REZ

SERDA

MASTER PLAN RAZVOJA TURIZMA I OČUVANJA PRIRODNIH VRIJEDNOSTI I KULTURNO-HISTORIJSKIH SPOMENIKA NA PODRUČJU OPĆINA VAREŠ I KAKANJ

SA POSEBNIM OSVRTOM NA STAVLJANJE KRALJEVSKOG GRADA BOBOVCA I KRALJAVE SUTJESKE U KONTEKST TURISTIČKE PONUDE

OPĆINA KAKANJ

OPĆINA VAREŠ

FEDERALNO MINISTARSTVO OKOLIŠA I TURIZMA

FEDERALNO MINISTARSTVO KULTURE I SPORTA

Izrada Master plana:
Bosna-S Consulting
Ul. Nova 26, 71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
www.bosna-s.ba

Bosna-S ekspertni tim za rad na pripremi dokumenta:
Fethi Silajdžić,M.A. Business Administration, stručnjak za strategiju i ekonomsku analizu
Esma Kreso, M.A. Tourism and Cultural Industries, stručnjak za turizam
Sanja Pokrajac, BSc Environmental Science, stručnjak za okoliš i ekoturizam
Elmedina Krilašević, BEng Forestry, stručnjak za ruralni razvoj
Aleksandra Drinić, BSc Communications and PR, stručnjak za PR
Prof. Senka Barudanović,PhD Ecology, stručnjak za prirodu

Klijenti:

SARAJEVSKA REGIONALNA RAZVOJNA AGENCIJA – SERDA
REGIONALNA RAZVOJNA AGENCIJA ZA REGIJU CENTRALNA BOSNA – REZ
OPĆINA KAKANJ
OPĆINA VAREŠ
VLADA ZENIČKO-DOBOJSKOG KANTONA
MINISTARSTVO ZA OBRAZOVANJE, NAUKU, KULTURU I SPORT ZENIČKO-DOBOJSKOG KANTONA
MINISTARSTVO ZA PROSTORNO UREĐENJE, PROMET I KOMUNIKACIJE I ZAŠTITU OKOLINE ZENIČKO-DOBOJSKOG KANTONA
FEDERALNO MINISTARSTVO OKOLIŠA I TURIZMA
MINISTARSTVO ZA PROMET I KOMUNIKACIJE FEDERACIJE BiH
FEDERALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA
KOMISIJA/POVJERENSTVO ZA OČUVANJE NACIONALNIH SPOMENIKA
TURISTIČKA ZAJEDNICA ZENIČKO-DOBOJSKOG KANTONA
TURISTIČKA ZAJEDNICA FEDERACIJE BIH
FONDACIJA „CURIA BANI“
UDRUGA „KRALJEVSKI GRAD BOBOVAC“
FONDACIJA MOZAIK
NVO „ALTERNATIVE“
FRANJEVAČKI SAMOSTAN KRALJEVA SUTJESKA
PLANINARSKO DRUŠTVO BOBOVAC

Master plan razvoja turizma, očuvanja prirodnih vrijednosti i kulturno-historijskih spomenika na području općina Vareš i Kakanj

sa posebnim osvrtom na stavljanje Kraljevskog grada Bobovca i Kraljeve Sutjeske u kontekst turističke ponude

Sarajevo, 2008. godine

Sadržaj

Uvod ... 3
1. Pregled općih geografskih i socio-ekonomskih karakteristika općina Kakanj i Vareš ... 4
1.1. Opće geografske i topografske karakteristike općine Kakanj ... 5
1.2. Stanovništvo Kaknja ... 6
1.3. Infrastruktura Kakanj ... 9
1.4. Opći ekonomski pokazatelji Kakanj ... 10
1.5. Opće geografske i topografske karakteristike općine Vareš ... 13
1.6. Stanovništvo Vareš ... 15
1.7. Gospodarstvo/privreda Vareš ... 16
1.8. Opći ekonomski pokazatelji Vareš ... 17
2. Ocjena kulturno-historijske baštine i prirodnih vrijednosti općina Vareš i Kakanj u kontekstu potencijala za razvoj turizma ... 18
2.1. Kulturno historijski spomenici na području Općine Vareš ... 21
2.2. Kulturno-historijski spomenici na području Općine Kakanj ... 40
2.3. Ocjena prirodnih potencijala za Vareš i Kakanj ... 59
3. Postojeći kapaciteti i potencijali za razvoj turizma ... 66
4. Analiza interesnih grupa ... 68
4.1. Federalni i kantonalni organi vlasti ... 69
4.2. Lokalni organi vlasti ... 69
4.3. Stanovništvo i lokalne zajednice ... 69
4.4. Privatni poduzetnici ... 70
4.5. Nevladin sektor ... 70
4.6. Institucije za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa ... 70
4.7. Turističke asocijacije ... 70
4.8. Razvojne agencije ... 70
4.9. Potencijalni investitori ... 70
4.10. Potencijalni donatori ... 71
4.11. Vjerske institucije ... 71
5. Identificirani problemi očuvanja kulturno- historijskog naslijeđa, prirodnih vrijednosti i razvoja turizma ... 73
5.1. SWOT analiza ... 75
6. Vizija i strategija razvoja turizma ... 76
6.1. Vizija razvoja turističke ponude u skladu sa očuvanjem kulturno-historijskih i prirodnih vrijednosti ... 77
6.2. Strateško turističko pozicioniranje ... 77
6.2.1. Strateška načela ... 77
6.2.2. Strateški izbor – dva centra: kulturni i eko/seoski turizam i turistički miks ... 78
6.2.3. Posjetioci ... 79
6.2.4. Tri osnovna turistička proizvoda ... 80
6.2.5. Sistem funkcioniranja turističke ponude ... 82
7. Svrha i očekivani rezultati projekta ... 83
7.1. Očekivani rezultati implementacije projekta ... 84
7.2. Praćenje uspjeha realizacije projektnih ciljeva/rezultata ... 85
7.3. Opseg i trajanje projekta ... 85
8. Logframe, planirane projektne aktivnosti i dinamika provođenja aktivnosti ... 86
8.1. Logframe ... 87
8.2. Projektne aktivnosti ... 91
8.3. Dinamika provođenja aktivnosti ... 114
9. Budžet ... 119

10. Rizici i pretpostavke 126
11. Organizacija i upravljanje projektom; monitoring, evaluacija i izvještavanje 129
11.2 Monitoring, evaluacija i izvještavanje 130
12. Promocija i vizualizacija 131
12. 1 Uvod 132
12.2 Komunikaciona strategija 132
12.3 Promocija Kraljevskog grada Bobovca 140
12.4 Odnosi sa medijima 142

Uvod

Na inicijativu načelnika općina Vareš i Kakanj, podržanu od strane razvojnih agencija SERDA-e i REZ-a, osnovana je Radna grupa za revitalizaciju kraljevskog grada Bobovca i održano je sedam sastanaka. Na osnovu odluke Skupštine SERDA-e od 28.12.2006. godine i usvojene revidirane regionalne Razvojne strategije za centralnu BiH, kao i stavova općina Vareš i Kakanj, te stavova svih učesnika Radne grupe za revitalizaciju Kraljeve Sutjeske i Kraljevskog grada Bobovca, iznesenim na sastancima održanim 19.10.2006. godine u prostorijama općine Vareš i 07.11.2006. godine u prostorijama REZ RDA Zenica, došlo se do zaključka da je projekt „Revitalizacija i valorizacija Kraljevskog grada Bobovca i Kraljeve Sutjeske" od opće važnosti za obje regije (SMR i regiju Centralna BiH). Odlučeno je da će se pripremiti Protokol o međusobnoj saradnji na projektu. Protokol je potpisan 24.04.2007. godine u Varešu od strane svih klijenata ovog projekta. Nakon potpisivanja protokola pripremljen je projektni zadatak za projekt i naziv je promijenjen u „Razvoj turizma, očuvanje prirodnih vrijednosti i kulturno-historijskih spomenika na području općina Vareš i Kakanj sa posebnim osvrtom na stavljanje Kraljevskog grada Bobovca i Kraljeve Sutjeske u kontekst turističke ponude".

Cilj projekta je stvaranje osnova za revitalizaciju i valorizaciju Kraljevskog grada Bobovca i Kraljeve Sutjeske u kontekstu očuvanja kulturno-historijskih spomenika i prirodnih vrijednosti, te razvoja turizma u općinama Vareš i Kakanj.

Imajući u vidu kulturno-historijsku baštinu, te postojanje drugih resursa za ekonomski razvoj i razvoj turizma na području općina Vareš i Kakanj, pojavila se potreba za sistematičan i adekvatan pristup valorizaciji kulturno-historijske baštine kao i efikasnom angažmanu postojećih resursa. Sagledavajući trenutno stanje pojedinih objekata i kulturno-historijskog nasljeđa, dolazi se do zaključka da je revitalizacija jedan od neophodnih koraka ka njihovoj punoj afirmaciji u cilju zaštite i unapređenja kulturno-historijske baštine, kao i razvoju turizma.

U Master planu je napravljen pregled svih prirodnih i drugih sadržaja i potencijalne turističke ponude općina Vareš i Kakanj, identificirani su nosioci i organizatori aktivnosti na realizaciji programa razvoja, trasiran je način valorizacije postojećih i ostalih resursa u funkciji turizma, očuvanja i unapređenja kulturno-historijskog nasljeđa, predloženi su modeli finansiranja i funkcioniranja svih sadržaja, te indicirani pojedinačni programi i dinamika njihovog realiziranja u srednjoročnom periodu.

Izradi projekta se pristupilo po metodologiji Upravljanja projektnim ciklusom (Project Cycle Management) Evropske Komisije/Povjerenstva iz marta 2004. godine. Izvršen je desk review, tj. preliminarno istraživanje putem internet stranica (www.turistickivodic-rcbih, www.bhtourism.ba, www.fmoit.gov.ba i ostalih dostupnih izvora. Održani su sastanci sa potpisnicima Protokola i ostalim zainteresiranim stranama, kao što su turističke agencije „Atlas Tours", „Kompas" i „Best Reisen" u Sarajevu, „Globtour" u Međugorju, kao i Zavodom za statistiku. Nakon toga se pristupilo višednevnom obilasku terena. Nakon održanih sastanaka, prikupljanja informacija i obilaska terena, tim stručnjaka je pristupio izradi projekta po navedenom sadržaju.

1. Pregled općih geografskih i socio-ekonomskih karakteristika općina Kakanj i Vareš

1.1. Opće geografske i topografske karakteristike općine Kakanj

Općina Kakanj zauzima centralni položaj u Sarajevsko-zeničkoj kotlini, koja se nalazi sjeverno od Visokog i jugoistočno od Zenice, privredno najznačajnijem i najgušće naseljenom regionu Bosne i Hercegovine. Smještena je u Zeničko-dobojskom kantonu, u njegovom krajnjem južnom dijelu. Udaljenost od Sarajeva i najbližeg međunarodnog aerodroma je 45 km.

Od atrakcija u ovom području, lokacije koje imaju veliku mogućnost da se razviju u turističkom smislu su sljedeće:

- *Kraljeva Sutjeska* - udaljena od Kaknja 12 km i izrazito kulturno središte nakon što je Bosna u 14. i 15. stoljeću doživjela snažan kulturni uspon. Na području Kraljeve Sutjeske se nalazi 5 nacionalnih spomenika, a u neposrednoj blizini je i Kraljevski grad Bobovac (koji pripada općini Vareš).
- *Planinarsko izletište Bočica* - Planinarski dom Bočica se nalazi na 920 metara nadmorske visine, a udaljen je od Kaknja deset kilometara. Planinski dom na Bočici je okružen crnogoričnom i bjelogoričnom šumom, a okolina doma je idealna za planinarske višednevne boravke, lovačko druženje, izviđačko logorovanje, lagane šetnje, pripreme sportskih ekipa u ljetnom i zimskom periodu.
- *Izletište Ponijeri* - Nadomak Kaknja, 19 km udaljeno od gradskog središta, na nadmorskoj visini od 1144-1200 m, nalazi se izletište Ponijeri, koje je i zračna banja, i planinsko izletište, i zimsko odmaralište, ali i lovačko polazište. U blizini protiču i kristalno čiste rijeke bogate ribom: Marošićka, Mala rijeka, Trstionica, Ribnica i Bukovica.[1]

Klimatske karakteristike: Na području općine Kakanj prevladava umjerena kontinentalna klima sa umjereno toplim ljetima i hladnim zimama. Za turizam je ova činjenica vrlo značajna, zbog toga što i ljeti i zimi turizam ima velike mogućnosti za razvoj. Međutim, u brdsko-planinskom području koje graniči sa općinama Zavidovići i Vareš, a koje je uglavnom pošumljeno, sa nadmorskim visinama i preko 1.000 metara, prevladava subplaninska klima. Tu su prosječne godišnje temperature za nekoliko stepeni niže, a količina padavina iznosi više od 800 mm. Ljeta su kratka i svježa, a zime duge i hladne. Iz podataka o klimi vidi se da područje općine Kakanj raspolaže sa dovoljno padavina. Godišnje prosječne količine padavina iznose 861 mm. Najveće količine padavina su u novembru i decembru, dok su u ostalom dijelu godine, izuzev juna mjeseca, dosta pravilno raspoređene. Prosječna godišnja temperatura iznosi 10°C.

Topografija: Općina je smještena na nadmorskoj visini od 380 metara (Dobojsko polje) do 1458 metara (Lipničko brdo). Sam grad smješten je na nadmorskoj visini od 384 metra. Površina općine Kakanj iznosi 377 km^2. Reljef općine Kakanj je pretežno brdsko-planinski, bogat mnogobrojnim izvorištima pitke vode, šumama, rudnim poljima, te drugim prirodnim resursima koji su još uvijek nedovoljno iskorišteni.

[1] Kakanj: http://kakanj.com.ba, posjećena 2. juna 2008. godine.

Geostrateški položaj: Općina Kakanj ima iznimno povoljan geostrateški položaj u široj regiji. Kakanj zauzima centralni položaj Zeničko-dobojskog kantona kao i centralni položaj u BiH. Općina Kakanj po svojoj veličini spada u red srednjih općina u Bosni i Hercegovini.

Vode: Općina Kakanj koja je pretežno brdsko–planinskog karaktera sa umjerenom kontinentalnom klimom, iznimno je bogata riječnim tokovima i izvorištima pitkih voda. Ove rijeke, čija ukupna dužina kojom protiču kroz općinu Kakanj iznosi 91,5 km, izuzev rijeke Bosne, su čiste i industrijski neopterećene. Kanjoni rijeka Zgošće, Trstionice i Ribnice su povoljni za izgradnju manjih hidrocentrala. U gornjim dijelovima svojih tokova ove rijeke, uključujući i rijeku Bijele vode, su izuzetno čiste i hladne, te pogoduju otvaranju ribogojilišta. Na teritoriji općine se nalaze brojni potoci. Relativno lahka pristupačnost koritima ovih potoka i njihova nezagađenost daju pogodne uvjete općini Kakanj za iskorištavanje ovih prirodnih potencijala. Voda se može koristiti na samom izvorištu, a također se može koristiti za proizvodnju flaširane vode.

1.2. Stanovništvo Kaknja

(podaci preuzeti iz Strategije razvoja općine Kakanj 2007 – 2017. godine[2])

Osnovni demografski podaci: Prema posljednjem popisu stanovništva iz 1991. godine, na teritoriji općine Kakanj živjelo je 55.950 stanovnika u 14.518 domaćinstava. Ukupni broj stanovnika se, kao posljedica rata, umanjio, tako da je u 2005. godini u Kaknju bilo 12.316 domaćinstava ili 44.215 stanovnika. U poslijeratnom periodu, implementacijom projekata povratka raseljenih i izbjeglih lica, mnogi pojedinci kao i cijele porodice su se vratile u svoje kuće, ali visoka stopa mortaliteta i ne baš visoka stopa nataliteta doveli su do neznatnog prirodnog priraštaja, što cjelokupno dovodi do toga da, prema procjenama Federalnog zavoda za statistiku u 2006. godini na teritoriji općine Kakanj živi 44.327 stanovnika u 12.316 domaćinstva.

***Grafik** 1:* Broj stanovnika i domaćinstava u općini Kakanj (1991. 2005. i 2006)

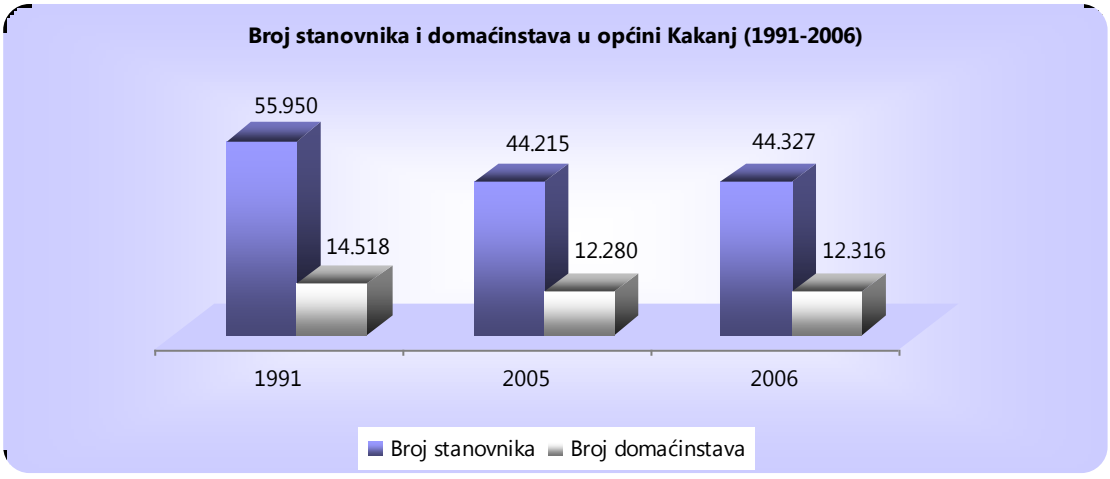

Izvor podataka: Federalni zavod za statistiku i procjena općinskih službi (Strategija razvoja općine Kakanj 2007-2017. godine, str. 8)

U segmentu odnosa urbanog i ruralnog stanovništva u 2006. godini došlo je do znatnih izmjena u odnosu na 1991. godinu. Naime, u 1991. godini u općini Kakanj bilo je 12.000 stanovnika koji su živjeli u gradu i užem gradskom dijelu, a 43.950 stanovnika živjelo je na selima, dok je u 2006. godini na selu živjelo 30.815, a u gradskom dijelu 13.512 stanovnika. U odnosu na 1991. godinu broj urbanog stanovništva se povećao za 9% do 2006. godine.

[2] Službena stranica općine Kakanj: http://kakanj.com.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=72&Itemid=174, posjećena 4. juna 2008. godine.

Kod etničke strukture stanovništva općine Kakanj došlo je do značajnih promjena u 2006. godini u odnosu na 1991. godinu. Naime, broj Bošnjaka se povećao za 18,88 % u odnosu na 1991. godinu, dok je broj Hrvata u 2006. godini umanjen za 65,58 % u odnosu na 1991. godinu, a broj Srba u 2006. godini je umanjen za 86,79 %, što je prikazano u narednom grafikonu.

***Grafik** 2:* Etnička struktura stanovništva 1991. i 2006. godine

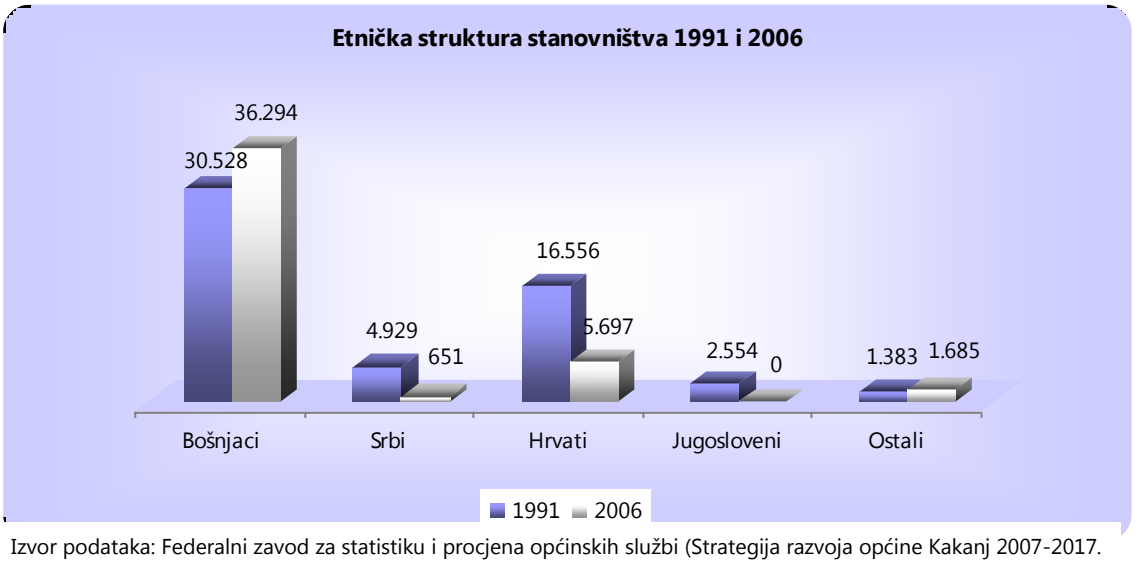

Izvor podataka: Federalni zavod za statistiku i procjena općinskih službi (Strategija razvoja općine Kakanj 2007-2017. godine, str.9)

Na osnovu navedenih podataka o natalitetu i mortalitetu, Operativni tim za izradu Strategije procjenjuje da će za deset godina ukupan broj stanovnika općine Kakanj biti 45.800. Da se zaista radi o alarmantnom stanju u vezi sa demografijom i demografskim promjenama, najbolje pokazuje sljedeća tabela u kojoj je prikazana starosna i spolna struktura stanovništva općine Kakanj. Iz priloženog grafičkog prikaza starosne i spolne strukture stanovništva općine Kakanj jasno vidimo da je došlo do značajnih promjena u dijelu stanovništva od 0 do 14 godina i preko 65 godina. Naime, znatno se smanjio broj mlađih od 14 godina u 2006. godini, i to za 43,96% u odnosu na 1991. godinu, a povećao se broj osoba starijih od 65 godina za 26,42% u odnosu na 1991. godinu. U narednim grafikonu prikazana je starosna struktura stanovništva općine Kakanj u 2006. godini.

***Grafik** 3:* Starosna struktura stanovništva 2006

Izvor podataka: Federalni zavod za statistiku i procjena općinskih službi (Strategija razvoja općine Kakanj 2007-2017. godine, str.11)

Na teritoriji općine Kakanj, prema procjenama Operativnog tima, među manjinskim narodima i narodnostima najbrojnija je romska nacionalna manjina. Moguće je da se u razvoju turizma potakne ideja o romskim tradicijama kao turistička ponuda. U općini Kakanj živi 1,485 Roma u 275 porodica, i to u četiri naseljena mjesta: Papratnica, Povezice, Željeznička Stanica i Varda. Najveće romsko naselje je Varda, sa oko615 Roma u 125 domaćinstava.

Obrazovanje: Srednjoškolsko obrazovanje u općini Kakanj organizirano je u tri srednje škole, a to su: Srednja stručna škola, Srednja tehnička škola „Kemal Kapetanović" i Gimnazija „Muhsin Rizvić". Nadležnost nad osnovnim i srednjim obrazovanjem je na kantonalnom nivou, te iz tih razloga osnovne i srednje škole se većinom finansiraju iz budžeta Zeničko–dobojskog kantona. Međutim, sredstva koja se izdvajaju iz budžeta Kantona su nedovoljna, pa i Općina iz svog budžeta izdvaja određena sredstva za poboljšanje odgojno-obrazovnog rada u skladu sa svojim mogućnostima. Razvoj turizma u ovom području bi

povećao procent zaposlenosti i sa tim budžet kantona koji bi mogao na adekvatniji način finansirati škole. Iz općine Kakanj studira 550 studenata na univerzitetima u BiH i inostranstvu.

Zaposlenost: Krajem decembra 2006. godine u općini Kakanj, prema podacima do kojih je došao Operativni tim za izradu Strategije razvoja općine Kakanj, bilo je zaposleno 6.856 radnika po privrednim subjektima u općini. Od toga 77,56% ili 5.318 su muškarci, a 22,44% ili 1 538 su žene. U 2006. godini broj zaposlenih se za 1,88% smanjio u odnosu na 2005. godinu, kada je bilo 6.980 zaposlenih radnika. Podaci o zaposlenima odnose se na radnike koji su zaposleni po privrednim subjektima u općini Kakanj ili samostalno obavljaju djelatnost. Podaci o radnicima koji rade van općine Kakanj nisu prikazani, jer je do njih jako teško doći. Na narednom grafikonu dat je uporedni prikaz broja zaposlenih u privredi u općini Kakanj, razvrstan po spolovima u 1991. 2005. i 2006. godini.

***Grafik** 4*: Broj zaposlenih 1991., 2005. i 2006.

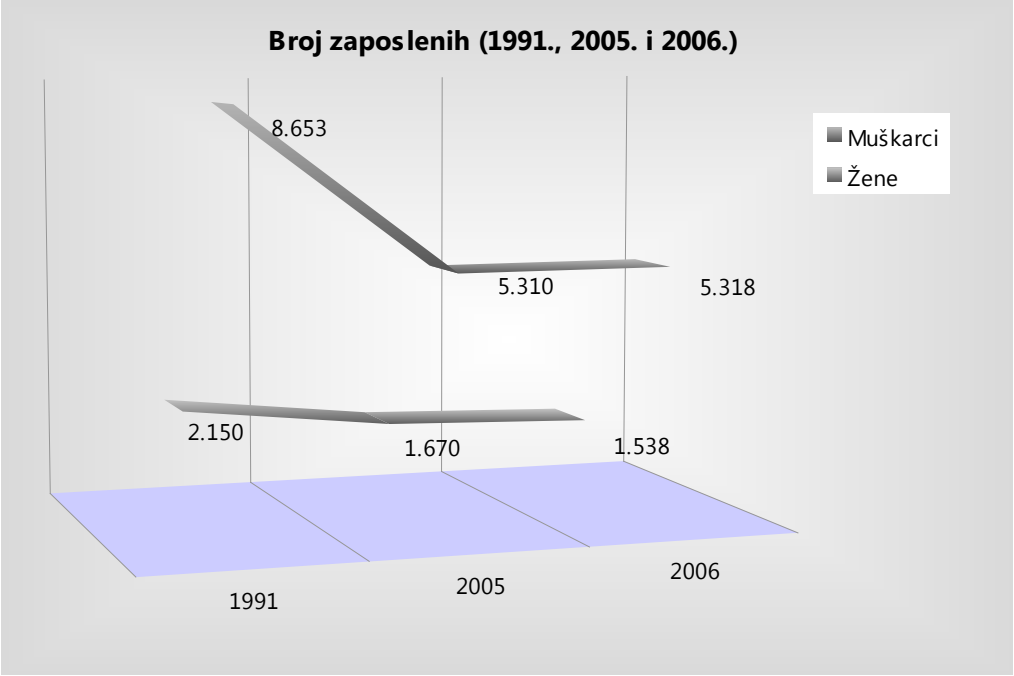

Izvor podataka: Bilten Federalnog zavoda za zapošljavanje (Strategija razvoja općine Kakanj 2007-2017. godine, str.27)

***Tabela** 1.* Broj uposlenih po standardnoj klasifikaciji djelatnosti za 2006. godinu

Djelatnost	Broj uposlenih u 2006
Vađenje ruda i kamena	2.401
Prerađivačka industrija	1.060
Trgovina na veliko i malo i održavanje	800
Proizvodnja i snabdijevanje električnom energijom	625
Obrazovanje	567
Transport, skladištenje i komunikacije	280
Građevinarstvo	260
Poljoprivreda i šumarstvo	196
Zdravstvo i socijalni rad	170
Ostale društvene, socijalne i osobne uslužne aktivnosti	165
Hoteli i restorani	140

Izvor podataka: Federalni zavod za statistiku i procjene općinskih službi (Strategija razvoja općine Kakanj 2007-2017. godine, str.27)

Najveći broj kakanjskih radnika zaposlen je u segmentu vađenja ruda i kamena, i to ukupno 2.401 radnik ili 35,02% od ukupnog broja zaposlenih, potom slijedi prerađivačka industrija sa 1.060

zaposlenih ili 15,46%, trgovina na veliko i malo 800 radnika ili 11,66%, a u segmentu ribarstva u Kaknju nema nijednog evidentiranog zaposlenika. U sljedećoj tabeli dati su podaci o broju zaposlenih u 2006. godini po privrednim subjektima u općini Kakanj, klasificiran po Zakonu o standardnoj klasifikaciji djelatnosti.

1.3. Infrastruktura Kakanj

Putna infrastruktura: Općina Kakanj ima povoljan geoprometni položaj, s obzirom da kroz njen teritorij prolazi magistralni put M 17 preko kojeg se odvija najveći dio saobraćaja na pravcu sjever-jug. Činjenica da će postojećom trasom magistralnog puta M 17 prolaziti koridor Vc**,** stanovnicima općine Kakanj i privredi Kaknja daje komparativne prednosti u odnosu na susjedna okruženja. Općina Kakanj ima razvijenu mrežu regionalnih, lokalnih i nekategorisanih putnih pravaca. Naredna tabela prikazuje dužine cesta po kategorijama unutar općine.

***Tabela** 2:* Putevi u općini Kakanj

Vrsta puta	Asfalt (km)	Makadam (km)	Ukupno
Magistralni put	20,6	0,0	**20,6**
Regionalni put	19,4	29,5	**48,9**
Lokalni put	128,0	41,5	**169,5**
Ukupno	**168,0**	**71,0**	**239,0**

Izvor podataka: Zavod za planiranje i izgradnju općine Kakanj (Strategija razvoja općine Kakanj 2007-2017. godine, str.20)

Željeznička infrastruktura: Paralelno sa magistralnim putem pruža se i željeznička pruga Ploče - Bosanski Šamac. Prva pruga koja je prolazila kroz Kakanj bila je pruga Bosanski Brod – Sarajevo izgrađena 1882. godine i prvenstveno je služila za transport uglja, željeza, drveta i ostalih prirodnih bogatstava. Pruga uskog kolosijeka 1947. godine zamijenjena je prugom normalnog kolosijeka. Nešto kasnije postavljeni su i industrijski kolosijeci do Rudnika, Nove separacije i Termoelektrane. Danas industrijske kolosijeke posjeduju velika preduzeća kao što su Rudnik, Termoelektrana i Tvornica cementa.

1.4. Opći ekonomski pokazatelji Kakanj

Bruto domaći proizvod (BDP) za općinu Kakanj u 2006. godini iznosio je 157.246.000 KM, odnosno 3.574 KM po stanovniku. Rudarstvo, odnosno eksploatacija ležišta mrkog uglja kao i proizvodnja električne energije smatraju se osnovnim djelatnostima u općini Kakanj. Učešće rudarstva i proizvodnje električne energije u BDP-u je preko 45 %. U Rudniku mrkog uglja Kakanj zaposleno je oko 2.250 radnika. Od ostalih djelatnosti razvijena je prerađivačka industrija, građevinarstvo, trgovina na veliko i malo te saobraćaj i veze. U oblasti poduzetništva u općini Kakanj razvijene su djelatnosti kao što su trgovina i ugostiteljstvo, te saobraćaj i veze. Zanatske i građevinske usluge su slabo razvijene, a posebno su slabo razvijene usluge u pogledu finansija, obrazovanja i zdravstvene zaštite. U narednoj tabeli dat je prikaz zaposlenih po sektorima.[3] Veliko učešće primarnog sektora u strukturi prihoda i zaposlenosti, kao i mali udio tercijarnog sektora, pokazatelj je nedovoljne ekonomske razvijenosti.

***Tabela** 3:* Zaposlenost po sektorima

Sektor	Broj uposlenih 2005.	Broj uposlenih 2006.
Primarni	4.374	**4.325**
Sekundarni	1.519	**1.484**
Tercijarni	1.087	**1.047**
Ukupno	**6.980**	**6.859**

Izvor podataka: Federalni zavod za statistiku i procjene općinskih službi (Strategija razvoja općine Kakanj 2007-2017. godine, str.29)

Najveći prihodi u 2006. godini ostvareni su u proizvodnji električne energije, a potom u trgovini na veliko i malo, te u prerađivačkoj industriji. Najveći gubici zabilježeni su u trgovini na veliko i malo i u prerađivačkoj industriji.[4] U tabeli 4 prikazani su podaci o ukupnim prihodima, ukupnoj dobiti i gubicima koji su ostvareni u pojedinim djelatnostima u općini Kakanj.

Strategija razvoja općine Kakanj 2007-2017. indicira da trenutno poslovno okruženje u općini Kakanj ne pruža potrebne uvjete za efikasno funkcioniranje tržišno orijentirane privrede, oslobođene od nelojalne konkurencije, te da postoji mali broj firmi i preduzeća. Postoji infrastruktura finansijskih institucija koja podržava razvoj privrede. Međutim, ne postoji pomoć u započinjanju vlastitog biznisa i razvoja malih i srednjih preduzeća, osim od strane mikrokreditnih organizacija koje daju kredite sa visokim kamatama.

***Tabela** 4:* Prihodi i gubici po sektorima djelatnosti

Vrsta djelatnosti	Ukupan prihod (KM)	Učešće u ukupnom prihodu (%)	Ukupna dobit (KM	Učešće u ukupnoj dobiti (%)	Ukupan gubitak (KM)	Učešće u ukupnom gubitku (%)
Poljoprivreda i šumarstvo	1.725.238	0,32			205.949	9,20
Rudarstvo	61.306.868	11,18			4.000	0,17
Proizvodnja električne energije	189.457.872	34,54			293.000	13,10
Građevinarstvo, ugostiteljstvo, zdravstvo i ostale djelatnosti	41.000.000	7,47	2.553.843	11,70	281.240	12,60
Trgovina na veliko i malo	108.197.912	19,72			609.000	27,20
Prerađivačka industrija	100.240.772	18,27	18.111.998	83,00	476.798	21,34
Saobraćaj i veze	46.635.779	8,50	1.159.704	5,30	366.731	16,39
Ukupno	**548.564.441**	**100,00**	**21.825.545**	**100,00**	**2.236.718**	**100,00**

Izvor podataka: Općinska služba za privredu, urbanizam i inspekcije (Strategija razvoja općine Kakanj 2007-2017. godine, str.32)

[3] Ibid., strana 29.
[4] Ibid., strana 32.

***Tabela** 5:* Ostvarene investicije u nova stalna sredstva po namjeni ulaganja i tehničkoj strukturi za Zeničko-dobojski kanton u 2006. godini

000 KM

Namjena ulaganja	Ukupno	Materijalna stalna sredstva			Ne-materijalna stalna sredstva	Troškovi prijenosa vlasništva zemljišta
		Građevinski radovi	Strojevi, oprema i transportna sredstva	Ostala materijalna stalna sredstva		
Ukupno	**226.622**	95.502	122.415	3.023	4.886	798
Poljoprivreda, lov i šumarstvo	**2.038**	1.188	613	208	10	19
Ribarstvo	**-**	-	-	-	-	-
Rudarstvo	**11.644**	1.018	8.904	-	1.721	-
Prerađivačka industrija	**83.181**	21.617	59.970	139	1.080	375
Snabdijevanje električnom energijom	**10.985**	2.758	8.166	-	60	-
Građevinarstvo	**23.626**	17.976	5.560	-	86	5
Trgovina na malo i veliko; popravak motornih vozila i motocikla, predmeta za vlastitu upotrebu i domaćinstvo	**41.687**	26.511	13.547	3	1.270	357
Ugostiteljstvo	**304**	41	263	-	-	-
Prijevoz, skladištenje i veze	**17.841**	8.536	9.169	21	78	37
Finansijsko posredovanje	**3.351**	2.048	922	-	380	-
Poslovanje nekretninama	**6.852**	2.666	4.091	-	96	-
Javna uprava i odbrana	**5.498**	2.987	2.464	-	41	5
Obrazovanje	**1905**	393	1.512	-	-	-
Zdravstvena i socijalna zaštita	**6.067**	1.807	4.255	-	4	-
Ostale javne, društvene, socijalne i vlastite uslužne djelatnosti	**5.309**	4.111	1.138	2	59	-
Poljoprivredna gazdinstva	**6.336**	1.844	1.842	2.651	-	-

Izvor podataka: Federalni zavod za statistiku (2007)

Poljoprivreda i stočarstvo: Razvojne mogućnosti općine se očituju u povoljnim klimatskim uvjetima, te odgovarajućem kvalitetu zemljišta koje je pogodno za proizvodnju voća i povrća. Međutim, prepreku razvoju organizirane poljoprivredne proizvodnje predstavlja isparčanost poljoprivrednog zemljišta i međusobna odvojenost parcela u privatnom vlasništvu, te nedostatak mehanizacije. Također, otežavajući faktor za razvoj poljoprivrede predstavljaju rudarski radovi i velike degradirane površine kao posljedica eksploatacije uglja.

Na području općine postoje mogućnosti za razvoj voćarstva kroz revitalizaciju postojećih i izgradnju novih voćnjaka plantažnog tipa, te povezivanje s postojećim otkupnim, prerađivačkim i proizvodnim kapacitetima na području Zeničko-dobojskog kantona i cijele BiH. Naročito su značajne mogućnosti za razvoj stočarstva, s posebnim osvrtom na intenzivniji razvoj ovčarstva i govedarstva. Osim toga pružaju se mogućnosti i za razvoj ribogojstva, pčelarstva i ljekovitog bilja, što je vrlo traženo, naročito u gradovima. Prodaja meda, ribe i slično vrlo pozitivno utječe na ekonomski razvoj ovog područja. Ne samo što omogućava porodicama i naseljenim mjestima da imaju dobre uvjete za život, već dodatno i mnogo utječe na turizam. Organiziran pristup i realizacija ekonomski održivih projekata (organiziran otkup mlijeka, podizanje voćnjaka, zasada jagode, maline i sl.) kao i tendencija rasta malog i srednjeg biznisa, dodatni su pokazatelji koji govore o postojanju inicijative u ovoj oblasti u lokalnoj zajednici.

Zbog nedovoljne količine poljoprivrednog zemljišta, u općini Kakanj nije tako intenzivna poljoprivredna proizvodnja. Iz uporedbe proizvodnje pojedinih poljoprivrednih kultura u 1995. godini i

2006. godini, uočljivo je da je intenzivnija poljoprivredna proizvodnja bila 1995. godine nego 2006. godine[5]. Reljef, klima, ali i kvalitet zemljišta općine Kakanj pogodni su za intenzivno bavljenje stočarstvom. U općini Kakanj u pogledu razvoja stočarstva nije se mnogo postiglo da bi se u dovoljnoj mjeri iskoristili potencijali koji postoje za razvoj stočarstva.

Šumarstvo: Od ukupne površine općine Kakanj na šume otpada 22 547,81 ha ili 60 %. Na državne šume otpada 18.085,91 ha ili 80% od ukupnih šuma na području općine Kakanj, dok na individualne (privatne) otpada 4 461,90 ili 20%. Procjenjuje se da općina raspolaže sa 3.457.739 kubnih metara drvne mase, što po stanovniku općine iznosi 78 m^3. Po ovom pokazatelju općina je ispod prosjeka BiH (84,9 m^3 po stanovniku), ali je ipak veća u odnosu na ostale općine u regiji.

Ukupna površina šumskih područja u općini Kakanj prema podacima iz katastra prostire se na površini od 22.547 ha. Drvne zalihe u šumama sa državnim vlasništvom se procjenjuju na 3.457 739 m^3 , od čega 62 % su zalihe lišćara, 38 % su zalihe četinara. Procjena godišnjeg prirasta drvne mase u šumama sa državnim vlasništvom za lišćare je 54.739 m^3, a za četinare 48.313 m^3 . Ukupna prodaja trupaca lišćara na području općine Kakanj je 3.400 m^3, a prodaja lišćara van područja općine Kakanj iznosi 11.904 m^3. Ukupna prodaja trupaca četinara na području općine Kakanj je 2.400 m^3, a prodaja trupaca četinara van područja općine Kakanj 14 625 m^3.[6] Trenutno ne raspolažemo podacima o korištenju sekundarnih šumskih proizvoda na području općine.

[5] Strategija razvoja općine Kakanj 2007-2017. godine, strana.16.
[6] Ibid, strana 19.

1.5. Opće geografske i topografske karakteristike općine Vareš

(podaci preuzeti iz Strategije razvoja općine Vareš):

Osnovni podaci: Općina Vareš je smještena u Zeničko-dobojskom Kantonu, u njegovom jugoistočnom dijelu. Granične općine su Breza (dužina granice 12 km), Visoko (7km), Kakanj (17 km), Zavidovići (11 km), Olovo (34 km), i Ilijaš (19 km). Granica s općinom Ilijaš je ujedno i granica sa Sarajevskim kantonom. Površina općine iznosi 390 km2.

Reljef i građa: Općina je smještena u brdsko-planinskom predjelu i prostorno obuhvata planinu Zvijezdu i njene padine, te još nekoliko uzvisina (Budoželjska planina, Perun i dr.). Najniža tačka općine je na 405 n/m (ušće rijeke Tribije u Krivaju), a najviša 1.472 n/m (Karasovina, na brdu Perun). Najviši vrh Zvijezde visine je 1.349 m. Između 405 i 800 n/m leži oko 35% površine općine, a iznad 800 n/m 65%. Na području općine pojavljuju se sedimenti iz više geoloških razdoblja, koji su u tektonskom smislu dosta oštećeni (rasjedi, bore, pukotine). Duž ovih oštećenja pojavile su se duboke kotline rijeka Stavnje, Male rijeke, Tribije, Bukovice i Duboštice. Reljef općine Vareš je narušen rudištima i jalovinskim deponijama, kao posljedica eksploatacije rudnih bogatstava. Sanacija ovih kopova i jalovišta je nužna s ekološkog stajališta, odnosno zaštite šireg prostora BiH od utjecaja rudničkih otpadnih voda.

Klimatske karakteristike: Općina Vareš pripada umjereno-kontinentalnom planinskom klimatskom pojasu, koji ima hladnu zimu i umjereno toplo ljeto s neznatnim kolebanjem temperature. U pravilu, jesen je toplija od proljeća. Karakteristična je pojava temperaturnih inverzija u zatvorenim kotlinama (Tribija, Ponikva). U Hidrometeorološkom zavodu Federacije BiH nema podataka o mikroklimi za općinu Vareš, odnosno za prostor planine Zvijezde, što može utjecati na odluke vezane za izradu strateškog plana razvoja općine.

Prometna povezanost: Općina je s okruženjem povezana cestovnom i željezničkom mrežom. Željezničkom prugom Droškovac – Podlugovi vezana je na pravac Ploče – Sarajevo – Doboj i dalje. Regionalnom cestom R 444 Vareš – Podlugovi vezana je sa magistralnim pravcem Sarajevo – Zenica, a njezinim kracima R 444a Vareš – Podkamensko sa Tuzlom i Zavidovićima i Vareš – Kopjari – Kraljeva Sutjeska sa općinom Kakanj. Udaljenost od glavnih centara iznosi: 46 km od Sarajeva, 74 km od Zenice i 85 km od Tuzle.

Vegetacija: Po sastavu vegetacije, biljni pokrov općine Vareš se sastoji od visokih crnogoričnih i bjelogoričnih šuma raznolikog sastava, niskih bjelogoričnih degradiranih šuma bukve i hrasta, pašnjaka, livada, oranica i voćnjaka. Pojava močvarnog zemljišta i tresetišta, karakteristična je u crnogoričnim šumama planine Zvijezde, te na livadama oko rijeka Blaže i Tribije. U obilju šumskih i livadskih površina, na prostoru općine raste raznovrsno ljekovito bilje i gljive.

Vode: Rijeke s prostora općine Vareš pripadaju slivu rijeke Bosne. Mnogobrojni potoci, slijevajući se s planine Zvijezde, čine glavne vodotoke koji kroz duboke kotline odvode te vode posredno i neposredno u rijeku Bosnu. Glavni vodotoci su: rijeka Stavnja s pritocima Mala rijeka i Žalja – utječe u rijeku Bosnu na prostoru općine Ilijaš; rijeka Bukovica s pritokom Borovički potok – utječe u rijeku Trstionicu na prostoru općine Kakanj; rijeka Duboštica – utječe u rijeku Krivaju na prostoru općine Olovo; rijeka Tribija s pritokom Vijačicom, utječe u rijeku Krivaju (jedini vodotok čiji se kompletan sliv

nalazi na području općine Vareš); rijeka Očevija – utječe u rijeku Krivaju na prostoru općine Olovo; rijeka Misoča sa pritokom Blažom – utječe u rijeku Bosnu na prostoru općine Ilijaš. Prostor općine obiluje velikim kapacitetima izvorišta pitke vode (Mala rijeka, Očevija, Stavnja, Bukovica, Misoča). Zbog karakteristika geološke građe, ponegdje se javljaju izvori tople vode (Očevija, Kamenolom) i izvori mineralne vode (Okruglica, Dabravine). Izvori tople vode bi mogli biti važan turistički potencijal.

Još jedna specifičnost prostora općine Vareš su umjetna jezera stvorena ili eksploatacijom rude ili odlaganjem jalovine. Takva jezera se nalaze na dnevnom kopu "Smreka" (površine cca 120 ha), jalovištu "Veovača" (cca 30 ha) i jalovištu "Mala rijeka" (cca 20 ha). Ovi, slučajno stvoreni resursi, mogu se korisno upotrijebiti za uzgoj ribe i važna su ekološka staništa.

Ekologija: Općina Vareš ima zdravu i ekološki očuvanu prirodnu sredinu. Međutim, određene pojave narušavaju ovu prirodnu ravnotežu. To se prvenstveno odnosi na dijelove općine narušene površinskim kopovima, a dalje i na oštećenja i sječu šuma na linijama razdvajanja, što je za posljedicu imalo sušenje oštećenih dijelova šuma čija sanacija zbog miniranih terena još uvijek nije izvršena. U toku rata dolazilo je i do obimnije sječe i devastacije privatnih šuma. Područje općine Vareš oduvijek je imalo bogat i raznovrstan životinjski svijet. Područje Lovnog gazdinstva "Zvijezda" Vareš je izuzetno bogato divljači, a naročito plemenitom srnećom divljači. Od ostale divljači zastupljeni su medvjed, vuk, divlja svinja, zec i dr. što predstavlja realnu osnovu za razvoj lovnog turizma.

Poseban kvalitet prirodne sredine općine Vareš čini obilje i raznovrsnost voda, koje se pojavljuju kao površinski vodotoci, podzemne vode i jezerske vode. Kvalitetni dio vodnog potencijala su rijeke Stavnja, Misoča, Bukovica, Zvijezda, Mala rijeka, Duboštica, Tribija i dio Krivaje, koje su pogodne za uzgoj plemenite ribe (potočna pastrmka), a vještačka jezera u Maloj rijeci i Smreci i za uzgoj ostalih vrsta ribe. Veća izvorišta pitke vode Očevija i Mrestilište, također, su važan resurs prirodne sredine i kao takvog ga treba sačuvati.

I pored primjera koji narušavaju prirodnu sredinu, raznovrsnost i bogatstvo šuma, rijeka, te flore i faune, uz složenost reljefne strukture, daju prostoru općine Vareš potrebne pretpostavke za zdrav život i sve preduvjete za razvoj turizma, baziranog na prirodnim vrijednostima i sportskim aktivnostima, uključujući biciklizam, uspinjanje, kao i lov, ribolov i ostale rekreativne djelatnosti.

1.6. Stanovništvo Vareš

Posljednji popis stanovništva u bivšoj Jugoslaviji rađen je 1991.godine. Prema tom popisu općina Vareš imala je ukupno 22.203 stanovnika. Ratna dejstva, kao i posljedice ratnih događanja, totalno su izmijenila demografsku sliku općine Vareš, kako po broju stanovnika tako i po drugim važnim karakteristikama.

***Tabela** 6.* Prikaz stanovništva po starosnoj strukturi

Godina	Ukupno	0-14 god.	15-65 god.	preko 65 god.
1991.	22.203 = 100	4.911 (22,12%)	15.573 (70,14%	1.719 (7,74%)
2003.	10.094 = 100	1.260 (12,5%)	6.864 (68%)	1.970 (19,5%)

Izvor podataka: Služba za društvene djelatnosti i BIZ; podaci iz MZ; popis stanovništva iz 1991. godine

Izražena je nepovoljna starosna struktura stanovništva, što se posebno očituje u velikoj zastupljenosti radno neaktivnog stanovništva (preko 65 godina) u odnosu na grupu 0-14 godina, koja u budućnosti treba postati nositelj radnih aktivnosti.

Tržište rada: Broj radno sposobnog stanovništva (15-65 godina) od 6.864 lica ili 68% ukupnog broja stanovnika daleko premašuje mogućnost zapošljavanja koje nudi postojeće gospodarstvo. Osiguranje posla za sve stanovnike kao i potencijalne povratnike je najvažniji preduvjet za opstanak i budućnost općine. Prema podacima Zavoda za zapošljavanje, istom se radi traženja posla prijavilo 1.230 osoba.

***Tabela** 7.* Kvalifikaciona struktura osoba prijavljenih na Zavod za zapošljavanje

VSS	VŠS	SSS	NSS	VKV	KV	PKV	NKV	UKUPNO
8	8	253	11	15	445	37	453	1.230

Izvor podataka: Zavod za zapošljavanje Vareš

U okviru SSS posao traži 69 ekonomskih tehničara, 58 maturanata gimnazije, 45 mašinskih tehničara, 19 rudarskih tehničara. Kod kvalificiranih radnika najčešće prijavljena zanimanja su: prodavač 81, metalostrugar 48, bravar 46, automehaničar 34, vozač 25, elektromehaničar 22.

***Tabela** 8.* Pregled zaposlenosti na dan 31.12.2002. godine

NAZIV SUBJEKTA	**UKUPAN BR. ZAPOSLENIH**	**na radu**	**na čekanju**
PRIVATIZIRANA PREDUZEĆA	417	246	171
NEPRIVATIZIRANA PREDUZEĆA	1000	727	273
PRIVATNA PREDUZEĆA	182	182	-
JAVNA PREDUZEĆA	69	69	-
JAVNE USTANOVE	110	110	-
PRIVATNI SEKTOR-FIZIČKA LICA	202	202	-
OSTALO	354	354	
UKUPNO	**2334**	**1890**	**444**

Izvor podataka: Služba za gospodarstvo i financije

1.7. Gospodarstvo/privreda Vareš

Rudarstvo: Rudarstvo je uvijek bilo veoma značajno za općinu Vareš. Kopanje ruda i njihova prerada je generacijama bilo osnovni način privređivanja. Veliki zamah rudarstvo je dobilo izgradnjom visokih peći, krajem 19. vijeka, prvim pećima za topljenje željeznih ruda na čitavom Balkanu. Trenutno rudnici su zatvoreni i više se ne eksploatišu. Kamenolom krečnjaka "Stijene" Vareš je radio do 2000. godine, a nakon toga dio imovine i prava ovog preduzeća ušao je u mješovito preduzeće "BBM-Amfibolit". U sadašnjem preduzeću pokrenut je stečajni postupak. "BBM-Amfibolit" d.o.o. Vareš – preduzeće je osnovano kao mješovito sa većinskim stranim vlasnikom. Bavi se proizvodnjom kamenih agregata od krečnjaka i eruptivnog kamena spilita za spravljanje betona i asfalta, kao i istraživanjem i eksperimentalnom proizvodnjom arhitektonskograđevinskog kamena i jedino trenutno radi.

Šumarstvo: Općina Vareš spada u jednu od najšumovitijih općina u BiH. Od ukupne površine općine cca 77% otpada na šume i šumsko zemljište. Šuma je jedan od najznačajnijih prirodnih resursa općine Vareš. Šume imaju proizvodnu, protuerozijsku, hidrološku, klimatsku i višenamjensku funkciju. Iz tih razloga je nužno svim šumama, bez obzira na vlasništvo, gospodariti na temeljima najnovijih dostignuća nauke, šumarske struke i prakse. Šume su važan rekreativni i turistički potencijal, te bi se na taj način trebale i vrednovati.

Posljednjim ratnim razaranjima, osim štete na šumama, poslovnim i stambenim objektima, mostovima i drugim proizvodnim objektima, uništena su i nestala brojna sredstva rada. Šumarska preduzeća koja posluju na području općine Vareš nisu u potpunosti izvršila sanaciju i rekonstrukciju uništenih objekata i sredstava rada, premda i sa trenutno raspoloživim sredstvima rada izvršavaju planiranu proizvodnju.

Stočarstvo: Zahvaljujući klimatskim pogodnostima i dugoj tradiciji, stočarstvo je najzastupljenija grana poljoprivredne proizvodnje na području ove općine. Uglavnom je usmjereno na zadovoljenje potreba u ishrani domaćinstva i kao dopunski izvor prihoda.

Pčelarstvo: Predstavlja jednu od rijetkih poljoprivrednih aktivnosti koja ne postavlja zahtjev za posjedovanjem zemljišta. Štoviše, pčelarstvo je sa poljoprivredom komplementarna djelatnost, jer je prisustvo pčelinjaka poželjno u blizini poljoprivrednih gospodarstava. Prostor pod biljnim pokrovom životno je i radno stanište pčela. Zeleni pokrov na području općine Vareš veoma je bogat medonosnim biljkama što nudi izdašnu prirodnu osnovu za proizvodnju pčelinjih proizvoda. Područje općine Vareš spada u područje sa izvanredno povoljnim uvjetima za razvoj i unapređenje pčelarske proizvodnje. Ovakva konstatacija je utemeljena na sljedećim činjenicama: klima je veoma povoljna i omogućava aktivno pčelarenje osam mjeseci u godini, zimski period omogućava prezimljavanje pčela na otvorenim prostorima, čime se ne javljaju velike potrebe za posebnim zatvorenim zimovnicama.

Ratarsko-povrtlarska proizvodnja: Prirodne karakteristike općine Vareš omogućavaju proizvodnju ratarsko-povrtlarskih kultura, kako u pogledu merkantilne, tako i u pogledu sjemenske proizvodnje. Trenutno se povrtno bilje sije samo za vlastite potrebe u domaćinstvu, a ako se i pojave tržišni viškovi, oni uglavnom idu na pijacu.

1.8. Opći ekonomski pokazatelji Vareš

Ekonomija općine Vareš u prijašnjem razvoju bila je oslonjena na tešku industriju, naročito na rudarstvo (željezna ruda, barit i kamenolom uglavnom za potrebe željezare), željezaru, livnicu i metaloprivredu. Razvoj je, također, bio oslonjen na šumarstvo (eksploatacija šume) i finalnu preradu drveta (rezana građa, otvori i dr.). Metalna industrija je uglavnom imala osiguran posao u okviru sistema u kojima je djelovala (RMK, "Zrak", "Energoinvest"), tako da je borba za tržište bila na niskom stepenu. To je karakteristično i za drvnu industriju koja je djelovala u okviru "Šipada" i za građevinarstvo koje je djelovalo u okviru "Vranice". Poljoprivredna proizvodnja je bila na niskom stepenu razvoja (stihijsko stočarstvo i dio poljoprivredne proizvodnje uglavnom za vlastite potrebe). Preduzeće "Snaga", inače nosilac razvoja poljoprivredne proizvodnje, uglavnom se bavilo trgovinom u okviru sistema UPI-ja. U prijeratnom periodu zaposlenost je iznosila i do 31,22% (6.933 zaposlena, od čega 6.342 u privredi, a 591 u vanprivredi). Na privatni sektor je u tom periodu otpadao zanemariv dio i to uglavnom na autoprijevoznike, s veoma malo zanatskih i ugostiteljskih radnji.

Sadašnje ekonomsko stanje na području općine Vareš: S obzirom na to da su se raspali veliki ekonomski sistemi, u okviru kojih je većinom djelovala privreda općine Vareš, u potpunosti je prestala eksploatacija ruda i proizvodnja željeza; obustavljena je finalna privreda drveta u okviru DI "Zvijezda", a trgovačko preduzeće "Snaga" i ugostiteljsko preduzeće "Perun" prestaju s radom. Metaloprerada u Mehaničkoj radionici i "Zraku" faktički ne postoji, dok Tvornica rezervnih dijelova (TRD) radi sa smanjenim kapacitetima i uglavnom je orijentirana na iznalaženje poslova izvan Vareša. Eksploatacija kamena je podignuta na značajniji nivo zahvaljujući privatnom poduzetništvu, odnosno privatizaciji bivših firmi "Amfibolit" i "Kamenolom".

Eksploatacija šume je zadržala trend razvoja zahvaljujući tržišnim okolnostima (povećane potrebe za sirovinom), ali se sirovina uglavnom izvozi izvan Vareša.

2. Ocjena kulturno-historijske baštine i prirodnih vrijednosti općina Vareš i Kakanj u kontekstu potencijala za razvoj turizma

Na području općina Kakanj i Vareš se nalaze brojni kulturno-historijski spomenici, od kojih je 8 proglašeno nacionalnim spomenicima od strane Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika. Tri se nalaze na području vareške općine, a preostalih pet na području općine Kakanj, tačnije u Kraljevoj Sutjesci.

Ocjena stanja kulturno-historijskih vrijednosti je uzela u obzir pravni status spomenika, njihovu lokaciju, opis trenutnog stanja, značaj za očuvanje kulturno-historijskog bogatstva, trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika, trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma vezano za spomenik, kao i ocjenu potencijala za turističku ponudu. Na osnovu toga su date preporuke za aktivnosti, koje se trebaju poduzeti u cilju očuvanja spomenika i razvoja turističke ponude.

Ocijenjen je turistički potencijal za svaki spomenik zasebno, uzimajući u obzir njegovu atraktivnost, pristupačnost (koliko je lako doći do spomenika), prateće turističke objekte (info punktove, suvenirnice, kafiće, restorane, smještaj), promociju, blizinu ostalih turističkih atrakcija i privatno poduzetništvo vezano za turizam u području u kojem se nalazi spomenik. Sve ocjene su unesene u tabelu 9.

Iz ocjene se može vidjeti trenutni potencijal spomenika, kao i njihov predviđeni potencijal u budućnosti, ukoliko budu ispunjeni rezultati predviđeni ovim projektom. Razlika između trenutnog i mogućeg potencijala u većini slučajeva je dosta velika, što pokazuje da se dosta toga može uraditi kako bi se ovi spomenici učinili atraktivnijim za razvoj turizma, a samim tim i očuvali. Također se može primijetiti da stećci, koji su karakteristični za područje Bosne i Hercegovine, nisu dovoljno zaštićeni niti promovirani, s obzirom na njihov značaj.

U narednoj tabeli se na jednom mjestu mogu vidjeti ocjene kulturno-historijskih spomenika date na osnovu njihovog turističkog potencijala. Ocjene su prikazane skalom od jedan do deset, gdje je jedan najmanja, a deset najveća ocjena. Trenutna ocjena je data na osnovu sadašnjeg stanja, a moguća na osnovu potencijala koji bi spomenik mogao dostići u budućnosti, ukoliko se ostvare rezultati planirani ovim projektom.

Za ukupnu i potencijalnu ukupnu ocjenu su osmišljeni koeficijenti u vrijednost od 0.5 do 1, kako bi se u ocjeni izrazila ona odličja, koja su najvažnija za turistički potencijal kulturno-historijskih spomenika. Vrijednost ocjene za pojedini kriterij se množi koeficijentom koji je kriteriju dodijeljen po važnosti, i na taj način se dobije ukupna vrijednost koja daje realnu sliku potencijala svakog pojedinačnog spomenika. Za ukupnu ocjenu atraktivnosti spomenika je dodijeljen koeficijent 1; pratećim turističkim objektima 0,9; pristupačnosti 0,8; promociji 0,7; ostalim turističkim atrakcijama 0,6; i privatnom poduzetništvu 0,5.

***Tabela** 9.* Ocjena stanja kulturno-historijskih vrijednosti u kontekstu turističke ponude

	Kulturno-historijski spomenici	Atraktivnost (1)		Prateći turistički objekti (0,9)		Pristupačnost (0,8)		Promocija (0,7)		Ostale turističke atrakcije (0,6)		Privatno poduzetništvo (0,5)		**Ukupna ocjena**	
		Trenutna	Moguća	Trenutna	Moguća	Trenutna	Moguća	Trenutna	Moguća	Trenutna	Moguća	Trenutna	Moguća	**Trenutna**	**Moguća**
Vareš	Srednjovjekovni kraljevski grad Bobovac	9	10	1	10	4	9	2	10	9	10	3	10	21,4	44,2
	Graditeljska cjelina Župna crkva u Varešu	7	7	5	10	9	10	1	10	8	10	3	10	25,7	42
	Arheološko područje Dabravine	3	4	1	4	7	7	1	4	4	4	1	4	13,1	20,4
	Nekropole stećaka na lokalitetu sela Budoželje	5	6	1	4	7	7	1	5	4	4	1	7	15,1	24,6
	Jednolučni stari kameni most na rijeci Stavnji u Varešu	3	6	5	10	9	10	1	4	9	10	2	2	21,8	32,8
	Džamija u selu Karići	4	4	1	4	5	8	1	3	6	6	1	4	13,7	21,7
	Ambijentalna ruralna cjelina Vijaka	4	4	1	5	6	6	3	7	5	6	2	10	15,8	26,8
	Ambijentalna sredina Očevlje	4	7	1	5	6	6	2	7	5	6	1	10	14,6	29,8
	Grobna kapela na Stogiću, Vareš	3	3	5	10	9	9	1	3	9	10	1	4	21,3	29,3
	Srpska pravoslavna crkva sa ikonama i ikonostasima iz XIX stoljeća	4	4	5	10	9	9	1	9	9	10	3	4	23,3	34,5
	Objekti starije tradicionalne stambene arhitekture Vareš	4	7	5	10	9	9	1	10	9	10	3	10	23,3	41,2
	Rimokatolička crkva Sv. Preobraženja u Gornjoj Borovici	4	4	1	5	5	5	1	6	6	6	1	4	13,7	22,3
	Industrijsko naslijeđe sa pratećim objektima u Varešu	3	4	5	10	5	5	1	6	9	10	3	10	19,1	32,2
Kakanj	Franjevački samostan i crkva Sv. Ive Krstitelja	8	9	4	10	10	10	5	10	9	10	4	10	30,5	44
	Arheološko područje Vladarski dvor iz 14. i 15. stoljeća	5	7	4	10	10	10	5	10	9	10	4	10	27,5	42
	Dvor Grgurevo	5	7	4	10	10	10	5	10	9	10	4	10	27,5	42
	Pokretno dobro - zbirka od 22 inkunabule	6	6	4	10	10	10	5	10	9	10	4	10	28,5	41
	Džamija u Kraljevoj Sutjesci	4	4	4	10	10	10	2	10	9	10	4	10	24,4	39
	Kuća Ive Duspera	4	7	4	10	8	8	2	8	9	10	4	10	22,8	39
	Mlađe neolitsko naselje Obre kod Ćatića	3	4	1	4	7	7	1	5	4	4	1	4	13,1	21,1
	Srednjovjekovne nekropole Donja Zgošća	5	8	1	4	7	8	2	7	3	3	1	7	15,2	28,2
	Zgrada Turskog suda u Donjem Kaknju	3	5	1	4	5	10	1	4	3	3	1	4	10,9	23,2

2.1. Kulturno historijski spomenici na području Općine Vareš

A) SREDNJOVJEKOVNI KRALJEVSKI GRAD BOBOVAC

Pravni status

Historijsko područje – srednjovjekovni kraljevski grad Bobovac je proglašen nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine na osnovu odluke Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika 06. novembra 2002. godine (br. 01-277/02), te se na ovaj spomenik primjenjuju mjere zaštitite i rehabilitacije utvrđene Zakonom o provedbi odluka Komisije/Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika. Ovoj odluci je prethodila zaštita srednjovjekovnog grada Bobovca na osnovu zakonske odredbe, rješenja odnosno Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture (br.02-856/1 od 27.11.1959) kao spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Bobovac je također bio upisan na Privremenu listu nacionalnih spomenika BiH, 11.03.1998. godine.

***Slika** 1.* Kapela na Bobovcu

Lokacija

Područje se nalazi na k.č. br. 378/1, k.o. Mijakovići, općina Vareš, Federacija Bosne i Hercegovine. Podignut je iznad utoka Mijakovske rijeke u Bukovicu, na južnim obroncima planinskih masiva Dragovskih i Mijakovskih poljica. Gradu se može prići iz dva smjera, od Kraljeve Sutjeske ili od Vareša.

Opis

Historijsko područje Srednjovjekovni kraljevski grad Bobovac se nalazi na površini od oko 7000 m^2. Sastojao se od gradskih bedema, kompleksa kraljevskog dvora, koji je ujedno imao funkciju akropole – citadele; glavne ulice; kompleksa sakralnih i pratećih objekata na Crkvici; malog trga ispred crkve sa cisternom u sredini; stambenog naselja unutar bedema - oko glavne kapije i na padinama Visa; manjeg naselja (predgrađa) na jugozapadnim padinama Bobovačke kose - izvan gradskih bedema; posebnog naselja (podgrađa) ispred sjeverne kapije Bobovca, tzv. Grad, koji je u osnovi imao trgovačko - zanatski karakter. Bobovac je, po svim svojim komponentama, izrazit primjer jedne specifično srednjovjekovne urbane aglomeracije, karakteristične za cijelu kontinentalnu Evropu. [7]

Značaj za očuvanje kulturno historijskog bogatstva

Srednjovjekovni kraljevski grad Bobovac ima veliku historijsku vrijednost. Kao kraljevsko sjedište bio je administrativno - vojni centar bosanske države, a u njemu se čuvala bosanska kraljevska kruna. Tu su sahranjeni bosanski kraljevi Ostoja, Tvrtko II i Stjepan Tomaš. Stari grad Bobovac je bio jedan od najznačajnijih i najbolje utvrđenih gradova srednjovjekovne Bosne. Kao stolno mjesto bosanskog bana Stjepana II Kotromanića koji je poduzeo prve korake na njegovoj izgradnji nešto prije polovine XIV stoljeća, zatim bosanskih kraljeva od Tvrtka i do Tomaša, tj. do 1461. godine, Bobovac je bio najznačajnije uporište bosanskog kraljevstva.[8]

Trenutno stanje područja

U periodu od 1960. do 1969. godine, na lokalitetu srednjovjekovnog grada Bobovca, vršeni su sanacioni i konzervatorski radovi:

[7] Odluka o proglašenju Nacionalnim spomenikom, Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika
[8] Udruga Kraljevski grad Bobovac, http://www.bobovac.org/about.html, posjećena 7.juna 2008. godine

- Od 14.08 - 08.09.1960. godine izvršena konzervacija objekata Donjeg grada i cisterne na njemu
- U septembru 1961. konzervacija objekta dvora na Donjem gradu
- U septembru 1962. konzervacija objekata na Gornjem gradu i donžona
- U septembru 1963. sanirani mauzolej i kula na Crkvici
- Od 20.08. do 03.10.1964. konzervacija dvora na Donjem gradu, crkve na Crkvici i donžona
- Od 23.08. do 24.09.1965. konzervacija predvorja dvora, zgrade i podzida na Crkvici
- Od 09.08.1966. do 07.09. 1966. sanacija donžona, palače i podzida na Crkvici
- Od 02.06.1967. do 13.10.1969. konzervacija branič-kule, kule na Visu, podzida na Crkvici

Radovima je rukovodio dr. Ivo Bojanovski, arheolog - konzervator Zavoda za zaštitu spomenika kulture, a projekt za restauraciju grobne kapele izradio je arhitekta Aleksandar Ninković.
U ljeto 2002. godine Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH pristupio je hitnim intervencijama na platou "Crkvice" sa Grobnom kapelom. Na kapeli su izmijenjeni prozori i vrata, popravljen krov i gromobran. Obrušeni potporni zid ispred grobne kapele je prezidan i ojačan. Sanirani su istočni bedemi i fratarska kuća.

Sav iskopani arheološki materijal, izuzev nekoliko težih kamenih spomenika iz grobne kapele, deponiran je u Zemaljskom muzeju. Na području Kraljevskog grada Bobovca danas se od gornjeg grada raspoznaju ostaci četvrtaste kule, sa temeljima crkve, a na grobnoj kapeli –su izvršeni restauratorski radovi, te radovi rekonstrukcije (korištenjem metoda analogije). Od donjeg grada se raspoznaje dvorište i bunar.[9]

- Područje nije oštećeno uslijed ratnih razaranja
- Područje nije izloženo nikakvim specifičnim rizicima
- Područje je izloženo ubrzanom propadanju uslijed nedostatka redovnog održavanja.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika
U saradnji su udrugom "Kraljevski grad Bobovac" Zavod je 2007. godine završio izradu I faze programa revitalizacije Srednjovjekovnog kraljevskog grada Bobovca. I faza programa uključuje obnavljanje krovnog pokrivača kapele, zaštitne rešetke za prozore i zaštitnu ogradu ispred kapele. Zatim, uključuje radove na ostacima zidova franjevačke palate (krune zidova) i čišćenje cisterne. Planiran je i novoprojektovani objekt nadstrešnice uz šanac, gdje će se također izraditi ograda i mobilijar (devet klupa i devet stolova). U okviru vanjskog uređenja se radi i projekt uređenja staze od Franjevačke palate do kule na Visu. Dalje faze investicionog programa nisu urađene.[10]

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma u pogledu spomenika
U sklopu projekta „Tragovima Bosanskog kraljevstva" fondacije Mozaik, općina Vareš sprovodi akciju „Svi putevi vode na Bobovac". U sklopu ove akcije će se urediti pristupni put – staza od lokalnog puta Vareš – Dragovići do lokaliteta samog Bobovca, jer trenutno ne odgovara potrebama (dolasku organiziranih grupa turista, prebacivanju tehničke opreme za vrijeme manifestacija i sl. a gotovo je nemoguće licima sa posebnim potrebama doći na lokalitet).
Na regionalnom putu R-444 (lokalitet Bobovac i prilazni lokalni putevi) se postavlja vertikalna signalizacija.
Realizacija projekta je planirana u periodu između marta 2008. i januara 2009. godine.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude
Nema statističkih podataka.

[9] Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika
[10] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude

Atraktivnost: Jedan od najatraktivnijih lokaliteta.

Pristupačnost: Pješačka staza od Kraljeve Sutjeske, makadamski put iz Kraljeve Sutjeske i Vareša.

Postojanje prateće turističke infrastrukture: Na lokalitetu ne postoji.

Promocija: U organizaciji Foruma žena „Alternative" Kakanj štampan je „Turistički vodič, Regija Centralna BiH", u kojem su opisani kulturno-historijski spomenici i prirodne znamenitosti, te date informacije o gastronomskoj i smještajnoj ponudi kao i servisne informacije na području općine Kakanj. Kreiran je i redovno se ažurira on-line turistički vodič. [11]Turistička agencija „Katarina" iz Kraljeve Sutjeske nudi cjelodnevni izlet u Kraljevu Sutjesku u koji je uključena i šetnja do Bobovca. U Međugorju organizacija „Globtour" nudi posjetu Kraljevoj Sutjesci, prilagođenu djeci školskog uzrasta, a spominje ga i ZOI '84. u svojoj turističkoj ponudi.

*Ostale turističke atrakcije u blizini spomenik*a: Kraljeva Sutjeska sa Franjevačkim samostanom, muzejom, bibliotekom i arheološkim područjem vladarski dvor iz 14. i 15. vijeka. Netaknuta priroda u Varešu, domaća hrana, kulturno-historijski spomenici.

Privatno poduzetništvo u pogledu turizma: Lokalne udruge koje se bave seoskim turizmom u Varešu, fondacija «Curia Bani» u Kraljevoj Sutjesci, turistička agencija „Katarina", Forum žena „Alternative" Kakanj.

***Tabela** 10.* Ocjena za Kraljevski grad Bobovac

Elementi ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	9	10
Pristupačnost	4	9
Prateći turistički objekti	1	10
Promocija	2	10
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	3	10

Ukupna ocjena trenutno*	**21.4**
Ukupna ocjena moguće*	**44.2**

Preporuke za aktivnosti koji se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika

Za sam nacionalni spomenik-područje Kraljevskog grada Bobovca trenutno je pripremljena samo I faza investicionog programa. Kako bi se grad Bobovac sačuvao i vremenom obnovio, potrebno je izraditi naredne faze investicionog programa ili studiju koja bi procijenila radove i sredstva potrebna za revitalizaciju ovog spomenika i osigurala da njegova obnova ide na planiran način, u dogovoru sa Zavodom za zaštitu spomenika. Grobnoj kapeli pokušati vratiti prvobitni izgled njene unutrašnjosti (npr. pripremiti replike nadgrobnih ploča ili čak, kad se za to steknu uvjeti, prenijeti predmete iz Zemaljskog muzeja na Bobovac i vratiti kosti kraljice Katarine) U međuvremenu, dok je glavna studija (ili master plan)u toku, mogu se obavljati manji zahvati na revitalizaciji npr. može se izraditi studija za rekonstruiranje jedne od bobovačkih kula, zidina ili drugih dijelova.

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude

Put za Bobovac iz pravca Vareša i Kraljeve Sutjeske kojim mogu saobraćati autobusi je preduvjet za razvoj turizma na ovom području. U okviru ovog projekta je izrađena studija procjene troškova za poboljšanje komunikacione infrastrukture za razvoj turizma na općinama Vareš i Kakanj. Pored izgradnje i proširenja puta, potrebno je i napraviti parking za autobuse, toalete, kafe/suvenirnicu/info punkt. Ovi objekti bi trebali biti locirani što bliže Bobovcu, ali van zaštićene zone.

Također, izraditi info panoe na kojima posjetioci mogu naći osnovne informacije o starom gradu. Kako bi se stvorila sredstva za isplatu ljudi koji bi bili zaposleni na svakodnevnom održavanju i čuvanju

[11] Informacije dostupne na: www.turistickivodic-rcbih.com.

starog grada Bobovca, i ostale troškove na uređenju lokaliteta, potrebno je uvesti naplatu za ulaz u sam grad. Kako bi se poboljšala atraktivnost lokaliteta i obogatila ponuda, potrebno je urediti muzej sa replikama predmeta iz tog vremena. Promoviranje Bobovca kao turističke destinacije bi trebalo osigurati sredstva za njegovo održavanje.

B) GRADITELJSKA CJELINA - ŽUPNA CRKVA U VAREŠU

Pravni status

***Slika** 2 i 3.* Nova i stara župna crkva u Varešu

Nacionalni spomenik. Na nacionalni spomenik primjenjuju se mjere zaštite i rehabilitacije utvrđene Zakonom o provedbi odluka Komisije/Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika, uspostavljene prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ("Službene novine Federacije BiH", br. 2/02 i 27/02). Prethodno je rješenjem Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine br. UP I 637-3/62 objekt stavljen pod zaštitu države i upisan u registar naslijeđa pod rednim brojem 145.
Prostornim planom Bosne i Hercegovine do 2002. godine Župna crkva sv. Mihovila u Varešu je evidentirana i kategorisana kao objekt I kategorije. Istim Prostornim planom urbana cjelina Vareš (crkva, ostaci stare urbane strukture) je kategorisana kao spomenik III kategorije.

Lokacija

Nacionalni spomenik se nalazi na lokaciji koja obuhvata k.č. 1134, 1135, 1136 i 1137, k.o. Vareš, općina Vareš, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Opis

Naselje Vareš se pod ovim imenom spominje u 16. stoljeću. Stara crkva je sagrađena u prvim desetljećima 16. stoljeća, svakako prije 1516. godine. Nekoliko puta je uništena u požarima. Nakon požara 1819. godine, ponovno je sagrađena u istom obliku i istim mjerama. Crkva je izvorno imala manje zvono, smješteno u samoj crkvi, *a* 1990 – 1991. godine dograđen je drveni zvonik. Ispod poda Stare crkve nalaze se grobnice članova hijerarhije Katoličke crkve u BiH. Skulpture sv. Mihovila u glavnom oltaru i Blažene Djevice Marije u «Gospinom oltaru» nastale su u 18. stoljeću u Veneciji, a dvije slike sa lučnim završetkom i dio glavnog oltara u 17. stoljeću. Floralne dekoracije u svodu crkve su iz 1882. godine. Nova crkva sagrađena je između 1854. i 1869. godine, a proširena između 1903. i 1906. prema projektu arhitekta Josipa pl. Vancaša.
Nacionalni spomenik čini Stara crkva sv. Mihovila i Nova crkva sv. Mihovila Arkanđela, sa pokretnom imovinom koju sačinjavaju:

- u Staroj crkvi sv. Mihovila: glavni oltar posvećen sv. Mihovilu, dva diptiha sa predstavama sv. Petra, sv. Grgura Velikog, sv. Franje i sv. Nikole, pobočni oltar posvećen Blaženoj Djevici Mariji, te 6 kandila;
- u Novoj crkvi sv. Mihovila: glavni oltar posvećen sv. Mihovilu i dva sporedna oltara posvećena Blaženoj Djevici Mariji i sv. Anti, te reljefno izrađene postaje Križnog puta.[12]

Značaj za očuvanje kulturno-historijskog bogatstva

Odluka je zasnovana na sljedećim kriterijima:

- Vremensko određenje
- Historijska vrijednost
- Čitljivost (njihova naučna, obrazovna i dokumentarna vrijednost)
- Simbolička vrijednost
- Ambijentalna vrijednost
- Cjelovitost

Trenutno stanje

[12] Odluka o proglašenju Nacionalnim spomenikom, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika

Stara crkva: Stara crkva u Varešu je u dobrom građevinskom stanju; izuzetak čine pukotine na zidu desno od južnih ulaznih vrata. Na objektu je primjetno manje djelovanje kapilarne vlage koja zasada ne ugrožava objekt. Krov objekta je u dobrom stanju.
Nova crkva: Objekt Nove crkve je u dobrom građevinskom stanju. U toku rata 1992 – 1995. godine crkva je pogođena jednom granatom, koja je oštetila krov crkve sa istočne strane. Tom prilikom je probijen strop iznad prvog polja objekta. Oštećenje je sanirano, ali još uvijek vidljivo.[13]

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika
Prema podacima iz Zavoda za zaštitu spomenika, projekt rekonstrukcije zvonika i restauracije crkve je u fazi izrade. Radove će finansirati Federalno ministarstvo kulture i sporta, Federalno ministarstvo prostornog uređenja i Vlada Zeničko-dobojskog kantona, iz sredstava transfera za obnovu kulturno-historijskog naslijeđa. Rekonstruirat će se drveni zvonik. [14]

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma u pogledu spomenika
Spomenik će biti uključen u turističku rutu.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude
Nema podataka, pojedinačne posjete.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude
Atraktivnost: Veoma zanimljiva cjelina.
Pristupačnost: U centru Vareša, pristupačna.
Postojanje pratećih turističkih objekata/ponuda: info punkt
Promocija: Trenutačno nije zadovoljavajuća.
Ostale turističke atrakcije u blizini spomenika: Stara pravoslavna crkva, okolina Vareša (priroda).
Privatno poduzetništvo u pogledu turizma: Seoska domaćinstva (Klarić i Franić), lokalne udruge.

***Tabela** 11.* Ocjena za Graditeljsku cjelinu Župna crkva u Varešu

Elementi ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	7	7
Pristupačnost	9	10
Prateći turistički objekti	5	10
Promocija	1	10
Ostale turističke atrakcije	8	10
Privatno poduzetništvo	3	10

Ukupna ocjena trenutno*	**25.7**
Ukupna ocjena moguće*	**42**

Preporuke za aktivnosti koji se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika
Spomenik u dobrom stanju, postoje projekti rekonstrukcije i restauracije.

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude
Uključiti u rutu i na taj način obogatiti ponudu i promovirati spomenik.

[13] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH
[14] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

C) ARHEOLOŠKO PODRUČJE – DABRAVINE

***Slika** 4 i 5.* Motivi u kamenu i ostaci zidova[1]

Pravni status

Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, na temelju članka V stavak 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i članka 39. stavak 1. Poslovnika o radu Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 2. do 8. marta 2004. godine, donijelo je odluku da se arheološko područje - Dabravine sa ostacima iz brončanog doba i kasne antike proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. U Prostornom planu Bosne i Hercegovine do 2000. godine dobro je bilo uvršteno u grupu spomenika I kategorije

Lokacija

Nacionalni spomenik se nalazi na lokaciji koja obuhvata dio k.č. 1516/1 (na najvišem dijelu brda Gradina, u tlocrtnoj površini od 1200 m^2), k.o. Dabravine, općina Vareš, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Opis

Breza je bila jedan od značajnijih centara ilirskog plemena Desidijata već od 2. stoljeća prije nove ere i u njoj je bilo i najbliže rimsko naselje. U pisanim izvorima područje Breze spominje se početkom nove ere. Bazilika u Dabravinama je sagrađena krajem 5. i u prvoj polovici 6. stoljeća i tipičan je predstavnik kasnoantičkih bazilika na tlu Bosne i Hercegovine. To je jednobrodna bazilika sa bogatim i klesarski vješto izrađenim dekorativnim motivima, uglavnom na kamenom namještaju, koji su većinom kasnoantički (motiv križa sa dva janjeta, vinova loza, riba, kapiteli ukrašeni životinjskim glavama). Bazilika je uništena u provali Avara i Slavena krajem 6. ili početkom 7. stoljeća. Na lokalitetu Gradina pronađeni su ostaci prahistorijske keramike iz bronzanog doba, a ispod vrha je plato s ostacima temelja rimskih i kasnoantičkih utvrda.

Nacionalni spomenik čini arheološko područje - ostaci kasnoantičke bazilike u Dabravinama i pokretno naslijeđe pronađeno na arheološkom području koje se nalazi u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu i Zavičajnom muzeju u Visokom, a koje je popisano u inventarnim knjigama nalaza muzeja.[15]

Značaj za očuvanje kulturno historijskog bogatstva

Odluka je utemeljena na sljedećim kriterijima:

- Vremensko određenje
- Historijska vrijednost

[15] Odluka o proglašenju Nacionalnim spomenikom, Komisija/povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika

- Umjetnička i estetska vrijednost
- Čitljivost (dokumentarna, znanstvena, obrazovna vrijednost)
- Simbolička vrijednost
- Izvornost
- Jedinstvenost i reprezentativnost

Trenutno stanje

Godine 1891. metalurški inženjer Karl Fitzinger je vršio prva iskopavanja na lokalitetu. Otkrio je ostatke kasnoantičke bazilike, ali ne u cijelosti. Arheološki materijal je prenesen u prostorije Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Rezultate iskopavanja je objavio kustos Radimski 1892. godine u Glasniku Zemaljskog muzeja i u Wissenschaftlishe Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, II Band.

Od 13. do 24. jula 1954. godine izvršeno je reviziono iskopavanje, pod stručnim nadzorom D. Sergejevskog. Reviziono iskopavanje je obuhvatilo samo objekt bazilike. Zatim su napravljene dvije sonde južno od bazilike i u jugoistočnom kutu utvrde. Ispravljene su netočnosti u prvobitnom planu bazilike i otkrivena je piscina u sjevernoj prostoriji.[16]

Područje arheološkog područja Dabravine je zapušteno, najvećim dijelom zatrpano zemljom i zaraslo u raslinje. Temeljni zidovi se samo mjestimično raspoznaju u dijelu narteksa. Na mjestu gdje je nekada stajala apsida vide se razasuti ostaci kamenja. Ostaci zidova su izloženi propadanju, a lokalitet je neobilježen i zapušten. Pokretni arheološki nalazi deponirani su u prostorijama Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Zavičajnog muzeja u Visokom.[17]

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika

Nema planiranih aktivnosti.

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma u pogledu spomenika

Na samoj lokaciji će biti postavljena informativna tabla od strane Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude

Nema podataka.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude

***Tabela** 12.* Ocjena za Arheološko područje Dabravine

Elementi ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	3	4
Pristupačnost	7	7
Prateći turistički objekti	1	4
Promocija	1	4
Ostale turističke atrakcije	4	4
Privatno poduzetništvo	1	4

Ukupna ocjena trenutno*	**13.1**
Ukupna ocjena moguće*	**20.4**

Preporuke za aktivnosti koji se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika

Zaštititi lokaciju od propadanja.

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude

Označiti i postaviti informativne table.

[16] Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika

[17] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

D) NEKROPOLE STEĆAKA NA LOKALITETU SELA BUDOŽELJE

Pravni status:
Nije evidentirano.

Lokacija
Selo Budoželj, općina Vareš

Opis
3 skupine nekropola stećaka.
U sredini sela, na Glavici, nalazi se prva nekropola sa 37 stećaka (2 sljemenjaka i 35 sanduka). Jedan sljemenjak je ukrašen motivima polumjeseca i predstave čovjeka i konja.
Istočno od prve nekropole, na oko 700 m se nalazi druga nekropola sa 21 stećkom, od kojih je 5 sljemenjaka i 16 sanduka.
Istočno od druge nekropole, na oko 500 m, pokraj puta, nalazi se treća nekropola sa 13 stećaka, od kojih su 4 sljemenjaka i 9 sanduka. Oni su osrednje klesani i očuvani.
Stećci su postavljeni u smjeru istok-zapad, a samo manji broj u smjeru sjever-jug. Dobro su obrađeni ali i znatno oštećeni.[18]

Značaj za očuvanje kulturno-historijskog bogatstva
Stećci su karakteristični za područje BiH (mali broj nekropola se može naći u Dalmaciji i Crnoj Gori ali je velika većina ovih spomenika u BiH). Predstavljaju veliko kulturno-historijsko bogatstvo.

Trenutno stanje
Većina stećaka je znatno oštećena.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika
Općina Vareš je 17.09.2008. godine podnijela peticiju za proglašenje Nekropola sa stećcima i nišanima, u naselju Budoželj općina Vareš, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. U toku je procedura na izradi Prijedloga Odluke o proglašenju navedenog dobra nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Postoji inicijativa da se sve nekropole stećaka na teritoriji Bosne i Hercegovine prijave za tentativnu listu svjetske baštine.

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma vezano za spomenik
Nepoznato.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude (analiza koji turisti su zainteresirani i koliko je česta posjeta):
Nema podataka.

[18] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude

***Tabela** 13.* Ocjena za prethistorijsko naselje u Budoželju sa srednjovjekovnim nekropolama i muslimanskim grobljem

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	5	6
Pristupačnost	7	7
Prateći turistički objekti	1	4
Promocija	1	5
Ostale turističke atrakcije	4	4
Privatno poduzetništvo	1	7

Ukupna ocjena trenutno*	**15.1**
Ukupna ocjena moguće*	**24.6**

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika i za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude

Spomenik treba označiti turističkom signalizacijom i uključiti u turističku ponudu, te na taj način promovirati ovo kulturno naslijeđe. Sam lokalitet se treba održavati i potrebno je na lokalitetu dati osnovne informacije o stećcima i o tome šta oni predstavljaju.

E) JEDNOLUČNI STARI KAMENI MOST NA RIJECI STAVNJI U VAREŠU

Pravni status
Evidentiran i zaštićen odlukom o registraciji iz 1950. godine, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH.[19]

Lokacija
U centru grada Vareša.

Opis
Sagrađen od kamena, pretpostavlja se da je nastao u Osmanskom periodu, XVI vijek. Djelo je domaćih majstora. Izrađen je od grubo obrađenog krečnjaka, s dosta nepravilnosti.[20]

Značaj za očuvanje kulturno-historijskog bogatstva
Most je najstariji i jedini trajni očuvani arhitektonski spomenik iz turskog perioda u Varešu.

Trenutno stanje
Most očuvan i u dobrom stanju, ali je gornji dio preko koga se prelazi asfaltiran.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika
Nepoznato.

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma vezano za spomenik
Uključiti most u obilazak grada Vareša.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude (analiza koji turisti su zainteresirani i koliko je česta posjeta:
Nema podataka.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude

***Tabela** 14.* Ocjena za Jednolučni stari kameni most na rijeci Stavnji u Varešu

Elementi ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	3	6
Pristupačnost	9	10
Prateći turistički objekti	5	10
Promocija	1	4
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	2	2

Ukupna ocjena trenutno*	**21.8**
Ukupna ocjena moguće*	**32.8**

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika i za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude
Ukloniti gornji sloj asfalta i vratiti mostu stari izgled. Uključiti u turistički obilazak grada, ali ga prije toga treba dovesti u zadovoljavajuće stanje tj. ukloniti asfalt, očistiti raslinje u neposrednoj blizini, osvijetliti most, te postaviti info pano sa osnovnim informacijama.

[19] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH
[20] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

F) ŠARENI HAN U VAREŠU

Pravni status:
Evidentiran u Zavodu za zaštitu spomenika

Lokacija:
Čaršija, grad Vareš. Obilaskom terena je utvrđeno da mještani Vareša nemaju pouzdane informacije koja je to lokacija tačno bila.

Opis:
Han je iz osmanskog perioda, iz druge polovine XIX stoljeća. Pripadao je porodici Kestendžić, a 1953. godine ga je otkupila Srpskopravoslavna općina. Do tada je bio u prvobitnoj funkciji. Han je po gabaritu bio najveći u Varešu[21]

Značaj:
Pripada sklopu očuvane ambijentalne cjeline Vareša.

Trenutno stanje
Han više ne postoji i niko tačno ne zna gdje se nalazio. Poznata je ulica, ali je tu bilo više hanova, te se ne zna gdje je ovaj mogao biti.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika
Ne postoje.

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma vezano za spomenik
Ne postoje.

[21] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

G) DŽAMIJA U SELU KARIĆI

Pravni status:
Evidentirana u Zavodu za zaštitu spomenika

Lokacija:
Selo Karići, iznad Vareša.

Opis:
Džamija je napravljena od drveta. Prema pisanim podacima Fra Ignjacija Gavrana, džamiju je sagradio Šerif-Paša vjerovatno 1716.god. Jedinstven je primjer drvene džamije u BiH i odraz autentične tradicijske bosanske kuće – brvnare. U osnovi je kvadrat, sa četvorovodnim krovom, iz kojeg izlazi osmougaoni drveni minaret za zatvorenim šerefetom. Originalni pokrov je šindra.[22]

Značaj
Centralno mjesto okupljanja u sklopu tradicionalne vjerske manifestacije (kišna dova) koja se održava svake godine. Najposjećenije dovište poslije Ajvatovice.

Trenutno stanje
Objekt devastiran u ratnom sukobu. Obnovljen od strane Islamske zajednice BiH.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika
Objekt se redovno održava.

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma vezano za spomenik
Nepoznato.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude (analiza koji turisti su zainteresirani i koliko je česta posjeta):
Nema podataka. Objekt važan za religijski turizam.

***Tabela** 15.* Ocjena za Džamiju u selu Karići

Elementi ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	4	4
Pristupačnost	5	5
Prateći turistički objekti	1	1
Promocija	2	3
Ostale turističke atrakcije	6	6
Privatno poduzetništvo	1	4

Ukupna ocjena trenutno*	**13,7**
Ukupna ocjena moguće*	**21,7**

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika i za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude
Objekt uključiti u turističku ponudu za posjetioce Vareša, sa osnovnim informacijama i historiji objekta.

[22] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

H) AMBIJENTALNA SREDINA OČEVLJE SA MAJDANIMA (KOVAČNICAMA NA VODENI POGON) I SREDNJOVJEKOVNIM GROBLJEM (PLANINA ZVIJEZDA)

Opis:
Selo Očevlje predstavlja jednu od najvrednijih ruralnih ambijentalnih cjelina. Samo selo ima dosta očuvanih primjera tradicionalne stambene arhitekture. Ono po čemu je najviše poznato su majdani-kovačnice na vodeni pogon, smješteni na rječici Oćevici. Tri su aktivna danas sa kompletnim mobilijarom koji se koristi za izradu raznih proizvoda, kao što su potkovice za konje, sačevi, pribor za kopanje i sl. U blizini sela, ispod samih kuća, nalazi se nekropola sa 7 stećaka-sljemenjaka. Dva su ukrašena. Stećci imaju nejednaku orijentaciju, neki u pravcu sjeverozapad-jugoistok, a neki okomito na njih. Uz njih se sad nalaze savremeni grobovi.
U saradnji sa Zavodom, Općina Vareš planira provesti aktivnosti na majdanima.[23]

Značaj:
Majdani su jedni od rijetko očuvanih u Evropi, pored onih u Njemačkoj, koji nisu nestali nakon industrijske revolucije.

***Tabela** 16.* Ocjena za Ambijentalnu sredinu Očevlje sa majdanima (kovačnicama na vodeni pogon) i srednjovjekovnim grobljem (Planina Zvijezda)

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	4	7
Pristupačnost	6	6
Prateći turistički objekti	1	5
Promocija	2	7
Ostale turističke atrakcije	5	6
Privatno poduzetništvo	1	10

Ukupna ocjena trenutno*	**14.6**
Ukupna ocjena moguće*	**29.8**

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika i za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude
Majdani su oštećeni, potrebno je sanirati sistem dovoda vode do majdana, kao i zamijeniti određene dijelove zidova napravljenih od šljakobetonskih blokova, te im vratiti izvorni izgled. U samom selu je moguć razvoj eko/seoskog turizma.

[23] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

I) AMBIJENTALNA RURALNA CJELINA VIJAKA

Opis:
Ambijentalnu cjelinu čini nekoliko sela. Gornja Vijaka ima najviše stanovnika i u njoj postoji crkva, muzej, dom kulture, kao i udruga EkoTurist koja se bavi promoviranjem turizma u području, kao i zaštitom okoliša. Vijaka, također, ima i redovno održavanu internet stranicu, gdje se mogu vidjeti novosti, slike i događaji iz tog kraja.

Lokacija:
Selo Vijaka, planina Zvijezda, općina Vareš.

Značaj:

***Tabela** 17.* Ambijentalna ruralna cjelina Vijaka

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	4	4
Pristupačnost	6	6
Prateći turistički objekti	1	5
Promocija	3	7
Ostale turističke atrakcije	5	6
Privatno poduzetništvo	2	10

Ukupna ocjena trenutno*	**15,8**
Ukupna ocjena moguće*	**26,8**

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude
Predstavnici zajednice Vijaka bi trebali biti uvezani sa lokalnom agencijom za turizam čije je osnivanje predviđeno ovim projektom, te uskladiti i međusobno dopunjavati aktivnosti na promociji i razvoju turizma.

J) GROBNA KAPELA NA STOGIĆU, VAREŠ

Pravni status:
Evidentirana u Zavodu za zaštitu spomenika

Opis:
Kapela po projektu slovenačkog arhitekte Joze Plečnika i jedno je od rijetkih njegovih realiziranih djela u BiH. Bila je smještena na groblju „Ruda" ali je zbog razvoja rudnika preseljena na groblje „Stogić".

Trenutno stanje:
Vidljiva su oštećenja fuga koje su izvedene malterom slabih vezivnih i vodootpornih karakteristika. Većina ih je ispucala a negdje su i isprane, te voda prodire u strukturu zidova i krov, tako da propada malter i u interijeru. Projekt za sanaciju, restauraciju i konzervaciju postoji, izrađen je od strane Zavoda u saradnji sa Župnim uredom Sv. Mihovila Arhanđela iz Vareša i arhitektom Pavom Vidovićem. Projekt će biti implementiran kada se iznađu sredstva.[24]

***Tabela** 18.* Ocjena za Grobnu kapelu na Stogiću, Vareš

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	3	3
Pristupačnost	9	9
Prateći turistički objekti	5	10
Promocija	1	3
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	1	4

Ukupna ocjena trenutno*	**21.3**
Ukupna ocjena moguće*	**29.3**

[24] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

K) SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA SA IKONAMA I IKONOSTASIMA IZ XIX STOLJEĆA U VAREŠU

Status: Evidentirana u Zavodu za zaštitu spomenika.

Lokacija:
Općina Vareš

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika i za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude
Spomenik će biti uključen u turističku rutu. Podnijeti peticiju za proglašenje nacionalnim spomenikom.

***Slika 6**. Srpska pravoslavna crkva u Varešu*

***Tabela** 19.* Ocjena za Srpsku pravoslavnu crkvu sa ikonama i ikonostasima iz XIX stoljeća u Varešu

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	4	4
Pristupačnost	9	9
Prateći turistički objekti	5	10
Promocija	1	9
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	3	4

Ukupna ocjena trenutno*	**22.6**
Ukupna ocjena moguće*	**34.5**

L) OBJEKTI STARIJE TRADICIONALNE STAMBENE ARHITEKTURE VAREŠ

Pravni status:
Nisu na listi nacionalnih spomenika, niti na listi peticija za proglašenje nacionalnim spomenicima.

***Slike** 7, 8, 9.* Objekti starije tradicionalne stambene arhitekture Vareš

Lokacija:
Općina Vareš.

Opis:
Skupina kuća tradicionalne stambene arhitekture u starom dijelu grada Vareša.

Trenutno stanje:
Pojedine kuće su očuvane, a ostale su oštećene. Nove kuće su izgrađene između objekata tradicionalne arhitekture u periodu od zadnjih deset godina, te je izgled cjeline narušen.

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika i za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude
Općina ili građani Vareša trebaju podnijeti peticiju za proglašenje nacionalnim spomenikom svake kuće pojedinačno. Na taj način se može postići zaštita samog objekta, a također može se propisati i zaštitna zona oko svakog zaštićenog objekta koja bi mogla spriječiti dalju gradnju novih objekata, koji se ne uklapaju u cjelinu.

***Tabela** 20.* Objekti starije tradicionalne stambene arhitekture, Vareš

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	4	7
Pristupačnost	9	9
Prateći turistički objekti	5	10
Promocija	1	10
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	3	10

Ukupna ocjena trenutno*	**23.3**
Ukupna ocjena moguće*	**41.2**

M) RIMOKATOLIČKA CRKVA SV. PREOBRAŽENJA U GORNJOJ BOROVICI

Pravni status:
Evidentirana u Zavodu za zaštitu spomenika.

Opis:
Objekt velikih dimenzija. Dovršena 1902. godine. Potpuno srušena u posljednjem ratu, 1993. godine, a u toku je njena obnova. [25]

***Tabela** 21.* Rimokatolička crkva Sv. Preobraženja u Gornjoj Borovici

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	4	4
Pristupačnost	5	5
Prateći turistički objekti	1	5
Promocija	1	6
Ostale turističke atrakcije	6	6
Privatno poduzetništvo	1	4

Ukupna ocjena trenutno*	**13.7**
Ukupna ocjena moguće*	**22.3**

N) INDUSTRIJSKO NASLIJEĐE SA PRATEĆIM OBJEKTIMA U VAREŠU

Naselje Vareš je prvi put spomenuto pred kraj XVI vijeka. Njegovo stanovništvo se od davnina bavilo kopanjem i preradom rude, trgovinom, te izradom predmeta od gvožđa. U Varešu je bio razvijen trgovačko-zanatski centar, 1640. godine u njemu je radilo 40 kovačnica na vodeni pogon. U doba Turaka u Varešu je izrađivana ratna oprema i oružje. 19. august 1891. godine je zvanični početak industrijskog načina proizvodnje u BiH, kada je potpaljena prva visoka peć u BiH. Industrijsko naslijeđe je bitno očuvati jer je važan dio historije ovog kraja. Iako trenutno nije na listi prioriteta za razvoj turizma u području Vareša, u budućnosti može postati važan segment turističke ponude. Potrebno je poduzeti korake ka očuvanju i zaštiti industrijskog kompleksa.

***Tabela** 22.* Ocjena za industrijsko naslijeđe sa pratećim objektima u Varešu

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	3	4
Pristupačnost	5	5
Prateći turistički objekti	5	10
Promocija	1	6
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	3	10

Ukupna ocjena trenutno*	**19.1**
Ukupna ocjena moguće*	**32.2**

[25] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

2.2. Kulturno-historijski spomenici na području Općine Kakanj

A) GRADITELJSKA CJELINA - FRANJEVAČKI SAMOSTAN I CRKVA SV. IVE KRSTITELJA U KRALJEVOJ SUTJESCI

***Slike** 10 i 11.* Franjevački samostan i crkva

Pravni status

Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovu člana V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i člana 39. stav 1. Poslovnika o radu Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 20. do 26. januara 2004. godine, donijela je odluku da se Graditeljska cjelina - Franjevački samostan i Crkva sv. Ive Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci, zajedno sa pokretnom imovinom u sastavu samostanskog muzeja, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Samostanska crkva u Sutjesci je Rješenjem Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH u Sarajevu, broj 159/54 od 08.februara 1954. godine, bila stavljena pod zaštitu države i upisana u Registar nepokretnih spomenika kulture, a prostornim planom Bosne i Hercegovine do 2002. godine Franjevački samostan je evidentiran i valoriziran kao spomenik I kategorije.

Na Privremenoj listi nacionalnih spomenika Komisije, pod rednim brojem 290 i nazivom « Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci » je registrirana Graditeljska cjelina - Franjevački samostan i Crkva sv. Ive Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci zajedno sa Muzejom sa pokretnom imovinom.

Lokacija:

Nacionalni spomenik se nalazi na k.č. br. 2, 8 i 9, K.O. Kraljeva Sutjeska, općina Kakanj, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Opis

Franjevački samostan na ovom mjestu prvi put se spominje 1385. godine. Nekoliko je puta uništen do temelja, bilo u požarima, bilo u vojnim pohodima, a istu sudbinu, imao je i objekt crkve. Osim u Fojnici, 1851. godine uspostavljeno je filozofsko-teološko učilište i u sutješkom samostanu.

Današnji objekt samostana sazidan je u periodu od 1889. do 1897. godine. Crkva, u obliku trobrodne bazilike, izgrađena je 1906-1908. godine prema projektu arhitekta Josipa pl. Vancaša. Godine 1908. crkvu je oslikao Marko Antonini. U crkvi se nalaze najstarije sačuvane orgulje u Bosni i Hercegovini iz 1865. godine, koje su još uvijek u funkciji.

Graditeljska se cjelina, u građevinskom smislu, sastoji iz samostanske zgrade koja ima dva krila: istočno dužine 40 m, paralelno sa rijekom, i sjeverno dugačko 20 m, do kojeg se, sa sjeverozapadne strane, nalazi sestrinska kuća, te crkve sa dva tornja, koja, ustvari čini zapadno krilo crkve. Sa sjeverozapadne strane kompleksa, ispod padine brda Fratarski gaj, nalazi se potporni zid, koji zatvara samostansku cjelinu. Između potpornog zida i objekata samostana sa crkvom, formirao se klauster-unutrašnje dvorište. Zgrada samostana je zdanje koje ima visoki podrum, prizemlje te I i II sprat. U konstruktivnom pogledu, radi se o dvotraktnoj zgradi: komunikacijski trakt-hodnik krila samostana gleda na unutrašnje dvorište-klauster, dok su u širem traktu smještene prostorije koje su orijentirane prema sjeveroistočnoj strani, odnosno prema jugoistočnoj (gledaju prema rijeci Trstionici). U vertikalnom pogledu etaže krila samostana povezane su preko dviju stepenišnih vertikala. U istočnom krilu smješten je stambeni dio bratstva, dok su u sjevernom krilu samostana smješteni: arhiv, biblioteka, muzej, kuhinja sa trpezarijom i gospodarski blok prostorija. Krila samostana i crkva povezani su tzv. "toplom vezom".

U samostanu su sakupljani i čuvani najrazličitiji predmeti od kulturnog, historijskog i umjetničkog značaja. Tako samostan posjeduje vrijednu zbirku kasnorenesansnog i baroknog slikarstva: zbirku crkvenog posuđa, vrijednu zbirku starog crkvenog ruha, staru arhivsku građu među kojom se ističu najstarije matične knjige u Bosni i Hercegovini, te brojni pisani dokumenti, biblioteku samostana sa starijim i novijim izdanjima, brojnom i vrijednom periodikom, te najvećom zbirkom inkunabula čuvanih na jednom mjestu u Bosni; također, samostan posjeduje i vrijednu zbirku arheoloških spomenika.[26]
Samostan posjeduje jednu od najvrednijih i najstarijih zbirki kasnorenesansnog i baroknog slikarstva, crkvenog posuđa, crkvenog ruha, arheoloških spomenika, stare arhivske građe (sa najstarijim matičnim knjigama u Bosni i Hercegovini), brojnih pisanih dokumenata, kao i biblioteku sa starijim i novijim izdanjima, brojnom i vrijednom periodikom, te zbirkom inkunabula.
Godine 1871. odnesene su četiri gotičke slike, nekoliko predmeta misnog rublja i paramenta bosanske kraljice Katarine u Đakovo biskupu Josipu Juraju Strossmayeru na čuvanje, koje do danas nisu vraćene i nalaze se u Strossmayerovoj galeriji u Zagrebu.

Značaj za očuvanje kulturno historijskog bogatstva
Franjevački samostan i Crkva Sv. Ive Krstitelja imaju višestruki značaj za očuvanje kulturno- historijskog bogatstva. Proglašeni su nacionalnim spomenikom kao graditeljska cjelina na osnovu sljedećih kriterija:
- vremensko određenje
- historijska vrijednost
- umjetnička i estetska vrijednost
- čitljivost (njihova naučna, obrazovna i dokumentarna vrijednost)
- simbolička vrijednost
- ambijentalna vrijednost
- izvornost
- jedinstvenost i reprezentativnost
- cjelovitost

Trenutno stanje
Fizičko stanje objekta je dobro i objekt se redovno održava. Postoje problemi sa pukotinama, ali se vrši njihova redovna kontrola i mjerenje, te se iznalaze sredstva za njihovo saniranje.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika:
Muzej Franjevačkog samostana Kraljeva Sutjeska ima veliku kulturno-historijsku vrijednost. U njemu se čuvaju brojni crkveni predmeti, narodne nošnje, stare i novije knjige iz teologije, filozofije, historije, geografije, vrijedne slike, te drugi predmeti muzejske vrijednosti. Predmeti su smješteni u prostorijama samostanskog muzeja, knjižnice i depoa.
Za njihovu zaštitu neophodno je osigurati fizičke i tehničke uvjete, a pored ostalih i kvalitet zraka u pogledu njegovog obnavljanja, temperature i vlažnosti. U toku su aktivnosti na realizaciji Projekta klimatiziranja prostora muzeja, biblioteke i arhiva u Franjevačkom samostanu Kraljeva Sutjeska, a na osnovu definiranog projektnog zadatka, tehničkih propisa, standarda, pravila struke i specifičnih okolnosti samog objekta. Projekt se finansira iz sredstava Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma vezano za spomenik:
Turistička agencija „Globtour" organizira posjete Kraljevoj Sutjesci, uglavnom za djecu školskog uzrasta, a spominje se i u ponudi agencije ZOI '84.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude

[26] Informacije preuzete iz Odluke o proglašenju Nacionalnim spomenikom, Komisija/povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika. Prema informacijama iz Franjevačkog samostana, raspored samostana je sljedeći: muzej i knjižnica u sjeveroistočnom dijelu samostana, a stambeni u jugoistočnom dijelu. Kuhinja i blagovaonica su također na jugoistočnom dijelu, ispod stambenog.

Atraktivnost: jedan od najatraktivnijih lokaliteta
Pristupačnost: asfaltiran put, parking za autobuse
Postojanje pratećih turističkih objekata/ponuda: info punkt
Promocija: trenutno nije adekvatna. Turistička agencija Katarina iz Kraljeve Sutjeske nudi cjelodnevni izlet u Kraljevu Sutjesku u koji je uključena i šetnja do Bobovca. U Međugorju organizacija «Globtour» nudi posjetu Kraljevoj Sutjesci, prilagođenu djeci školskog uzrasta.
Ostale turističke atrakcije u blizini spomenika: Kraljevski grad Bobovac. Suveniri – vez kraljice Katarine, narodne nošnje. Na području općine Vareš proizvodnja domaćeg sira, nagrađivani med koji ima pohvalu od Pape.
Privatno poduzetništvo u kontekstu turizma u području: Turistička agencija «Katarina» Fondacija «Curia Bani» u Kraljevoj Sutjesci, Forum žena „Alternative" Kakanj.

***Tabela** 23.* Ocjena za Franjevački samostan i crkva Sv. Ive Krstitelja

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	8	9
Pristupačnost	10	10
Prateći turistički objekti	4	10
Promocija	5	10
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	4	10

Ukupna ocjena trenutno*	**30.5**
Ukupna ocjena moguće*	**44**

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika i u cilju razvoja turističke ponude

Uključiti samostan i crkvu u turističku rutu iz Međugorja, Sarajeva i Mostara. Uključiti i u ponudu turističkih agencija (promotivni materijal već postoji, ali nije distribuiran svuda). Poboljšati kapacitete za smještaj, hranu i ostale usluge u Kraljevoj Sutjesci (caffe, restoran, toaleti za posjetioce).

B) ARHEOLOŠKO PODRUČJE VLADARSKI DVOR IZ 14. I 15. STOLJEĆA

***Slika** 12.*Ostaci zidova vladarskog dvora u Kraljevoj sutjesci

Pravni status

Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovi člana V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i člana 39. stav 1. Poslovnika o radu Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 7. do 11. oktobra 2003. godine, donijela je odluku da se Arheološko područje – Vladarski dvor iz 14. i 15. stoljeća u Kraljevoj Sutjesci, općina Kakanj, proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: nacionalni spomenik). Na osnovu zakonske odredbe, a Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH broj: 05-359-1/66 od 12.marta 1966. godine u Sarajevu, lokalitet Dvori u Kraljevoj Sutjesci, stavljen je pod zaštitu države i upisan u Registar nepokretnih spomenika kulture pod brojem 437.

Historijsko područje Vladaski dvor u Kraljevoj Sutjesci, nalazi se na Privremenoj listi nacionalnih spomenika pod imenom "Kraljevska palača, kompleks", pod rednim brojem 291.

U prostornom planu BiH do 2000. godine evidentiran je i kategoriziran kao spomenik II kategorije.

Lokacija

Nacionalni spomenik se nalazi na lokaciji koja obuhvata k.č. 1/35, 1/36, 1/37 na lokalitetu Grgurevo, k.o. Sutjeska i k.č. 365/4 na lokalitetu Dvori, k.o Kraljeva Sutjeska, općina Kakanj, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Opis

Kraljevski dvor u Sutjesci je sagrađen u vrijeme bana Stjepana II. Kotromanića, u prvoj polovici 14. stoljeća. Uz dvor se razvilo i manje varoško naselje. U pisanim izvorima prvi put se spominje 1341. godine. Od vremena kralja Tvrtka I. Kotromanića postaje najvažnije stolno mjesto bosanskih vladara, u kojem je izdato najviše isprava kraljevske kancelarije. U Sutjesci su izdavali povelje kralj Dabiša (1392-1395), kraljica Jelena (1397), Stjepan Ostoja (1399), Tvrtko II (1407. od 1423. do 1443. godine), Stjepan Ostojić (1419) i Stjepan Tomaš (od 1446. do 1457. godine).

Vladarski dvor je izgrađen na slobodnom prostoru, bez posebnih fortifikacija, na obje strane potoka Urve. Na lokalitetu Grgurevo, tj. na istočnoj (lijevoj) strani, nivelirane su umjetne terase, a na vrhu je sagrađen najmonumentalniji objekt kraljevskog dvora - Istočna palača, a ispod nje crkva, tj. dvorska kapela posvećena sv. Grguru Čudotvorcu. Na lokalitetu Dvori, na zapadnoj (desnoj) strani, izgrađena su tri objekta: Donja palača, Gornja palača i Aneks gornje palače sa gospodarskim objektima.

Uz dvor se razvilo i manje varoško naselje, a podignut je i Franjevački samostan sa Crkvom sv. Ivana.

Nacionalni spomenik čini kompleks kraljevskog dvora na lokalitetu Grgurevo i lokalitetu Dvori i pokretno naslijeđe pronađeno na arheološkom području koje se nalazi u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a koje je popisano u inventarnim knjigama nalaza muzeja.[27]

[27] Odluka o proglašenju Nacionalnim spomenikom, Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika

Značaj za očuvanje kulturno-historijskog bogatstva
Od vremena kralja Tvrtka I Kraljeva Sutjeska je najvažnije stolno mjesto bosanskih vladara, u kojemu je izdato najviše isprava kraljevske kancelarije. Pored kralja Tvrtka I čiji dokumenti potječu iz perioda od 1378. do 1390.godine u Sutjesci su izdavali povelje kraljevi Dabiša (od 1392. do 1395.godine) i kraljica Jelena (1397. godine), Ostoja (1399. godine), Tvrtko II (1407. godine), Stjepan Ostojić (1419. godine), zatim opet Tvrtko II (od 1423. do 1443. godine) i Tomaš (od 1446. do 1457. godine).

Odluka je zasnovana na sljedećim kriterijima:
- Vremensko određenje
- Historijska vrijednost
- Umjetnička i estetska vrijednost
- Čitljivost (dokumentarna, naučna, obrazovna vrijednost)
- Ambijentalna vrijednost
- Izvornost
- Jedinstvenost i reprezentativnost
-Cjelovitost (cjeline, područja, zbirke)

Trenutno stanje
Uvidom na licu mjesta, augusta 2003. godine, ustanovljeno je sljedeće:
- Lokalitet Grgurevo (istočna obala Urve) je kao dio zemljišta Franjevačkog samostana uređeno u vidu arheološkog parka i kao takvo održavano.
- Lokalitet Dvori na zapadnoj obali Urve je bio 80-tih godina 19.stoljeća državno vlasništvo. Tokom vremena lokacija na kojoj se nalaze Dvori je uzurpacijom prešla u privatno vlasništvo (Anđelić, 1972, 160).
- Srednjovjekovni pristupni put kojim se prilazilo palačama na Dvorima skoro je nestao proširenjem betonske terase kuće koja se nalazi uz istočnu stranu puta. Donedavno je bila prizeman objekt. Preko puta, na privatnoj parceli uz zapadnu stranu puta, podignuta je nova dvospratna kuća. Gradnja ovih kuća i nekih manjih objekata ispred Dvora je narušila izgled cjeline, a posebno padinu na kojoj se nalaze palače.
- Parcela na kojoj se nalaze palače na Dvorima je društveno vlasništvo, ali je djelomično koriste privatna lica. Na lokaciju gornje palače se ne može ući jer je zagrađena šibljem. Na njoj je zasađen voćnjak. Trava na površini unutar obje palače se kosi. Konzervirani zidovi palača su u dobrom stanju.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika
Franjevački samostan je u ljeto 2007. godine implementirao program konzervatorskih radova tekućeg održavanja na objektu Dvorske kapele Sv. Grgura Čudotvorca i dijela Kraljevskog Dvora – Istočne palače.[28]

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma vezano za spomenik
Obilazak spomenika će biti uključen u Turističku rutu.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude
Turisti koji dođu da obiđu samostan posjete i lokalitet Dvora.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude
Atraktivnost: atraktivan lokalitet za turističku rutu, uz Bobovac i ostale nacionalne spomenike u Kraljevoj Sutjesci
Pristupačnost: asfaltiran put, parking za autobuse

[28] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

Postojanje pratećih turističkih objekata/ponuda: Prateći turistički objekti ne postoje, osim info punkta/suvenirnice.
Promocija: trenutno nije u ponudi turističkih agencija, osim Globtour-a. Globtour nudi posjetu Kraljevoj Sutjesci u okviru dvodnevne ture „Srednja Bosna". Ova posjeta je prilagođena djeci školskog uzrasta, u Kraljevoj Sutjesci obilaze samostan, crkvu, muzej i zadržavaju se par sati.
Ostale turističke atrakcije u blizini spomenika: Franjevački samostan sa crkvom i muzejom, Kraljevski grad Bobovac, Kuća Ive Duspera, džamija u Kraljevoj Sutjesci.
Privatno poduzetništvo u smislu turizma u području: Fondacija «Curia Bani» u Kraljevoj Sutjesci, Turistička agencija «Katarina», Forum žena „Alternative" Kakanj.

***Tabela** 24* Ocjena Dvor Grgurevo

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	5	7
Pristupačnost	10	10
Prateći turistički objekti	4	10
Promocija	5	10
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	4	10

Ukupna ocjena trenutno*	**27,5**
Ukupna ocjena moguće*	**42**

C) POKRETNO DOBRO - ZBIRKA OD 22[29] INKUNABULE (VLASNIŠTVO FRANJEVAČKOG SAMOSTANA)[30]

Pravni status

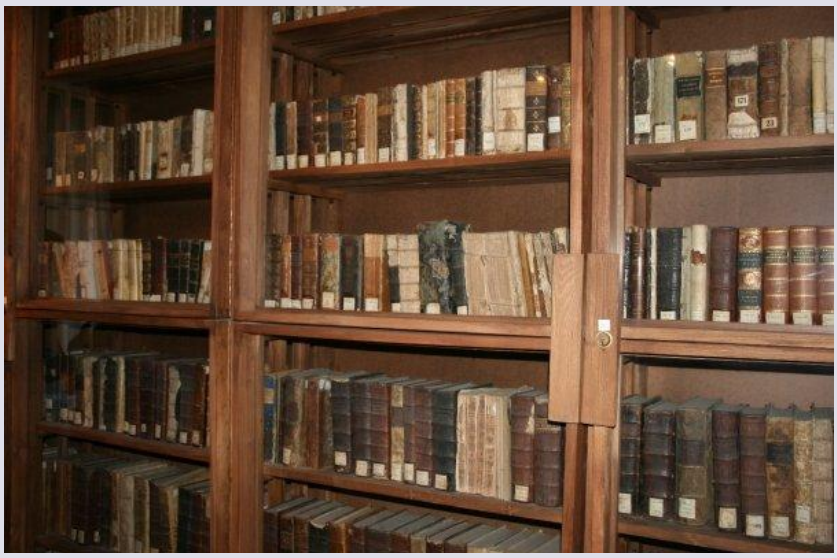

***Slika** 13.* Knjižnica u Franjevačkom samostanu Kraljeva Sutjeska

Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, na temelju članka V stavak 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i članka 39. stavak 1. Poslovnika o radu Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 21. do 27.januara 2003. godine, donijelo je odluku da se pokretno dobro zbirka od 22 inkunabule, vlasništvo Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci, Federacija Bosne i Hercegovine proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Na nacionalni se spomenik iz prethodnog stavka primjenjuju mjere zaštite utvrđene Zakonom o provedbi odluka Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika uspostavljenog prema Aneksu 8. općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ("Službene novine Federacije BiH", br. 2/02 i 27/02).

Lokacija:

Zbirka se nalazi u Franjevačkom samostanu sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci. Kraljeva Sutjeska je bila u kasnom srednjem vijeku stolno mjesto bosanskih vladara. Uz dvor osnovan je i franjevački samostan koji je nešto više od šest stoljeća bio duhovno i kulturno središte tog kraja.

Opis:

Inkunabule ili prvotisci su knjige štampane do 1500. godine, dok se štamparstvo nalazilo u zametku. U Bosni i Hercegovini ovakvih knjiga ima pedesetak, od čega se 31, dakle, više od polovine, čuva u Franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci. Uglavnom su to djela teološkog karaktera, među kojima ima važnih pisaca poput Augustina Aurelija (poznat kao sv. Augustin (354- 430), Antoniusa Andreaea, Leonardusa de Utina (oko 1400), Nicolausa de Ausmoa (umro 1453).

Značaj za očuvanje kulturno-historijskog bogatstva:

Zbirka inkunabula nalazi se u sastavu samostanske biblioteke. Dvije vrste knjiga čine ovu biblioteku posebno značajnom i zanimljivom. To su inkunabule i starija djela domaćih pisaca. Zbirka inkunabula je posebno značajna jer od ukupno pedeset, koliko ih ima u Bosni i Hercegovini, ovdje se nalazi trideset jedna.

[29] Napomena: Na zahtjev Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci, pristupilo se reviziji Odluke o proglašenju Pokretno dobro - zbirka od 22 inkunabule, vlasništvo Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, prema kojoj će tekst odluke, biti dopunjen sa podacima o dodatnih 9 inkunabula, o kojima Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, u vrijeme pripremanja prijedloga Odluke o proglašenju navedenog dobra nacionalnim spomenikom, nije raspolagala dostupnim podacima. Shodno prethodno navedenom, i sam naziv odluke, doživjet će određene promjene.

[30] Zvanični podaci iz Odluke Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika

Ova je zbirka svjedodžba nastanka prvih štampanih knjiga u svijetu i kod nas, o povezanosti stanovništva Bosne sa većim evropskim centrima u tom razdoblju, o postojanju biblioteka u kasnome srednjem vijeku u Bosni i Hercegovini, a bila je važna i zbog opismenjivanja stanovništva u tom i kasnijem razdoblju.[31]

Kriteriji na kojima je utemeljena Odluka su:
- Vremensko određenje
- Čitljivost
- Simbolička vrijednost
- Izvornost
- Cjelovitost

Trenutno stanje:
Zbirka inkunabula se nalazi u biblioteci Franjevačkog samostana sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci. Uvjeti u kojima se zbirka čuva su djelomično odgovarajući, naime, muzej se tijekom zimskih mjeseci ne grije, pa su inkunabule izložene variranju temperature. Potrebno je uraditi konzervatorske zahvate na pojedinim knjigama, uglavnom na uvezima, te osigurati adekvatne vitrine za njihov smještaj.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika:
Nepoznato.

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma vezano za spomenik:
U organizaciji Foruma žena „Alternative" Kakanj štampan je „Turistički vodič, Regija Centralna BiH", u kojem su opisani kulturno-historijski spomenici i prirodne znamenitosti, te date informacije o gastronomskoj i smještajnoj ponudi kao i servisne informacije na području općine Kakanj. Kreiran je i redovno se ažurira on-line turistički vodič. [32]U sklopu turističke rute Kraljeva Sutjeska-Bobovac je i obilazak muzeja u kojem se nalaze inkunabule.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude (analiza koji turisti su zainteresirani i koliko je česta posjeta):
Turisti koji dolaze obići samostan obilaze i muzej u kojem su inkunabule. Nema tačnih podataka o posjetima.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude
Veoma su atraktivne u turističkoj ponudi kao dio muzejske zbirke.

***Tabela** 25.* Ocjena za Inkunabule

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	6	6
Pristupačnost	10	10
Prateći turistički objekti	4	10
Promocija	5	10
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	4	10

Ukupna ocjena trenutno*	**28,5**
Ukupna ocjena moguće*	**41**

[31] Odluka o proglašenju Nacionalnim spomenikom, Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika
[32] Informacije dostupne na: www.turistickivodic-rcbih.com.

D) DŽAMIJA U KRALJEVOJ SUTJESCI

***Slika** 14.*Džamija u Kraljevoj Sutjesci

Pravni status

Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovu člana V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i člana 39. stav 1. Poslovnika o radu Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 7. do 11. oktobra 2003. godine, donijela je odluku da se Graditeljska cjelina - Džamija u Kraljevoj Sutjesci proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (Informacija preuzeta od Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika). Na osnovu zakonske odredbe, a Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH broj UP-I-08-92-1/76, od 9. septembra 1976. godine, Džamija u Kraljevoj Sutjesci stavljena je pod zaštitu države.[33]

Lokacija

Nacionalni spomenik se nalazi na lokaciji koja obuhvata k.č. 247, i 248, k.o. Kraljeva Sutjeska, općina Kakanj, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Opis

Nacionalni spomenik čini džamija i harem sa mezarjem. U skladu sa narodnim predanjem, džamiju je sagradio Mehmed II Osvajač 1463. godine.

Iako je ovo područje od prahistorije bilo nastanjeno, naselje Sutjeska spominje se krajem 14. stoljeća pod nazivom Sutiska i Sutjeska. Naselje se formiralo uporedo sa vladarskim dvorom uz potok Trstivnicu. U "Varošu", najstarijem dijelu naselja smještenom na lijevoj strani Trstionice, od srednjeg vijeka je razvijena privredna djelatnost. Naselje "Prijeko" (preko rijeke), u kojem je podignuta džamija, naziv je za noviji i veći dio stare Kraljeve Sutjeske, u kojem je izgrađena čaršija, a oko nje stambene četvrti.

Džamija je zidana od ćerpiča, uz korištenje drvenih hatula. Objekt džamije prvobitno je imao otvoreni trijem sa sofama, koji je vremenom zazidan, te u zadnje dvije godine rekonstruiran, prema I fazi Projekta sanacije krova i rekonstrukcije ulaznog trijema sa otvorenim sofama, a u realizaciji Zavoda za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta.

Značaj za očuvanje kulturno-historijskog bogatstva

Džamija je nastala kada je naselje bilo na vrhuncu svoga razvitka, za koju muslimanska tradicija kaže da ju je dao podignuti Mehmed II Osvajač. Ima malo historijskih podataka, ali se vjeruje da je džamija starija od 500 godina. Ova džamija je centralno mjesto okupljanja u sklopu tradicionalne vjerske manifestacije (kišna dova), koja se održava svake godine. Primjenjujući Kriterije za proglašenje dobara nacionalnim spomenikom («Službeni glasnik BiH», br. 32/02 i 15/03), Komisija/Povjerenstvo je donijela odluku da se ova džamija proglasi nacionalnim spomenikom.

[33] Odluka o proglašenju Nacionalnim spomenikom, Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika

Odluka je zasnovana na sljedećim kriterijima:
- Vremensko određenje
- Historijska vrijednost
- Čitljivost
- Simbolička vrijednost
- Ambijentalna vrijednost

Trenutno stanje:
U julu 2008. godine je konstatirano da je zapadno od k.č. 247, i 248, k.o. Kraljeva Sutjeska (parcele na kojima se nalaze džamija i mezarje), pokrenuto klizište. Klizište se nalazi na padini, na parceli k.č.br.246/1, k.o. Kraljeva Sutjeska. Udaljenost nožice klizišta od džamije iznosi cca 15 metara, a od mezarja cca 5,50 metara, a površina terena koja je zahvaćena klizištem iznosi cca 50 x 150 metara. Iako se, na osnovu vizualne opservacije, stiče dojam da objekt džamije još uvijek nije ugrožen (ugroženiji su mezari u haremu), potrebno je sprovesti potrebna istraživanja. Na osnovu egzaktnih rezultata, stručnog mišljenja i smjernica, odnosno predloženog tehničkog rješenja sa premjerom radova i predračunom, moći će se odrediti dalji slijed koraka na rješavanju problema navedenog klizišta.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika razvoju turizma vezano za spomenik:
Prema podacima iz Zavoda za zaštitu spomenika, u toku je projekt rekonstrukcije Džamije, podijeljen u dvije faze. Prva faza je sanacija krova i rekonstrukcija ulaznog trijema sa otvorenim sofama. Druga faza su istraživački radovi u interijeru, restauracija i konzervacija zidova, mahfila sa ogradom, mimbera i mihraba, izrada kamenog ogradnog zida sa demirima, izrada šadrvana, projekt elektroinstalacija, te iluminacija džamije i harema. Radovi prve faza Projekta, odnosno sanacije krova i rekonstrukcije ulaznog trijema sa otvorenim sofama su realizirani.[34] Spomenik će biti uključen u turističku rutu Kraljeva Sutjeska-Bobovac.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude:
Nema podataka.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude
Atraktivnost: atraktivan lokalitet za turističku rutu, uz Samostan, dvor, Bobovac i ostale nacionalne spomenike u Kraljevoj Sutjesci (4, na skali od 1 do 5)
Pristupačnost: asfaltiran put, parking za autobuse
Postojanje pratećih turističkih objekata/ponuda: Franjevački samostan sa crkvom, muzejom i bibliotekom, dvor Grgurevo, Bobovac. Prateći turistički objekti ne postoje, osim info punkta/suvenirnice.
Promocija: U organizaciji Foruma žena „Alternative" Kakanj štampan je „Turistički vodič, Regija Centralna BiH", u kojem su opisani kulturno-historijski spomenici i prirodne znamenitosti, te date informacije o gastronomskoj i smještajnoj ponudi kao i servisne informacije na području općine Kakanj. Kreiran je i redovno se ažurira on-line turistički vodič. U organizaciji Foruma žena „Alternative" Kakanj uz podršku EU i općine Kakanj štampana je i brošura: Vjerski turizam. [35]
Ostale turističke atrakcije u blizini spomenika: Franjevački samostan, Crkva, Dvor Grgurevo, Kraljevski grad Bobovac.
Privatno poduzetništvo u smislu turizma u području: Fondacija „Curia Bani" u Kraljevoj Sutjesci, Turistička agencija „Katarina", Forum žena „Alternative" Kakanj.

***Tabela** 26.* Ocjena za Džamiju u Kraljevoj Sutjesci

[34] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH
[35] Informacije dostupne na: www.turistickivodic-rcbih.com.

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	4	4
Pristupačnost	10	10
Prateći turistički objekti	4	10
Promocija	2	10
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	4	10

Ukupna ocjena trenutno*	**24.4**
Ukupna ocjena moguće*	**38**

Preporuke za aktivnosti koji se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika
Projekt rekonstrukcije izrađen od strane Zavoda, sredstva osigurana.
Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude
Nacionalni spomenik uključiti u turističku rutu Kraljeva Sutjeska-Bobovac.

E) KUĆA IVE DUSPERA, KRALJEVA SUTJESKA

***Slika** 15.* Kuća Ive Duspera u Kraljevoj Sutjesci.

Pravni status
Postoji pravosnažna odluka Komisije/Povjerenstva broj 02-787-3/62 koja proglašava objekt nacionalnim spomenikom, ali nije još objavljena u Službenim novinama. Rješenjem Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine br. 02-787-3/62 objekt je stavljen pod zaštitu države. Kuća Ive Duspera u Kraljevoj Sutjesci upisana je na Privremenu listu nacionalnih spomenika, pod rednim brojem 289.

Lokacija
Kraljeva Sutjeska, Općina Kakanj

Opis
U stambenom dijelu nekadašnjeg srednjovjekovnog naselja malo je sačuvano od tradicionalne arhitekture: nekoliko stambenih objekata i starih drvenih dućana. Jedan od bolje sačuvanih primjera tradicionalnog tipa stambene arhitekture je stara kuća obitelji Dusper u naselju Prijeko.
Obitelj Dusper je porijeklom iz Rakitnog u Dalmaciji, a u Sutjesku se doselila krajem 18. stoljeća. Kuću je izgradio Ivo Dusper, vjerovatno u prvoj polovici 19. stoljeća, u skladu sa normama i propisima osmanske uprave. Kuća je sukcesivno dograđivana i proširena (sprat i drugi dijelovi).
Kuća je podignuta od tradicionalnih materijala kamena, drveta, ćerpiča i šindre i rad je domaćih majstora. Sastoji se od prizemlja, prvog sprata sa dvije verande i tavanske prostorije. Natkrivena je visokim strmim četverovodnim krovom pokrivenim šindrom. U dimluku je sačuvano originalno ognjište.[36]

Značaj za očuvanje kulturno historijskog bogatstva
Nacionalni spomenik je značajan sa aspekta tradicionalne arhitekture.

Trenutno stanje
Kuća Ive Duspera je rekonstruirana 2002. godine, sredstvima Vlade Republike Hrvatske, koja su implementirana putem Zavoda za zaštitu spomenika, koji je uradio i projekt. Kuća je zadržala autentičan izgled i korišteni su tradicionalni materijali[37].

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika
Na kući Ive Duspera izvršeni su radovi restauracije, konzervacije i sanacije. Trenutno nema planiranih aktivnosti.

[36] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH
[37] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

Trenutne i planirane aktivnosti na razvoju turizma vezano za spomenik
Organiziranih aktivnosti trenutno nema, osim ponude Turističke agencije „Katarina" za obilazak Kraljeve Sutjeske i Bobovca. U sklopu ove rute se može obići i ovaj spomenik.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude:
Nema podataka.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude
Atraktivnost: atraktivan lokalitet za turističku rutu, uz Samostan, dvor Grgurevo, Bobovac i ostale nacionalne spomenike u Kraljevoj Sutjesci
Pristupačnost: asfaltiran put, parking za autobus
Postojanje pratećih turističkih objekata/ponuda: Prateći turistički objekti ne postoje, osim info punkta/suvenirnice.
Promocija: U organizaciji Foruma žena „Alternative" Kakanj štampan je „Turistički vodič, Regija Centralna BiH", u kojem su opisani kulturno-historijski spomenici i prirodne znamenitosti, te date informacije o gastronomskoj i smještajnoj ponudi kao i servisne informacije na području općine Kakanj. Kreiran je i redovno se ažurira on-line turistički vodič. [38]
Ostale turističke atrakcije u blizini spomenika: Franjevački samostan sa crkvom, muzejom i bibliotekom, dvor Grgurevo, Bobovac.
Privatno poduzetništvo u smislu turizma u području: Fondacija «Curia Bani» u Kraljevoj Sutjesci, Turistička agencija „Katarina", Forum žena „Alternative" Kakanj.

***Tabela** 27.* Ocjena za Kuću Ive Duspera

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	4	7
Pristupačnost	8	8
Prateći turistički objekti	4	10
Promocija	2	8
Ostale turističke atrakcije	9	10
Privatno poduzetništvo	4	10

Ukupna ocjena trenutno*	**22.8**
Ukupna ocjena moguće*	**39**

Preporuke za aktivnosti koji se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika
Ukoliko postoji mogućnost da se objekt pretvori u muzej, ostvarena sredstva od naplate ulaza bi se mogla iskoristiti za održavanje spomenika.

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude
Pored toga što će biti uključen u turističku rutu, sam objekt bi trebao biti otvoren za posjetioce, ili čak pretvoren u muzej (potrebno je provjeriti imovinsko-pravne odnose, moguće je da je kuća u privatnom vlasništvu). Mogućnost ostvarivanja prihoda naplatom ulaska u muzej.

[38] Informacije dostupne na: www.turistickivodic-rcbih.com

F) MLAĐE NEOLITSKO NASELJE OBRE KOD ĆATIĆA

Pravni status
Nije na privremenoj listi nacionalnih spomenika, a nije podnesena ni peticija za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom.

Lokacija
Obre kod Ćatića (općina Kakanj)

Opis
Mlađe neolitsko naselje Butmirske kulturne grupe (prof. Kreševljaković)
Lokalitet Obre se sastoji od:
Obre 1 (Raskršće), Obre, prahistorijsko naselje
Obre 2 (Gornje Polje), Obre, prahistorijsko naselje
Obre 3, Obre, srednjovjekovni spomenik

Značaj za očuvanje kulturno-historijskog bogatstva
Dva naselja su na lokalitetu, Obre I i Obre II, ali nemaju međusobne hronološke ili kulturne veze. U naselju Obre I se opažaju tri faze: prva i najstarija pripada Starčevačkoj kulturi i Obre su posljednja tačka do koje je ova kultura dospjela na zapad. Sljedeće dvije faze pripadaju Kakanjskoj kulturi.
Naselje Obre II pripada Butmirskoj kulturi.
Obre III je lokalitet na kome se nalazi srednjovjekovni spomenik, stećak u obliku sarkofaga, orijentiran zapad-istok, iz perioda kasnog srednjeg vijeka.
Značaj ovog spomenika ogleda se u saznanjima koja pruža o genezama različitih kultura na ovom području kao i saznanja o neolitskom svijetu jugoistočne Evrope.[39]

Trenutno stanje
Arheološko nalazište zapušteno i zaraslo u travu. Lokalitet nije označen.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika i na razvoju turizma vezano za spomenik
Forum žena „Alternative" Kakanj trenutno implementira projekt „Utvrđivanje stanja i iniciranje zaštite 176 kulturno-historijskih spomenika iz perioda Srednjovjekovne BiH na području općine Kakanj" u okviru kojeg će obići sve spomenike navedene u Studiji prof. Muhameda Kreševljakovića „Evidencija nepokretnih spomenika kulture na području općine Kakanj" i inicirati prijedloge zaštite i stavljanja spomenika u kontekst turističke ponude.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude (analiza koji turisti su zainteresirani i koliko je česta posjeta):
Nema podataka.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude
***Tabela** 28.* Ocjena za Obre kod Ćatića

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	3	4
Pristupačnost	7	7
Prateći turistički objekti	1	4
Promocija	1	5
Ostale turističke atrakcije	4	4
Privatno poduzetništvo	1	4

Ukupna ocjena trenutno*	**13,1**
Ukupna ocjena moguće*	**21,1**

[39] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika i za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude

Spomenik treba obilježiti i pripremiti peticiju za proglašavanje nacionalnim spomenikom. Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža, je također arheološko nalazište iz tog perioda po kome je cijela kultura dobila ime, i ono je proglašeno nacionalnim spomenikom. Treba biti uvršteno u turističku ponudu zajedno sa ostalim arheološkim nalazištima i nekropolama stećaka, kako bi sama ponuda u području bila sveobuhvatna i upotpunjena.

G) SREDNJOVJEKOVNE NEKROPOLE U SELU DONJA ZGOŠĆA

Pravni status
Evidentirane u Zavodu za zaštitu spomenika.

Lokacija
Donja Zgošća (općina Kakanj)

Opis
Na lokalitetu Donja Zgošća postoje dvije nekropole stećaka, Crkvina (Grčko groblje) i nekropola stećaka (srednjovjekovno groblje). Nalazište Crkvine obuhvata rimsku zgradu, nadgrobne spomenike, srednjovjekovnu crkvu i nekropolu. Na uzvišenju Križ na kojem se nalazi i nekropola nađeni su ostaci građevine (pretpostavlja se da je to bio hram), iz 1. stoljeća. Tu su otkriveni i fragmenti rimske stele iz 3. ili 4. stoljeća.

Na ovom lokalitetu je također postojala i nekropola stećaka, od kojih su dva prenesena u Zemaljski muzej u Sarajevu, a ostali su razbijeni i ugrađeni u lokalne kuće ili u cestu. Datira iz perioda rimskog doba i srednjeg vijeka.

Sjeverno od Crkvine, na udaljenosti od oko 1, 5 km nalazi se brdo Crnač, na kojem se, po predanju, nalazio Stjepangrad.

Nekropola stećaka Donja Zgošća
Nalazi se na 150 m udaljenosti od prve nekropole, prema sjeveru, na susjednom brdu. Na ovom lokalitetu je bilo mnogo spomenika, koji su vremenom uništeni. Na lokalitetu je evidentirano 10 sanduka i više komada u zemlju upalih stećaka. Ima dosta udubljenja koja govore o tome da je tamo nekada bilo mnogo više stećaka. Postojeći spomenici su izrađeni od mehkog krečnjaka i pretpostavlja se da su nekad bili dobro obrađeni, ali su sada oštećeni. Smjer orijentacije je zapad-istok. Spomenici su iz kasnog srednjeg vijeka[40]

Značaj za očuvanje kulturno historijskog bogatstva
Stećci su karakteristični za područje BiH (mali broj nekropola se može naći u Dalmaciji i Crnoj Gori, ali je velika većina ovih spomenika u BIH). Predstavljaju veliko kulturno-historijsko bogatstvo.

Trenutno stanje
Većina stećaka je oštećena.

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika i na razvoju turizma vezano za spomenik
Forum žena „Alternative" Kakanj trenutno implementira projekt „Utvrđivanje stanja i iniciranje zaštite 176 kulturno-historijskih spomenika iz perioda Srednjovjekovne BiH na području općine Kakanj" u okviru kojeg će obići sve spomenike navedene u Studiji prof. Muhameda Kreševljakovića „Evidencija nepokretnih spomenika kulture na području općine Kakanj" i inicirati prijedloge zaštite i stavljanja spomenika u kontekst turističke ponude.
Postoji inicijativa da se sve nekropole stećaka na teritoriji BiH prijave za tentativnu listu svjetske baštine. Općina Kakanj i njeni građani mogu sami podnijeti peticiju za proglašavanje nekropole nacionalnim spomenikom.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude (analiza koji turisti su zainteresirani i koliko je česta posjeta):

[40] Zavod za zaštitu spomenika Federacije BiH

Nema podataka.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude

***Tabela** 29.* Ocjena za Srednjovjekovne nekropole Donja Zgošća

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	5	8
Pristupačnost	7	8
Prateći turistički objekti	1	4
Promocija	2	7
Ostale turističke atrakcije	3	3
Privatno poduzetništvo	1	7

Ukupna ocjena trenutno*	**15.2**
Ukupna ocjena moguće*	**28.2**

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika i za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude

Spomenik treba označiti turističkom signalizacijom i uključiti u turističku ponudu. Sam lokalitet se treba održavati, i potrebno je na lokalitetu osigurati osnovne informacije o stećcima i o tome šta oni predstavljaju. Jedan od najljepših stećaka u Zemaljskom muzeju je sa ovog lokaliteta, što je podatak koji treba iskoristiti u turističkoj promociji.

H) ZGRADA TURSKOG SUDA U DONJEM KAKNJU

Slika 16. Zgrada Turskog suda[41]

Pravni status
Spomenik videntiran u Zavodu za zaštitu spomenika.

Opis
Kuća spada među najstarije u kakanjskoj komuni. Stara je blizu 200 godina i odlikuje se veličinom i visinom. Pola kuće je originalno dok je pola prezidano i izmijenjeno. Kuća se sastoji od podruma, prizemlja i sprata. Služila je kao sud, a njen podrum kao tamnica i još i danas postoje sačuvane halke za koje su zatvorenici bili vezani. Prema knjizi prof. Muhameda Kreševljakovića „Evidencija nepokretnih spomenika kulture na području općine Kakanj". Kuća je spomenik druge kategorije i predstavlja posebnu vrijednost. Objekt se nalazi u Donjem Kaknju, tačnije u Ribnici i vlasništvo je porodice Delibašića.[42]

Značaj za očuvanje kulturno historijskog bogatstva
Kuća ima historijsku vrijednost i značajna je kao spomenik iz otomanskog perioda.

Trenutno stanje
U lošem stanju, predviđen za rušenje jer se nalazi na lokaciji površinskog kopa RMU Kakanj. [43]

Trenutne i planirane aktivnosti na očuvanju spomenika i na razvoju turizma vezano za spomenik
Forum žena „Alternative" Kakanj trenutno implementira projekt „Utvrđivanje stanja i iniciranje zaštite 176 kulturno-historijskih spomenika iz perioda Srednjovjekovne BiH na području općine Kakanj" u okviru kojeg će obići sve spomenike navedene u Studiji prof. Muhameda Kreševljakovića „Evidencija nepokretnih spomenika kulture na području općine Kakanj" i inicirati prijedloge zaštite i stavljanja spomenika u kontekst turističke ponude.

Do sada pokazana zainteresiranost za spomenik u smislu turističke ponude (analiza koji turisti su zainteresirani i koliko je česta posjeta):
Nema podataka, dio je privatne kuće i trenutno nije otvoren za javnost.

Ocjena potencijala za pružanje turističke ponude

***Tabela** 30.* Ocjena za zgradu Turskog suda u Donjem Kaknju

[41] Fotografije dostavljene od strane NVO Forum žena „Alternative"
[42] „Evidencija nepokretnih spomenika kulture na području općine Kakanj", prof. Muhamed Kreševljaković
[43] Informacija preuzeta od NVO Forum žena„Alternative"

Elementi Ocjene	Ocjena trenutno	Ocjena moguće
Atraktivnost	3	5
Pristupačnost	5	10
Prateći turistički objekti	1	4
Promocija	1	4
Ostale turističke atrakcije	3	3
Privatno poduzetništvo	1	4

Ukupna ocjena trenutno*	**10.9**
Ukupna ocjena moguće*	**23.2**

Preporuke za aktivnosti koje se trebaju poduzeti na očuvanju kulturno-historijskog spomenika i za aktivnosti koje se trebaju poduzeti u cilju razvoja turističke ponude

Objekt je predviđen za rušenje.

2.3. Ocjena prirodnih potencijala za Vareš i Kakanj

Područje općina Vareš i Kakanj, u smislu diferencijacije ekosistema, pripada grupi brdskih i gorskih pejzaža. Iako geografski većinom ne obuhvata grupu specifičnih pejzaža BiH, ovo područje predstavlja vrlo specifičan dio biodiverziteta Bosne i Hercegovine.

Intenzitet antropogenih faktora, koji su djelovali i još uvijek djeluju na ovom području je izrazito visok. Ova vrsta faktora je rezultirala izrazitom degradacijom ekosistema u jednom dijelu područja (Ćatići-Kakanj), na kome se danas ogromne površine nalaze pod haldama jalovine i šljake. Efekt vrlo dugotrajnog odlaganja jalovine su halde stare i preko jednog stoljeća, na kojima se danas vidi razvoj i određenih progradacijskih stadija vegetacije. Tokom druge polovine prošlog stoljeća, na ovom potezu su vršene i rekultivacije, i to kroz pošumljavanje i uspostavu kultura bora. Međutim, rezultat nedovoljno stručnih rekultivacija, a naročito pošumljavanja neodgovarajućim vrstama, su vrlo sklopljene sastojine, koje ne mogu funkcionirati na nivou šumskih ekosistema. Jedan od efekata odlaganja jalovine jeste promjena mikroklime, uslijed uništavanja primarnih i sekundarnih staništa ovog prostora. Supstrat koji se odlaže je termolabilan, te se i danas često vidi tinjanje iz pojedinih jalovina, koje dodatno zagrijavaju već izrazito termofilna antropogeno stvorena staništa. Na ovim prostorima se, prirodnim procesima progradacije, uspostavljaju tercijarni ekosistemi termofilnog karaktera, dok nikakvi ozbiljniji zahvati rekultivacije, u skladu sa kapacitetima staništa, nisu provedeni.

***Slike** 1 i 2:* Antropogeno formirana jezera u okolini Kaknja

Mnogi od površinskih kopova na području Kaknja su i danas aktivni. Na području starih površinskih kopova, a također i slijeganjem terena uslijed aktivnosti u rudnicima, na području Kaknja su tokom vremena mjestimično nastala antropogena jezerca (veće bare), na kojima su vremenom uspostavljene funkcije močvarnih ekosistema. Jezerca su imala značaj u nekoliko aspekata humanog življenja u degradiranom području. Čak se, tokom vremena i uspostavom biocenoza, na pojedinim od njih odvijao i ribolov. Međutim, prilika za njihovo očuvanje i dalju humanizaciju prostora je izgubljena njihovim zatrpavanjem (ponovo kroz aktivnosti površinskih kopova), te je na taj način sredina sekundarno degradirana do nivoa antropogene pustinje. Degradirana površina općine Kakanj je situirana u zapadnom kvadrantu prostora.

S druge strane, ostala površina koju pokrivaju ove općine, predstavlja jedan od najočuvanijih prostora središnjeg dijela Bosne i Hercegovine. Izuzetan diverzitet šumskih ekosistema ovdje se, na malom prostoru ogleda kroz prisustvo termofilnih i mezofilnih hrastovih šuma, montanih bukovih šuma, mješovitih lišćarsko-četinarskih šuma i frigorifilnih šuma smrče montanog i gorskog pojasa.

Hrastovo-grabove mezofilne šume na ovom području uslijed snažnog antropogenog faktora su veoma degradirane, naročito u donjem dijelu brdskog pojasa. Klimatogenog su karaktera kao i u ostalim dijelovima areala. U sastav zajednice ulazi veliki broj vrsta raspoređenih u nekoliko spratova.

Od drvenastih vrsta, najznačajnije za život zajednice su:

Carpinus betulus,
Prunus avium,
Pyrus pyraster,
Corylus avellana,
Ligustrum vulgare
Quercus petraea.

***Prikaz** 1:* Drvenaste vrste u hrastovo-grabovim mezofilnim šumama

U spratu zeljastih biljaka karakteristične vrste su:

Hepatica nobilis,
Carex pilosa,
Carex sylvatica,
Potentilla micrantha,
Festuca heterophylla,
Viola sylvestris,
Crocus vernus,
Aremonia agrimonioides,
Symphytum tuberosum,
Luzula pilosa,
Euphorbia amygdaloides.

***Prikaz** 2:* Zeljaste vrste u hrastovo-grabovim mezofilnim šumama

Termofilne šume hrasta i crnog graba su na istraživanom prostoru lokalno uvjetovane. Ograničene su na izraženije nagibe terena, tople ekspozicije, karbonatnu geološku podlogu i plitka zemljišta tipa organomineralnih kalkomelanosola, rendzina i koluvijuma, znatno rjeđe kalkokambisola.

Karakteristične vrste ovih staništa su:

Ostrya carpinifolia,
Sorbus aria,
Amelanchier ovalis,
Arabis hirsuta,
Mercurialis ovata,
Carex humilis,
Aristolochia palida,
Clematis recta,
Carex ornithopoda,
Fraxinus ornus,
Evonymus verrucosus,
Rhamnus catharcticus,
Cotinus coggygria,
Corronila emerus subsp. *emeroides,*
Chamaectisus ciliatus,
Anemone hepatica,
Polygonatum odoratum,
Arabis turrita,
Cornus mas,
Potentilla micrantha,
Festuca heterophylla,
Cruciata glabra,
Cyclamen purpurascens,
Peucedanum oreoselinum,
Hedera helix,
Scutelaria alitissima,
Silene nutans,
Helleborus odorus,

***Prikaz** 3:* Karakteristične vrste termofilnih šuma hrasta i crnog graba

Mezofilne šume bukve se razvijaju na hladnijim ekspozicijama prelaznog montanog pojasa, na potezu Kraljeva Sutjeska – Bobovac. Na vertikalnom profilu ove sastojine se nadovezuju na vegetaciju hrastovo-grabovih šuma.

Izuzev visoke brojnosti i pokrovnosti bukve *Fagus moesiaca* **u ovom ekosistemu, prisutne su i vrste:**

Picea abies,
Aremonia agrimonioides,
Viola silvestris,
Fragaria vesca,
Melampyrum silvaticum,
Mercurialis perrenis,
Salvia glutinosa,
Melica uniflora,
Asarum europaeum,
Sanicula europaea,
Euphorbia amygdaloides,
Lilium martagon,
Carex ornithopoda,
Primula acaulis,
Helleborus odorus,
Anemone nemorosa,
Sesleria autumnalis,
Calamintha grandiflor

***Prikaz** 4:* Karakteristične vrste mezofilnih šuma bukve

Smrčeve šume su razvijene u gornjem dijelu brdskog i gorskom pojasu nadovezujući se najčešće na diskontinuirani pojas bukovih šuma.

U sastav ovih zajednica ulazi veći broj vrsta:

U SVIM SLOJEVIMA	U SPRATU ŠIBLJA	U PRIZEMNOM SPRATU	
Picea abies	*Vaccinium myrtillus,* *Rubus hirtus,* *Rosa pendulina,* *R. arvensis,* *Sorbus aucuparia,* *Lonicera xylosteum,* *L. alpigena,* *Juniperus communis*	*Veronica officinalis,* *Pyrola rotundifolia,* *Luzula luzuloides,* *L. luzulina,* *Lamiastrum galeobdolon,* *Festuca drymeia,* *Anemone nemorosa,*	*Aremonia agrimonioides,* *Euphorbia amxgdaloides,* *E. dulcis,* *Rhytidiadelphus loreus,* *Polytrichum attenuatum,* *Thuidium tamariscinum,* *Ctenidium molluscum.*

***Prikaz** 5:* Sastav zajednice smrčevih šuma

Na nešto manje hladnim staništima gorskog pojasa se razvijaju zajednice ekosistema smrčevo-bukovo-jelovih šuma.

Izuzev edifikatorskih vrsta ove zajednice, visoku brojnost i pokrovnost dostižu:

Sambucus racemosa, *Sorbus aucuparia,* *Rubus idaeus,* *Luzula luzulina*	*Lamium luteum,* *Cardamine bulbifera,* *Mycelis muralis,* *Saxifraga rotundifolia*	*Veronica officinalis,* *Polygonatum verticillatum,* *Cardamine enneaphyllos*	*Epilobium montanum,* *Polystichum setiferum,* *Veronica montana*

***Prikaz** 6:* Vrste smrčevo-bukovo-jelovih šuma

Pored navedenih šumskih zajednica, na cijelom području su diskontinuirano rasprostranjeni livadski ekosistemi, čiji ekološki karakter ovisi o konkretnim uvjetima staništa.

Poseban raritet u ekološkom smislu predstavljaju zajednice higrofilnih gorskih šuma, razvijene u strmim kanjonima na potezu Kraljeva Sutjeska-Vareš. Ipak, najveću rijetkost i biološku vrijednost imaju, danas u svijetu veoma čuvani, ekosistemi tresetišta (cretova), vezani za područje Ponikve kod Vareša.

A) EKOSISTEMI TRESETIŠTA

(preuzeto iz: Ekosistemi tresetišta na planinama sjeveroistočne Bosne, 1991)[44]

Vegetacija tresetišta na dinarskom prostoru zahvata veoma male površine i pripada kategoriji glacijalno-reliktnih fitocenoza. Tresetišta se nalaze u depresijama, koje u manjoj ili većoj mjeri podrazumijevaju inverzije temperature i vlažnosti zraka.

Karakteristike šumskih ekosistema tresetišta: Na lokalitetu Ponikve je studirana fitocenoza *Abieti-Piceetum illyricum* (Fuk 1960 em Stef. 1962 s.l.) pri nadmorskoj visini od 1.060 m, na sjevernoj ekspoziciji, nagibu terena od 10º, silikatima i distričnom kambisolu. Opća pokrovnost je oko 100%, a prsni promjer stabala je oko 40 cm. U prvom spratu dominantnu ulogu imaju *Picea abies* (smrča) i *Abies alba* (jela), a *Fagus moesiaca* (bukva) se javlja sa +1. U spratu srednjeg drveća odnosi vrsta su isti. U spratu šibova, pored smrče i jele dominiraju borovnica (*Vaccinium myrtilus*), brekinja (*Sorbus aucuparia*), *Lonicera nigra, Rubus hirtus, Lonicera xylosteum, sambucus racemosus, Ribes alpinum i Daphne mezereum*. Sprat mahovina je razvijen i u njemu se sa većom brojnošću javljaju mahovine tresetare. Od zeljastih vrsta tu su: *Dryopteris filix mas, Veronica chamaedrys, Aremonia agrimonioides, Brachypodium sylvaticum, Festuca drymeia, Lycopodium anothynum, Polystichum lobatum, Blechnum spicant, Veratrum album, Homogyne alpina*.

Vegetacija trestišta u užem smislu: U okviru ovih ekosistema se podrazumijevaju vegetacijske klase Oxycocco-Sphagnetea Br.-Bl. Et Tx 1043 (visoka tresetišta) i Scheuchzerio-Caricetea fuscae (Nordh. 36) R.Tx.1937 (niska tresetišta), te vegetacija močvarno-glejnih zemljišta klase Phragmitetea R.Tx et Prsg. 1942, tj. red Magnocaricetalia Pignatti 1953. Na Ponikvama je konstatirana asocijacija *Menyanthi-Sphagnetum,* i to na nadmorskoj visini 1.050 m, na ravnom i veoma blago nagnutom terenu. Od vrsta iz roda *Sphagnum* najčešće su *Sphagnum recurvum, S. palustre* itd. Od niskih tresetišta i močvarne vegetacije konstatirane su zajednice: *Carex gracilis- Poa palustris, Caricetum elatae, Caricetum gracilis vulpinae* i *Caricetum gracilis*.

Vegetacija močvara: Zajednica *Scirpetum silvatici* je nađena na Ponikvama (1050 m, ravno). Fizionomiju zajednice određuje vrsta *Scirpus syllvaticus*, a pored nje se javljaju i *Eleocharis palustris, Alysma plantago-aquatica, Carex canescens, Juncus lamprocarpus* i druge vrste. Asocijacija *Calthetum rostratae* se nalazi nedaleko od lokaliteta prve asocijacije. Fizionomiju ove zajednice određuje *Caltha laeta*, a pored nje se javljaju *Veronica beccabunga, Valeriana dioica, Lysimachia nemorum, Carex brizoides, Leersia sp., Poa palustris, Montia palustris* i dr.

Vegetacija gorskih livada acidofilnog ili mezofilnog karaktera predstavlja sekundarni stadij vegetacije u neposrednoj blizini tresetišta. Nastala je degradacijom smrčevih ili smrčevo-jelovih šuma.

[44] Lakušić et al. 1991: Ekosistemi tresetišta na planinama sjeveroistočne Bosne.

B) OCJENA STANJA

Stanje ekosistema i pejzaža prostora općina Kakanj i Vareš je, s obzirom na istaknuti stepen antropogenih utjecaja, heterogeno. Veliki dio ovog prostora je degradiran i devastiran kroz utjecaj dugotrajnih ljudskih aktivnosti, provođenih najčešće na neodrživ način, neuravnotežen sa ekosistemskim limitima, funkcijama i servisima. Pored gubitka šuma, poljoprivrednog zemljišta, gubitka kvaliteta i kvantiteta vodnih resursa, ovdje često nailazimo i na ambijentalno destruirane, neproduktivne, pa čak i pejzaže opasne po ljudsko zdravlje i život.

U grupu ovakvih pejzaža, pored ostalih, spadaju i napušteni površinski kopovi, te deponije jalovine i šljake. Međutim, prirodni tokovi vode uvjetovali su nastanak novih stalnih vodenih tijela na pojedinim lokacijama površinskih kopova. Njihova starost je različita, a danas je mjerljiva i stepenom prirodne progradacije močvarnih ekosistema, koji su ovdje već uspostavljeni ili su u nastanku.
Kako je priroda na ovim degradiranim staništima već zauzela vlastiti pravac oporavka, humanom intervencijom kojom bi se ovi procesi ubrzali kroz aktivnosti restauracije, na navedenim staništima bi bile uspostavljene funkcije ekosistema močvara. Restauracija je obnova degradiranih, oštećenih ili uništenih ekosistema kroz aktivnu ljudsku intervenciju. Gubitak staništa (u prvom redu močvarnih) je danas osnovni razlog iščezavanja vrsta na Zemlji i slabljenja ekosistemskih servisa.

Postoje dva načina zaustavljanja trenda gubitka staništa: konzervacija još uvijek vrijednih staništa i restauracija degradiranih staništa. Restauracijske aktivnosti ne mogu zamijeniti zaštitu biodiverziteta i uspostavu zaštićenih područja. To su komplementarne aktivnosti u cilju poboljšanja kvaliteta okoliša, ali je restauracija od ključne važnosti za osiguranje novih prostora za specifična staništa, sa njima svojstvenom florom i faunom.

Jedna od mogućnosti održivog iskorištavanja ekosistema sa uravnoteženim funkcijama jeste turizam.
Restaurirana staništa ovog prostora, sa uspostavljenim funkcijama ekosistema su optimalno upotrebljiva u turističke i rekreacione svrhe, koje danas postaju nužnost i praksa svakodnevnog života, a koje podrazumijevaju dugoročnu i održivu ekonomsku dobit.
Drugu, daleko bržu i efikasniju mogućnost razvoja održivog turizma, predstavlja konzervacija visoko vrijednih tipova ekosistema i pejzaža, koji na prostoru ovih općina, još uvijek pokrivaju i najveće površine.

Vrijednost i kvalitet ovih staništa je već davno uočen, te je tradicija zaštite i održivog korištenja prostora kroz ekoturizam na ovom području već tradicionalno razvijena.

C) OPĆINA KAKANJ – SPOMENICI PRIRODE I IZLETIŠTA

Skupština Zeničko-dobojskog kantona je na 15. sjednici, održanoj dana 26.02.2008.godine donijela odluku o proglašenju spomenika prirode „Tajan".

Općina je u Saradnji sa Eko BiH pokrenula Projekt valorizacije prašumskog područja Gornja Trstionica – Bukovica. Postupak je fazi prikupljanja novčanih sredstava za realizaciju. Područje Gornje Trstionice i Bukovice je jedno od rijetko očuvanih šumskih područja na teritoriji općine Kakanj i zauzima površinu od oko 30 ha. Prema Direktivi o staništima (Habitat Directive, 92/43/EEC- Annex I) ovaj tip šume treba svrstati u najveći stepen zaštite i tretirati ga kao specijalne rezervate, te ukoliko se zaštiti, koristi ga samo u naučne i edukativne svrhe (podaci iz općine Kakanj).

Za lokalitet šumskog područja Žuča - Ribnica je postojala namjera da se proglasi nacionalnim parkom, međutim ova ideja nije realizirana. Ovo područje se intenzivno koristi za sječu. U Direktivi o staništima (Habitat Directive, 92/43/EEC- Annex I) je naveden ovakav tip bukove šume (ilirska sveza bukovih šuma), tako da šumski sistem Žuča- Ribnica pripada skupini ekosistema od interesa za zaštitu.

***Slika** 3.* Izletište Bočica[1]

Izletište Bukovica je područje pogodno za rekreaciju. Nalazi se neposredno uz rijeku Bukovicu koja je veoma bogata raznim vrstama ribe, u blizini srednjovjekovnog grada Bobovca do kojega se može stići šetnjom.

Izletište Bočica je udaljeno 10 km od Kaknja, i nalazi se na 920 m nadmorske visine. Sama planina Bočica je prekrivena crnogoričnom i bjelogoričnom šumom i nastanjuju je brojne životinjske vrste. U njoj rastu i brojne vrste endemičnih gljiva kao i šumskih plodova.

Planinsko izletište Ponijeri se nalazi na još većoj nadmorskoj visini, od 1144 do 1200 m. Zbog svoje nadmorske visine su zračna banja. Dio Ponijera u blizini ski staze je neplanski izgrađen, ali bi pojedini neizgrađeni dijelovi gdje je očuvana priroda mogli ući u ponudu ekoturizma.

***Slike** 4 i 5.* Ponijeri

D. OPĆINA VAREŠ – SPOMENICI PRIRODE I IZLETIŠTA

Prema podacima proslijeđenim iz općine Vareš, na teritoriji iste postoje spomenici prirode koji su zaštićeni prema još važećem Zakonu o zaštiti prirode iz 1965. godine.

Dva su specijalni botanički rezervati: tresetno područje na planini Zvijezdi s rijetkom endemskom biljkom trolistom gorčicom i mahovinom tresetarkom, i tresetište "Đilda" na planini Zvijezdi, veličine 10 ha.

Tri su geomorfološka spomenika prirode: izvor rijeke Stavnje, vodopad rijeke Oćevice kod sela Očevija s površinom 0,4 ha, s prvim, najvećim stepenom zaštite, te pećina Ponikva. Kroz pećinu protiče rječica Ponikva, koja nakon poniranja ponovo izvire kao Stavnja. U sporednim prostorijama se nalaze stalaktiti i stalagmiti zanimljivih oblika.

Dva su stabla koja su spomenici prirode, i to stara lipa (stara oko 300 godina, po starosti i visini je botanička rijetkost) u selu Očevija, i gigantska lipa u selu Donja Borovica (procjenjuje se da je stara oko 350 godina, a svojom visinom i izgledom, također, predstavlja botaničku rijetkost). Postoji i skupina stabala koji su također spomenici prirode - četiri velike lipe u selu Ivančevu.

Izletište Obla glava iznad Vareša je okruženo šumom i uređeno za odmor i rekreaciju. Pogodno za pješačenje i biciklizam. Ne postoji opasnost od mina.

Izletište Doli ima turističkog potencijala ali je preduvjet razvoju turizma deminiranje područja.

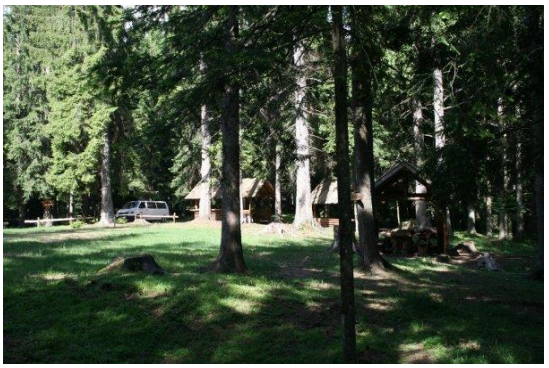

***Slike** 6 i 7.* Izletište Obla glava

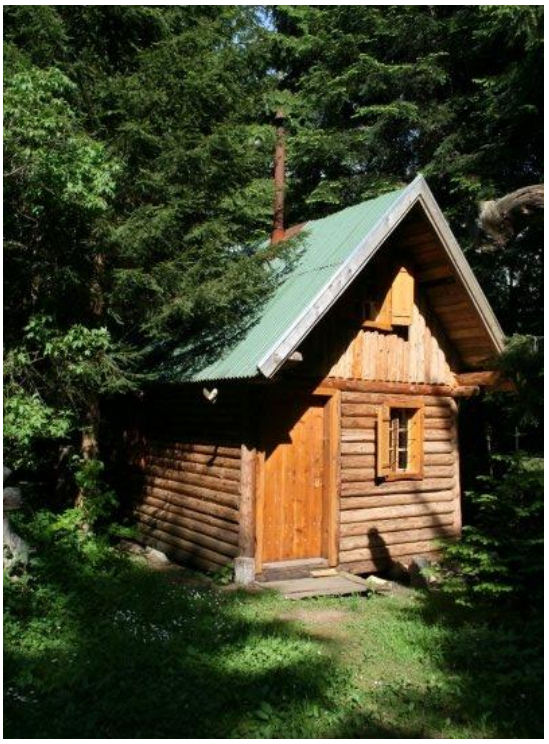

***Slika** 8.* Vikendica za iznajmljivanje u blizini izletišta Obla Glava

3. Postojeći kapaciteti i potencijali za razvoj turizma

Područje općina Kakanj i Vareš obiluje različitim potencijalima koje može osigurati bazu za stvaranje kvalitetne i raznolike turističke ponude u budućnosti. Kao što je prethodno pokazano, područje obiluje lokalitetima i objektima od kulturno-historijskog značaja kako na državnom tako i na lokalnom nivou, kao i sa diverzificiranim kulturno-historijskim vrijednostima od neolitskih arheoloških nalazišta, građevinama i lokacijama iz perioda srednjovjekovne Bosne, lokalitetima sa bogumilskim stećcima, te zaostavštinom iz osmanlijskog perioda. Istovremeno prirodne i pejzažne vrijednosti područja daju dodatnu vrijednost cijelom ambijentu i predstavljaju turistički potencijal koji može biti razvijan odvojeno ili u kombinaciji sa postojećim kulturnim vrijednostima. Samostan u Kraljevoj Sutjesci, sa očuvanom višestoljetnom tradicijom i vrijednim eksponatima, osim što predstavlja jedinstvenu atrakciju također pruža i potencijale za planirani razvoj religijskog turizma. Međutim, kao što je slučaj u većini područja na teritoriju BiH, potencijali za razvoj turizma do sada nisu adekvatno iskorišteni i potrebna su znatna ulaganja i pažljivo planiranje turističke ponude zasnovano na modernim principima i uključivanju grupa ili pojedinaca kako bi turistička ponuda dostigla optimum.

Područje ima potencijale za razvoj sljedećih oblika turizma:
- Kulturni turizam
- Religijski turizam
- Ekoturizam
- Seoski turizam
- Lječilišni turizam
- Sportski turizam
- Zimski turizam

Komunikacije: Jedan od osnovnih preduvjeta za razvoj turizma je postojanje adekvatnog sistema komunikacione infrastrukture koji omogućava siguran i brz transport. Trenutno, komunikaciona infrastruktura je nedovoljno razvijena, posebno na području vareške općine, na pravcu iz Vareša prema Bobovcu i u kakanjskoj općini iz Kraljeve Sutjeske prema Bobovcu.

Smještaj i ugostiteljstvo: Na području općina postoji oskudan broj smještajnih kapaciteta i prenoćišta, uključujući i privatni smještaj. Ne postoji standardizacija smještajnih i ugostiteljskih objekata, sistemi osiguranja kvaliteta, i također nisu iskorišteni postojeći potencijali za razvoj originalne i kvalitetne ponude u ovom segmentu (prije svega domaća gastronomska ponuda).

Turističke atrakcije: Iako postoje značajni objekti i lokacije koji se mogu iskoristiti u kontekstu turističke ponude, većina takvih objekata i lokacija nije pripremljena za prijem turista. Prije svega, pod ovim se podrazumijeva nepostojanje turističke signalizacije, neuređen pristup ovim lokacijama, nepostojanje sigurnosnih mjera za zaštitu od nesreća i povreda i nepostojanje dodatnih turističkih usluga. Ne postoje formirani turistički proizvodi i nema organiziranih turističkih posjeta. U sklopu turističkih atrakcija bitno je spomenuti i potencijale uključivanja lokalnih tradicionalnih manifestacija u ponudu.

Strateški planovi i aktivnosti na razvoju turizma: Za općine ne postoje strateški dokumenti koji bi osigurali planirani razvoj i integralnu turističku ponudu, te su iz tog razloga inicijative za razvoj turizma često fragmentirane i stihijske.
Turisti: Agencija za statistiku BiH objavila je podatak da je u aprilu 2008. Bosnu i Hercegovinu posjetilo 49.593 turista, što je za 5,3% više nego u istom mjesecu prethodne godine. Ostvareno je 102.099 noćenja, što je za 11,7% više u odnosu na isti mjesec prethodne godine. Tendencija rasta broja posjetitelja, kao i dužina trajanja njihovih posjeta u BiH je pozitivan pokazatelj opravdanosti ulaganja u turističke djelatnosti. Ovo također ukazuje na neophodnost poznavanja osnovnih karakteristika posjetitelja i njihovih potraživanja kako bi se izgradila kvalitetna ponuda. Trenutno ne postoje podaci o broju turista, učestalosti posjeta i potraživanjima turista za Kakanj i Vareš.

4. Analiza interesnih grupa

Prvi korak analize interesnih grupa ima za cilj identificiranje ključnih interesnih grupa koje će biti aktivno uključene u pripremu i implementaciju projekta, kao i fazu monitoringa i evaluacije. Prvi korak nudi odgovore na pitanja: Ko su potencijalni korisnici? Na koga projekt može negativno utjecati? Da li su identificirane ranjive grupe? Da li su identificirani pojedinci i grupe koje se protive ili podržavaju projekt? Koji su odnosi između interesnih grupa? Analiza se vrši po utvrđenoj metodologiji[45].

Nakon što su identificirane interesne grupe na koje projekt utječe, mogu se dalje razmatrati njihovi mogući ekonomski i sektorski interesi vezani za projekt. Proces planiranja participacije zahtjeva obraćanje pažnje na pitanja šta interesne grupe očekuju od projekta, moguću korist koju mogu imati i mobilizaciju njihovih resursa kako bi se podržao projektni ciklus. Također je potrebno ustanoviti interese ovih grupa koji se kose sa ciljevima projekta.

Da bi se dobile konzistentne informacije o uključivanju interesnih grupa u ciklus projekta, neophodno je procijeniti njihov utjecaj i važnost za projekt. Utjecaj podrazumijeva moć/snagu koju određena interesna grupa ima nad projektnim aktivnostima, a koja može biti korištena u procesu donošenja odluka ili za olakšavanje implementacije projekta. Ova vrsta utjecaja može biti bazirana na političkoj ili ekonomskoj moći interesne grupe. Važnost se odnosi na stepen zavisnosti dostizanja ciljeva projekta o aktivnom angažiranju određene interesne grupe. Neke interesne grupe mogu imati veliku važnost, no međutim imaju mali utjecaj na projektne aktivnosti. Za ove interesne grupe potrebno je uložiti posebne napore kako bi se osposobile za aktivno učešće, što bi osiguralo ispunjenje njihovih osnovnih potreba vezanih za projekt. Procjena utjecaja i važnosti interesnih grupa služi za planiranje učešća interesnih grupa u projektnim aktivnostima.

4.1. Federalni i kantonalni organi vlasti

Kao osnovni interesi federalnih i kantonalnih ministarstava identificirani su održivi razvoj kantona i općina, uključujući višestruko korištenje postojećih prirodnih resursa. Za aktivnosti na razvoju turizma posebno je značajno smanjivanje negativnih utjecaja na okoliš, kao i zaštita postojećeg kulturnog nasljeđa.

Važnost ove interesne grupe za uspješnost projekta ocijenjena je kao izuzetno važna, a njihov utjecaj je također izuzetan. Uloga interesne grupe u implementaciji zasnovana je prije svega na finansijskoj pomoći koja se očekuje od ove grupe, sa obzirom da projekt ima značajan pozitivan utjecaj na društvo. Također, ova grupa može imati značajnu ulogu u upravljanju i nadzoru projekta.

4.2. Lokalni organi vlasti

Općinski interesi u projektu ogledaju se u potrebama za ekonomskim razvojem općine, razvoju infrastrukture, te značajnom povećanju prihoda od turizma. Jedan od veoma bitnih aspekata u sferi zainteresiranosti ove grupe za projekt je očuvanje kulturnog i prirodnog nasljeđa na teritoriji općina.

Općina ima veliku važnost za uspješnost projekta kao i umjereni utjecaj nad projektom, te je stoga bitno adekvatno obavještavanje i uključivanje ove interesne grupe u projektne aktivnosti. Uloga u implementaciji može se zasnivati na partnerskom odnosu i na uključivanju općine u pojedine faze implementacije projekta.

4.3. Stanovništvo i lokalne zajednice

Najbitniji interesi stanovništva i lokalnih zajednica u ovom projektu odnose se na mogućnost ostvarivanja prihoda od turističkih djelatnosti i uključivanja u aktivnosti očuvanja kulturno-historijskih spomenika. Jedan od bitnih efekata koji se očekuju od projekta od ove grupe je poboljšanje životnog standarda i izgradnja osnovne infrastrukture za nesmetano odvijanje svakodnevnih aktivnosti.

[45] Metodologija razvijena od strane Bosna S Consulting ekspertnog tima

Stanovništvo i lokalne zajednice, posebno seosko stanovništvo u okolini Vareša i Kaknja ima izuzetnu važnost za projekt, s obzirom da se očekuje da upravo oni budu korisnici i nosioci aktivnosti nakon implementacije projekta. Njihov utjecaj na projektne aktivnosti trenutno je mali, te je s obzirom na njihovu važnost projekt predvidio aktivnosti na izgradnji njihovih kapaciteta za zastupanje sopstvenih interesa u učesničkim procesima planiranja.

4.4. Privatni poduzetnici

Privatni poduzetnici su zainteresirani za stvaranje stabilnog poslovnog okruženja, kao i za moguće podsticaje i pomoć u razvoju biznisa. Od posebnog značaja bi bilo sticanje novog znanja i vještina za pružanje turističkih usluga i proizvoda. Kako bi se osiguralo povoljno poslovno okruženje za ovu grupu, pojednostavljenje administrativnih zahtjeva i procedura za registraciju i za nesmetano bavljenje poduzetništvom je od velikog značaja. Ova grupa ima veliku važnost i mali utjecaj nad projektom, te u implementaciji projekta može imati ulogu implementatora pojedinih aktivnosti, partnera projekta kao i krajnjih korisnika.

4.5. Nevladin sektor

Bitan interes za ovu skupinu je zaštita i adekvatno tretiranje kulturnog i prirodnog nasljeđa uz razvoj turizma. S obzirom na kapacitete i iskustva ove grupe, može se zaključiti da mogu imati bitnu ulogu i u upravljanju, monitoringu, te implementaciji pojedinih projektnih aktivnosti.
Važnost i utjecaj ove grupe ocijenjen je velikim.

4.6. Institucije za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa

Za ovu interesnu grupu, zaštita i promocija kulturno-historijskog nasljeđa, kao i finansiranje postojećih i budućih aktivnosti na očuvanju kulturnih lokaliteta i spomenika predstavlja najbitniji aspekt projekta. Važnost ove grupe za projekt je velika, a njen utjecaj nad projektom je umjeren. Prilikom provođenja aktivnosti na zaštiti, revitalizaciji i restauraciji kulturno-historijskih spomenika potrebno je izvršiti prethodne konsultacije sa ovom grupom.

4.7. Turističke asocijacije

Pod najznačajnijim interesima ove grupe navedeni su razvoj i promocija turističkih usluga koje podrazumijeva značajno povećanje broja turista koji posjećuju područje. Grupa ima veliku važnost i umjeren utjecaj nad projektom. U implementaciji mogu imati ulogu partnera kao i tijela za konsultacije.

4.8. Razvojne agencije

Ekonomski razvoj područja u skladu sa dogovorenim ciljevima razvoja, te promocija biznisa i poduzetništva je osnovna djelatnost razvojnih agencija. Osim što imaju partnersku ulogu u projektu, njihova tehnička pomoć prilikom implementacije je jako važna za uspješnost samog projekta. Ocijenjeno je da ova grupa ima veliki utjecaj nad projektom.

4.9. Potencijalni investitori

Potencijalni investitori su zainteresirani za povećanje stabilnosti poslovnog okruženja kako bi se smanjili rizici ulaganja. Kako bi se uključili u implementaciju, ova grupa očekuje ulaganje u ekonomsko opravdane projekte koji osiguravaju povrat investicija. Imaju veliku važnost i umjeren utjecaj nad projektom.

4.10. Potencijalni donatori

Za potencijalne donatore je značajno ulaganje u projekte i aktivnosti koje su u skladu sa razvojnim i okolišnim politikama, kako državnim tako i internim politikama organizacija sa kojim sarađuju. Ova grupa ima umjerenu važnost i veliki utjecaj na projekt. Također, mogu imati ulogu partnera i finansijera projekta.

4.11. Vjerske institucije

S obzirom da su vjerske institucije na području općina jedni od čuvara kulturnog i historijskog nasljeđa u BiH, ocijenjeno je da imaju veliku važnost za projekt. Utjecaj ove grupe na projekt je mali. Mogu imati ulogu krajnjih korisnika u implementaciji projekta.

Pregled definiranih interesa, važnosti, utjecaja i uloga se nalazi u sljedećoj tabeli.

***Tabela** 31* .Procjena interesa, važnosti, utjecaja, te načina učešća interesnih grupa u projektu

Interesna grupa (IG)	Interesi	Važnost IG za uspješnost projekta	Utjecaj IG na projekt	Učešće u implementaciji projekta
Federalni i kantonalni organi vlasti ▪ Federalno ministarstvo turizma i okoliša ▪ Federalno ministarstvo nauke, kulture i sporta ▪ Ministarstvo za prostorno uređenje, promet i komunikacije i zaštitu okoline ZDK ▪ Ministarstvo privrede ZDK ▪ Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport ZDK	▪ Održivi razvoj područja, uključujući višestruko korištenje resursa koje nema negativne utjecaje na kulturno i prirodno nasljeđe ▪ Izgradnja putne infrastrukture ▪ Ekonomski razvoj i razvoj turizma kao djelatnosti koja donosi značajne prihode ▪ Očuvanje kulture i tradicije, uključujući kulturno-historijske lokalitete i objekte ▪ Zaštita okoliša i formiranje novih zaštićenih područja	Izuzetna važnost	Izuzetan utjecaj	Upravljanje/donatori-finansijeri
Lokalni organi vlasti ▪ Općina Kakanj ▪ Općina Vareš	▪ Ekonomski razvoj općina ▪ Razvoj infrastrukture ▪ Značajno povećanje prihoda od turizma ▪ Očuvanje kulturnog i prirodnog nasljeđa	Velika važnost	Umjereni utjecaj	Partneri/implementatori
Stanovništvo i lokalne zajednice ▪ Kraljeva Sutjeska, Obre, Donji Kakanj ▪ Mijakovići, Dragovići, Vijaka, Zaruđe, Strica, Očevija i ostale	▪ Mogućnost ostvarivanja prihoda od turističkih djelatnosti u uključivanja u aktivnosti očuvanja kulturo-historijskih spomenika ▪ Poboljšanje životnog standarda ▪ Postojanje infrastrukture	Izuzetna važnost	Mali utjecaj	Korisnici
Privatni poduzetnici ▪ Ugostiteljski i turistički djelatnici ▪ Poljoprivredni proizvođači i proizvođači zdrave hrane ▪ Sakupljači sekundarnih šumskih proizvoda	▪ Stvaranje stabilnog poslovnog okruženja ▪ Pomoć i podsticaji za razvoj biznisa ▪ Sticanje novog znanja i vještina ▪ Pojednostavljenje administrativnih zahtjeva za bavljenje ovom vrstom djelatnosti	Velika važnost	Mali utjecaj	Korisnici/partneri/implementatori
Nevladin sektor ▪ Mozaik ▪ Alternative ▪ Fondacija Curia Bani ▪ Planinarsko društvo Bobovac ▪ NVO Kraljevski grad Bobovac	▪ Razvoj turizma uz zaštitu i adekvatno tretiranje kulturnog nasljeđa ▪ Uključivanje aspekata zaštite okoliša u svim vidovima gospodarenja i poslovanja ▪ Zaštita prirode	Velika važnost	Veliki utjecaj	Upravljanje/implementatori
Institucije za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa	▪ Zaštita i promocija kulturno-historijskog nasljeđa ▪ Finansiranje postojećih i budućih	Velika važnost	Umjeren utjecaj	Konsultacije

▪ Federalni zavod za zaštitu nacionalnih spomenika ▪ Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika	aktivnosti očuvanja kulturno-historijskih spomenika			
Turističke asocijacije ▪ Turistička zajednica FBiH ▪ Turistička zajednica ZDK ▪ Turistički operateri i agencije	▪ Razvoj i promocija turističkih usluga ▪ Značajno povećanje broja turista koji posjećuju područje	Velika važnost	Umjeren utjecaj	Konsultacije/partneri
Razvojne agencije ▪ Regionalna razvojna agencija za regiju Centralna BiH – REZ ▪ Sarajevska regionalna razvojna agencija - SERDA	▪ Ekonomski razvoj područja, u skladu sa dogovorenim ciljevima razvoja ▪ Promocija poduzetništva i biznisa	Velika važnost	Veliki utjecaj	Donatori/tehnička pomoć
Potencijalni Investitori	▪ Povećavanje stabilnosti poslovanja u cilju smanjivanja rizika za ulaganja ▪ Ulaganje u ekonomsko opravdane projekte/poslove koji osiguravaju povrat investicija	Velika važnost	Umjeren utjecaj	Investitori
Potencijalni donatori	▪ Ulaganje u projekte i aktivnosti koje su u skladu sa razvojnim i okolišnim politikama	Velika važnost	Veliki utjecaj	Partneri/financijeri
Vjerske institucije ▪ Franjevački samostan, Kraljeva Sutjeska, ▪ Džamija u Kraljevoj Sutjesci ▪ Župna crkva u Varešu Srspka pravoslavna crkva u Varešu	▪ Očuvanje kulturnog nasljeđa	Velika važnost	Mali utjecaj	Korisnici

5. Identificirani problemi očuvanja kulturno-historijskog naslijeđa, prirodnih vrijednosti i razvoja turizma

Problemi	Ciljevi
Neiskorišteni turistički potencijali na području općina koji mogu doprinijeti ekonomskom razvoju	**Općine Vareš i Kakanj imaju vodeću poziciju u ponudi turističkih sadržaja kulturnog i seoskog turizma u BiH, gdje su kultuno-historijski spomenici i prirodne vrijednosti zaštićene i očuvane**
Osnovna infrastruktura za nesmetano odvijanje turističkih aktivnosti nije dovoljno razvijena.	Razviti osnovnu infrastrukturu i objekte za nesmetano odvijanje turističkih aktivnosti i razvoj turističke ponude.
Odsustvo planskog razvoja turizma, zaštite kulturno-historijskih spomenika i prirodnih vrijednosti.	Pripremiti strateške dokumente i programe za razvoj turizma, zaštitu kulturno-historijskih vrijednosti i zaštitu prirode na području općina.
Nedovoljno razvijeni turistički sadržaji koji su u skladu sa potrebama posjetilaca i potencijalima područja.	Osmisliti i uspostaviti turističku ponudu zasnovanu na postojećim potencijalima i potraživanjima turista.
Nedostatak marketinga i tržišnog pristupa razvoju turizma.	Uključiti elemente marketinga i tržišni pristup razvoju turizma.
Lokalne zajednice, udruženja i privatni poduzetnici nisu na adekvatan način uključeni u inicijative razvoja turizma.	Uspostaviti i ojačati participaciju i osjećaj vlasništva lokalnih zajednica, udruženja i privatnih poduzetnika nad razvojem i implementacijom turističke ponude.
Nedovoljna promocija kulturno-historijskog naslijeđa i turističke ponude.	Provesti programe kvalitetne promocije kulturno-historijskog nasljeđa i turističke ponude.
Nedovoljna promocija Kraljevskog grada Bobovca kao lokaliteta od nacionalnog interesa za očuvanje kulturno-historijskog nasljeđa i turističke atrakcije.	Provesti poseban program promocije Bobovca kao lokaliteta od izuzetnog značaja za očuvanje kulturno-historijskog naslijeđa BiH i atraktivne turističke lokacije.
Kulturno-historijski spomenici nisu adekvatno zaštićeni, te nije provedena restauracija i konzervacija spomenika od izuzetnog značaja za očuvanje tradicije i kulture čime je i znatno smanjena njihova atraktivnost za turističke posjete.	Zaštititi, restaurirati, obnoviti i konzervirati kulturno-historijske spomenike koji do sada nisu bili adekvatno tretirani.
Nedovoljno zaštićene prirodne vrijednosti, posebno pejzažne vrijednosti i biodiverzitet.	Povećati broj zaštićenih prirodnih područja i uključiti ih u turističku ponudu.
Nepostojanje međusektorske saradnje, te harmonizacije i sinergije na aktivnostima razvoja turističke ponude od strane različitih inicijativa za razvoj turizma.	Kroz projektne aktivnosti, uspostaviti saradnju i partnerske odnose sa postojećim inicijativama razvoja turizma i relevantnim sektorima na lokalnom, regionalnom i državnom nivou.

Prilikom izrade projektnog dokumenta izvršena je konsultacija sa svim zainteresiranim stranama, prije svega sa partnerima projekta, kako bi se identificirali postojeći problemi. Na osnovu ove identifikacije i obilaska terena na području općina sakupljena je lista postojećih problema. U daljoj analizi posmatrana je uzročno-posljedična veza između identificiranih problema, te nedovoljne razvijenosti

turističkih proizvoda i usluga, kao i neadekvatne zaštite kulturnog i prirodnog naslijeđa. Postojeći problemi su grupisani u deset osnovnih problema/uzroka postojećeg stanja sa krovnim problemom.

Na osnovu prethodnog definirano je deset ciljeva sa krovnim ciljem, čijim dostizanjem će se otkloniti postojeći nedostaci, razviti turistička ponuda i očuvati kulturno i prirodno naslijeđe. Sa obzirom da je ovaj projekt jedan od instrumenata za razvoj turizma i očuvanja kulturnih i prirodnih vrijednosti, definirani ciljevi ujedno predstavljaju i očekivane rezultate projekta nakon implementacije.

5.1. SWOT analiza

Snaga (Strenght)	**Slabost (Weakness)**
▪ Mnoštvo kulturno-historijskih spomenika i lokaliteta ▪ Bogata i raznovrsna tradicija i kulturne vrijednosti (neolitski, srednjovjekovni osmanlijski period) ▪ Postojeće prirodne i pejzažne vrijednosti (netaknuta priroda u planinskim i brdskim ruralnim predjelima) ▪ Postojeći potencijali za razvoj organske i ekološke poljoprivredne proizvodnje i korištenje sporednih šumskih proizvoda ▪ Postojanje lokalnih inicijativa za razvoj turizma	▪ Nepostojanje tradicije i znanja o pružanju turističkih usluga i tržišnog pristupa razvoju turizma ▪ Male površine zaštićenih područja ▪ Kulturno-historijski lokaliteti većinom zapušteni i zanemareni ▪ Nedovoljno razvijena svijest o zaštiti okoliša i uopćeno loš odnos prema prirodi ▪ Slab ekonomski razvoj i velika stopa nezaposlenosti ▪ Prekomplikovani administrativni zahtjevi i procedura za registriranje i pokretanje privatnih poslova u oblasti turizma i ugostiteljstva ▪ Nedovoljno razvijena i održavana infrastruktura
Šansa (Opportunity)	**Prijetnja (Threat)**
▪ Pozitivna promjena svjetskog institucionalnog javnog mnijenja prema BiH ▪ Stalno povećanje broja turista koji posjećuju BiH ▪ Dosadašnja slaba posjećenost – neotkrivenost ove lokacije od strane turista području može poslužiti za razvoj uspješnih marketing strategija	▪ Trajna devastacija i mogućnost gubljenja nekih prostora i lokacija za turistički razvoj ▪ Neplanirana i neadekvatna izgradnja stambenih i poslovnih objekata u prirodnim i ruralnim područjima ▪ Slične lokacije sa sličnom ponudom koje imaju povoljnije komparativne prednosti u odnosu na Vareš i Kakanj

6. Vizija i strategija razvoja turizma

6.1. Vizija razvoja turističke ponude u skladu sa očuvanjem kulturno-historijskih i prirodnih vrijednosti

Vizija turističkog razvoja predstavlja funkcionalnu, inspirativnu i idealnu sliku turizma u nekoj destinaciji za posmatrani period. Vizija definirana ovim projektom predstavlja željenu zajedničku sliku područja za sve zainteresirane strane i partnere projekta u 2016. godini:

Općine Vareš i Kakanj imaju vodeću poziciju u ponudi turističkih sadržaja kulturno-historijskog i seoskog turizma u BiH, gdje su kulturno historijski spomenici i prirodne vrijednosti zaštićene i očuvane.

Turistička ponuda u općinama predstavlja kvalitetnu i originalnu kombinaciju kulturnog i eko/seoskog turizma. Općina Kakanj, posebno Kraljeva Sutjeska, ima kvalitetnu turističku ponudu baziranu prvenstveno na kulturno-historijskom turizmu, dok općina Vareš nudi usluge i proizvode utemeljene na seoskom turizmu i prirodnim ljepotama i vrijednostima.

Općine imaju razvijenu osnovnu infrastrukturu za turizam, uobličenu i planiranu turističku ponudu, trenirano i motivirano osoblje – privatne i javne subjekte, te pouzdane i stalne kanale informiranja i komunikacije sa posjetiteljima koji: (i) ciljano dolaze na područje iz inostranstva ili iz drugih destinacija unutar BiH i (ii) posjećuju područje u sklopu posjete drugim turističkim turističkim destinacijama (npr. Sarajevo, Mostar, Fojnica, Međugorje).

Turistički subjekti su u stanju da svakom posjetiocu pojedinačno pruže visoko kvalitetne sadržaje i usluge koje su bazirane na njihovim željama i mogućnostima, kako bi imali zadovoljne posjetioce koji se uvijek rado vraćaju (turistički subjekti znaju ko su njihovi „posjetioci", te se kontinuirano informiraju o njihovim potrebama, i na osnovu toga prilagođavaju ponudu).

6.2. Strateško turističko pozicioniranje

6.2.1. Strateška načela

Kako bi se postiglo pozicioniranje konkurentnog i dugoročno profitabilnog proizvoda na tržištu turizma, koji će u isto vrijeme biti okolišno i društveno prihvatljiv, strategija projekta je bazirana na 5 osnovnih načela:

1. **Diferencijacija proizvoda i usluga**
   Baziranje na diferencijaciji podrazumijeva pružanje jedinstvenih doživljaja i kvalitetne usluge, koja čini područje različitim od ostalih kompetitora sa sličnom ponudom.
2. **Iskoristiti postojeće šanse**
   Iskorištavanje postojećih potencijala i poboljšavanje već uspostavljenih turističkih usluga i proizvoda; iskorištavanje postojeće infrastrukture za smještaj i ugostiteljstvo, kao što je privatni smještaj i prenamjena postojećih stambenih i poslovnih prostora; fokusiranje na razvoj pratećih turističkih proizvoda i stvaranje doživljaja.
3. **Minimalan utjecaj na okoliš**
   Minimalne intervencije u prirodnim područjima koja podrazumijevaju samo razvoj osnovne/neophodne infrastrukture.
4. **Integracija turističke ponude**
   Integracija postojećih inicijativa za razvoj turizma, te jačanje osjećaja vlasništva razvijene turističke ponude za sve zainteresirane strane.

5. Networking i komunikacija

Uvezivanje sa ostalim inicijativama razvoja turizma i postojećim turističkim ponudama; razviti moderne sisteme komunikacije sa posjetiocima kao što je internet - omogućavanje posjetiocima da kroz kanale komuniciranja sami učestvuju u kreiranju sopstvene posjete i odmora.

6.2.2. Strateški izbor – dva centra: kulturni i eko/seoski turizam i turistički miks

Strateški pristup građenju turističke ponude područja je prioritetizacija i odabir vida turizma za koji postoje najveći potencijali, kao osnovu koja će biti dopunjena i drugim vidovima turizma. Na taj način je moguće dostići visoki kvalitet ponude kao i izgraditi prepoznatljiv imidž. U projektnom dokumentu je identificiran značajan diverzitet u kontekstu potencijala turističke ponude, od religijskog, kulturnog, zimskog, sportskog, eko i seoskog turizma. Međutim, najveći potencijali na području općina odnose se na kulturni turizam i seoski turizam sa znatno izraženim karakteristikama ekoturizma. Sportski turizam također ima značajne potencijale. Ostali vidovi turizma pojedinačno nisu dovoljno jaki da stvore privlačnu turističku ponudu, ali mogu poslužiti kao dodatni sadržaji u sklopu dva prioriteta koji će privući turiste.

Iako se ova dva vida turizma znatno isprepliću na području obje općine, ocjenjeno je da su potencijali za razvoj eko/seoskog turizma znatno veći u općini Vareš, dok u općini Kakanj, posebno u Kraljevoj Sutjesci, postoji odlična podloga za razvoj kulturnog turizma. Na osnovu ovoga, projektna strategija razvoja turizma se temelji na dva turistička centra u smislu izgradnje i unapređenja ponude na području općina. Općina Vareš će izgraditi jake kapacitete i diferencirati se u pravcu seoskog/ekoturizma, sa mogućnošću pružanja potpore i stručnih usluga za eko/ruralni turizam općini Kakanj (kao i uključivanje lokaliteta i vrijednosti za eko/ruralni turizam sa područja općine Kakanj u svoju ponudu), dok će općina Kakanj uraditi isto u sferi kulturnog turizma. Vrijednost ovog pristupa ogleda se prije svega u stvaranju sinergije i partnerstva između općina (ne samo u smislu općina kao institucija, nego i poduzetnika, lokalnog stanovništva i organizacija), kao i efikasnijem iskorištavanju resursa koji će omogućiti gradnju visoko profilirane turističke ponude u obje općine. Drugi bitan segment je izgradnja konkurentnog odnosa i tržišnog principa poslovanja između općina, koja gradi održivost i kontinuirano poboljšanje turističke ponude i nakon završetka projekta. Bez obzira na ovu diferencijaciju, obje općine će u sklopu projektnih aktivnosti imati zajedničku promociju i kanale komunikacije sa eksternim interesnim grupama, ali će biti prezentirane kao dva odvojena proizvoda, sa mogućnošću miksa.

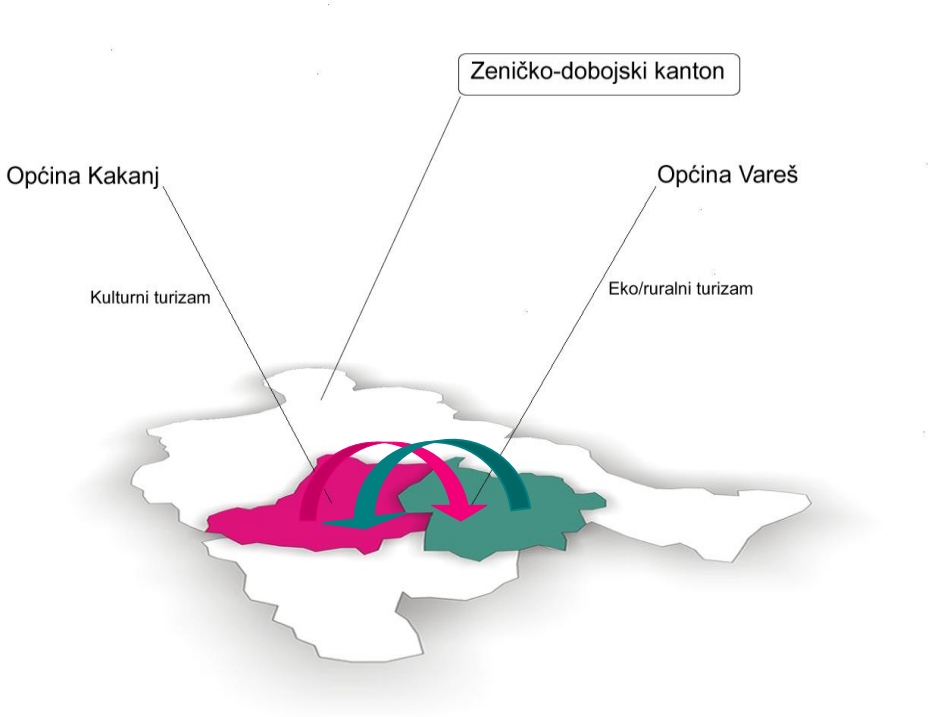

Organiziranje i implementacija turističke ponude, kao i uspostava turističkih centara u općinama, biti će delegirana asocijaciji turističkih poduzetnika općina Vareš i Kakanj ili općinskih agencija za razvoj turizma čije će osnivanje biti podržano projektom, uz nadzor i učešće turističkih zajednica i projektnog tima. Osnivanje asocijacije turističkih poduzetnika je jedna od važnih projektnih aktivnosti sa obzirom da će udruživanje i kolektivno djelovanje pojedinaca i grupa koji su već uključeni ili žele biti uključeni u turističke djelatnosti znatno povećati motiviranost i osjećaj vlasništva nad projektom, te samim tim dati i bolje rezultate dostizanja projektnih ciljeva.

6.2.3. Posjetioci

U svrhu identifikacije potraživanja turista u kontekstu osmišljenih turističkih proizvoda, posjetitelji su podijeljeni u dvije osnovne grupe. To su lokalni i strani turisti. Pod lokalnim turistima se podrazumijevaju turisti iz BiH, naročito iz većih urbanih centara u blizini područja ove dvije općine, kao što su Sarajevo, Zenica, Tuzla i Mostar. Sa obzirom da zbog kratkog vremenskog roka pripreme projekta nije bilo moguće napraviti detaljno ispitivanje o preferencijama posjetilaca za turističku ponudu područja, najbitnije karakteristike turističke ponude za lokalne turiste određene su na osnovu iskustva i sugestija stručnjaka za turizam u BiH.

Najbitniji segmenti turističke ponude za lokalne turiste predstavljaju atrakcije, kao što su kulturno-historijski spomenici od nacionalnog značaja, od kojih su najvažniji Bobovac i Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci. Nadalje, važan segment turističke ponude područja su odmori i relaksacija u prirodi, u vidu izleta i vikend aranžmana, zahvaljujući relativnoj blizini područja većim centrima i prirodnim vrijednostima. Općenito, turisti su u potrazi za kvalitetnom gastronomskom ponudom, dobrim domaćinima i mogućnošću rekreativnog bavljenja sportovima (npr. skijanje, biciklizam, sportsko penjanje). U skladu sa porastom svijesti o zaštiti okoliša u BH društvu, za očekivati je da će „eko" ponude i sadržaji postepeno dobijati na popularnosti.

Sljedeće ciljne grupe imaju najveći interes za posjetu području: grupe mladih osoba i grupa posjetilaca srednje dobi sa nadprosječnim primanjima, te djeca i omladina u sklopu školskih posjeta i organiziranih edukativnih izleta. Bitno je istaći da spomenute grupe imaju različite interese i očekivanja od turističke ponude, kao i različitu platežnu moć, što se mora uzeti u obzir prilikom planiranja turističke ponude.

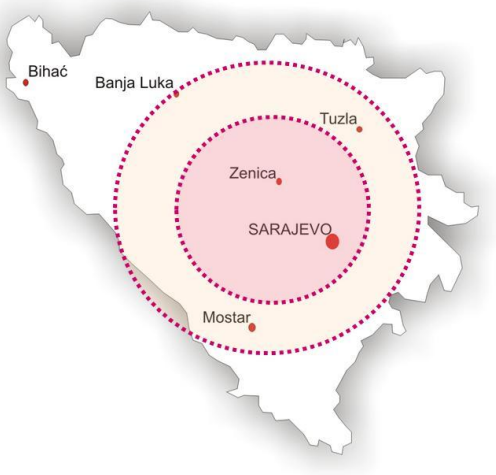

***Slika** 17.* . Zona sa najvećom vjerovatnošću posjete

Pod stranim turistima se prevashodno podrazumijevaju posjetioci iz zemalja regiona, te ostalih evropskih zemalja, posebno Hrvatske, Slovenije, Italije, Njemačke, Austrije i Turske. Ovi turisti se također mogu dalje podijeliti u dvije grupe. To su turisti u tranzitu (turisti kojima je finalna destinacija u većini slučajeva Sarajevo, Mostar ili hrvatsko primorje) i turisti koji ciljano dolaze u Kraljevu Sutjesku, Vareš i Kakanj. Trenutno je broj stranih turista koji ciljano dolaze na područje jako mali, ali uz odabir strateškog pristupa prema ovoj grupi posjetilaca, adekvatna izgradnja turističkih kapaciteta i agresivan marketinški pristup zasnovan na komparativnim prednostima područja, Moguće je ostvarivanje znatnog povećanja broja ove grupe posjetilaca u narednih 5 do 10 godina. Trenutno ne postoje pouzdani podaci o broju, frekvencijama i razlozima posjeta za strane turiste. Za ovu grupu turista bitno je kreirati jedinstvene sadržaje kulturnog turizma, ekoturizam po postojećim kriterijima za ovu vrstu turizma (uz mogućnost certificiranja eko-turističke ponude) i osmišljavanje i ponuda „doživljaja".

6.2.4. Tri osnovna turistička proizvoda

Za početno stvaranje planirane turističke ponude, osmišljena su tri osnovna turistička paketa koja će se dalje razvijati i poboljšavati.

Paket 1. Eko/seoski turizam uključuje: (i) domaću gastronomsku ponudu; (ii) smještaj posjetilaca u lokalnim selima; (iii) prodaju suvenira, poljoprivrednih proizvoda i organskih proizvoda, sekundarnih šumskih proizvoda (gljive, bobičasto voće, ljekovito bilje); (iv) osmišljene doživljaje za posjetioce

Paket 2. Kulturni turizam predstavlja osmišljenu turističku rutu koja uključuje: (i) organiziran transport; (ii) naplatu posjete muzejima i Bobovcu; (iii) lokalnu gastronomsku ponudu.

Paket 3. Sportsko rekreativni sadržaji: rafting, planinarenje, sportsko penjanje, biciklizam, jahanje itd.

***Tabela** 32.* Elementi vizije i potrebni sadržaji na koje se elementi odnose

Elementi vizije	Sadržaji
Razvijena osnovna infrastruktura za turizam	Ceste, signalizacija, smještajni kapaciteti, ugostiteljski kapaciteti
Uobličena i planirana turistička ponuda	Paket 1. Eko/seoski turizam, Paket 2. Kulturni turizam, Paket 3. Sportsko rekreativni sadržaji
Trenirano i motivirano osoblje	Obučeni turistički vodiči, obučeni radnici na info-punktovima, pružena pomoć poduzetnicima i lokalnom stanovništvu da izgrade kapacitete za turističke usluge
Stalni kanali informiranja i komunikacije sa posjetiteljima	Internet sadržaji i ponude, promotivni materijali, prikupljanje informacija o željama i potraživanjima posjetioca

Primjer turističke rute

Turistička ruta Kraljeva Sutjeska-Bobovac-Vareš
Novoosnovana agencija sa sjedištem u Varešu ili Kaknju će organizirati turističku rutu na području ovih općina, koja će biti ponuđena agencijama u Sarajevu, Mostaru, Međugorju, a možda i u Dubrovniku. Ova ruta će se nadovezivati na (i dopunjavati, za ove dvije općine) turističku rutu „Tragovima Bosanskog kraljevstva" koju priprema Mozaik. Ruta Tragovima Bosanskog kraljevstva obuhvata 10 zajednica/srednjovjekovnih gradova koji su povezani kulturnim naslijeđem srednjovjekovne Bosne. Spomenutim zajednicama pripadaju i Kraljeva Sutjeska i Bobovac. Prijevoz za posjetioce će biti osiguran autobusom sa njihove prvobitne destinacije, od strane agencije.

Ruta počinje u Kraljevoj Sutjesci, obilaskom Franjevačkog samostana, muzeja i biblioteke, zatim Crkve sv. Ivana Krstitelja i ostacima kraljevskog dvora Grgurevo. Ovdje će se posjetioci upoznati sa stolnim mjestom dva bosanska kralja, Tomaša i Tvrtka, iz dinastije Kotromanić i obitavalištem posljednje bosanske kraljice, Katarine. Posjetioci ovdje mogu čuti o historiji naše zemlje dok su njome još uvijek vladali kraljevi i vidjeti predmete iz tog vremena. Samostan, crkva i inkunabule (knjige štampane do 1500. godine) koje se nalaze u biblioteci, kao i arheološka cjelina dvora Grgurevo su proglašeni nacionalnim spomenicima. U Kraljevoj Sutjesci se može pogledati i kuća Ive Duspera, kao primjer stare bosanske kuće, kao i jedna od najstarijih džamija, za koju tradicija kaže da ju je podigao Mehmed II Osvajač. Po narodnom predanju džamija potiče iz 1463. godine. Posjetit će se i turistički info biro gdje se mogu kupiti suveniri i domaći proizvodi, kao i ugostiteljski objekti čije je otvaranje predviđeno ovim projektom.

Ruta se nastavlja prijevozom turista autobusom na Bobovac. Kao mjesto gdje se čuvala kruna Bosanskoga Kraljevstva i gdje su se od početka XV. stoljeća sahranjivali bosanski vladari, Bobovac je do samoga kraja srednjovjekovne bosanske države 1463. predstavljao simbol njezine političke samostalnosti. Primarno odbrambeno-strategijskim značajem, Bobovac je pružao efikasnu zaštitu bosanskim vladarima, od bana Stjepana II. (1322-1353) i kralja Tvrtka I. Kotromanića (1353-1391) do Stjepana Tomaševića (1461-1463). Obilazak Bobovca sa certificiranim turističkim vodičem koji poznaje historiju kraja. Sa Bobovca se put nastavlja ka Varešu sa pauzama za šetnju u prirodi, branje gljiva i slične aktivnosti.

U Varešu se odlazi na organiziran ručak tradicionalne kuhinje uz promociju lokalnih prehrambenih i ostalih proizvoda (sir, med, sač iz Očevije). Nakon pauze se obilaze kulturno-historijski spomenici u Varešu. Ova turistička ruta je cjelodnevni izlet. Jedna opcija može biti povratak autobusom u Sarajevo, a druga spavanje u vikendicama u bližoj okolini Vareša, gdje se može organizirati šetnja kroz šumu, lov, ribolov. U okolini Vareša su i brojne nekropole stećaka. Ruta će funkcionirati u oba smjera – obilazak spomenika i prirode može također započeti u Varešu, a završiti u Kraljevoj Sutjesci ili okolini Kaknja, gdje će za posjetioce biti organizovane dodatne aktivnosti i noćenje.

6.2.5. Sistem funkcioniranja turističke ponude

U slijedećem shematskom prikazu dočaran je sistem po kojem bi trebala funkcionirati turistička ponuda kako bi se dostigla vizija razvoja turizma na području. Sistem se sastoji od elemenata i relacija/veza između njih.

Turistička ponuda se sastoji od tri osnovna elementa: to su atrakcije, proizvodi i usluge. Pod atrakcijama se podrazumijevaju sadržaji i lokaliteti od kulturno historijske vrijednosti i prirodne atrakcije. Usluge predstavljaju smještaj i ugostiteljstvo, kao i ostale komplementarne usluge koje se trebaju osigurati posjetiocima područja – usluge zdravstvene zaštite, transport i sl. Osnovni proizvodi koji su uključeni u turističku ponudu su prehrambeni proizvodi, suveniri i tradicionalni proizvodi. Četvrti element – mix/doživljaji predstavlja planiranu kombinaciju osnovna tri elementa koja nadograđuju i upotpunjavaju osnovnu ponudu.

Elementi ponude su međusobno povezani relacijama u smislu komunikacije, razmjene informacija i iskustava kako bi ponuda bila harmonizirana i potpuna. Sva tri osnovna elementa funkcioniraju u okviru istog brenda – „Kraljevskog pečata", dok su usluge i proizvodi također pokriveni dodatnom standardizacijom i sistemom osiguranja kvaliteta sa obzirom da je diferencijacija jedan od dogovorenih strateških načela razvoja turističke ponude.

Naravno, na ovaj sistem djeluje okolina pod kojom se prije svega podrazumijevaju kompetitori – područja sa sličnom turističkom ponudom, i želje i preferencije turista na osnovu kojeg se sistem prilagođava novim zahtjevima.

***Shematski prikaz** 1.* Sistem funkcioniranja turističke ponude

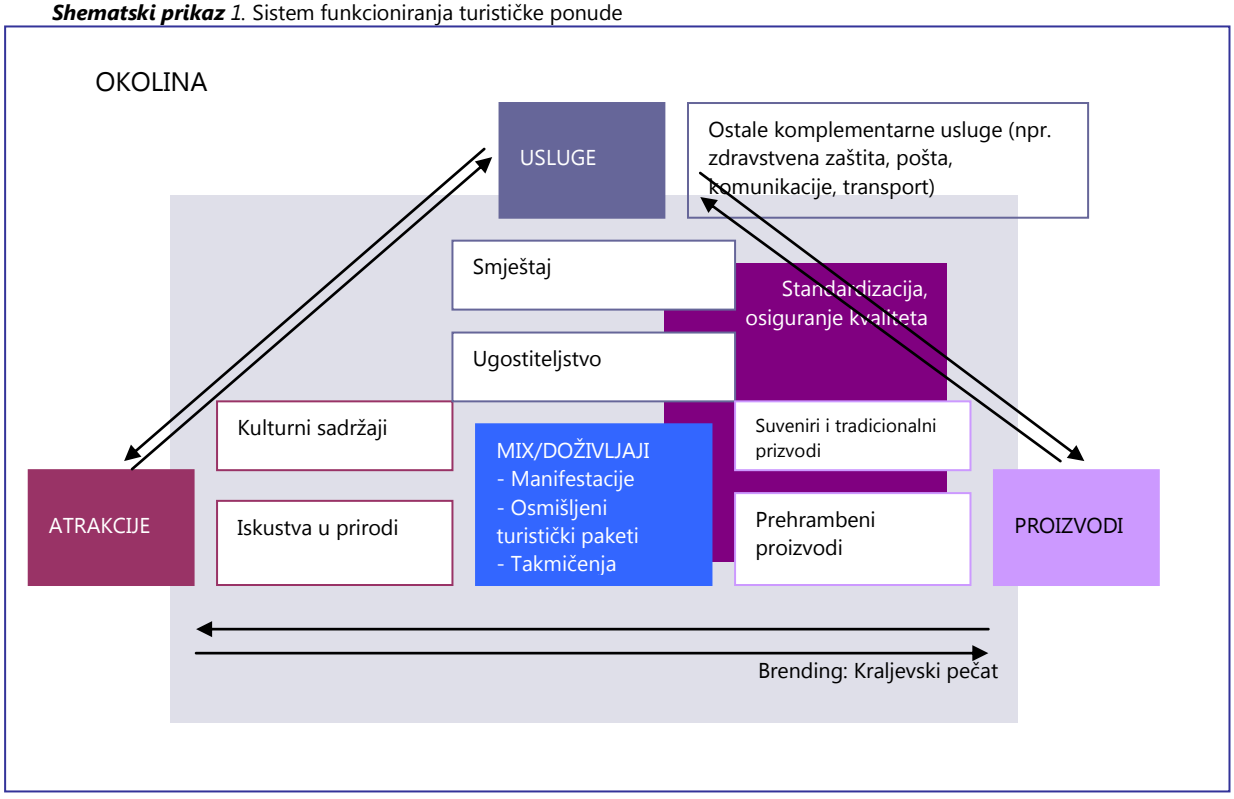

7. Svrha i očekivani rezultati projekta

7.1. Očekivani rezultati implementacije projekta

1. Razvijena osnovna infrastruktura i objekti za nesmetano odvijanje turističkih aktivnosti i razvoj turističke ponude
Razvijanje infrastrukture, uključujući i osnovne objekte za nesmetano odvijanje turističkih aktivnosti pružit će osnovnu materijalnu/opipljivu bazu za razvoj turizma. Infrastruktura se prije svega odnosi na izgradnju i popravku puteva prema Bobovcu iz Kraljeve Sutjeske i iz Vareša, te izgradnju novih ili prenamjenu postojećih objekata koji bi se prilagodili korištenju za pružanje usluga posjetiocima i stvaranju turističke ponude.

2. Pripremljeni i usvojeni strateški dokumenti za razvoj turizma, zaštitu kulturno-historijskih spomenika i zaštitu prirode na području općina
Ovaj rezultat se odnosi na sve političke ili operativne dokumente koji će omogućiti planirani razvoj turizma u općinama, npr. općinske politike razvoja turizma, strategije, master plan, i koje će omogućiti pravovremen raspored sredstava u dugoročnom periodu za razvoj ovog sektora.

3. Osmišljena (i implementirana) ponuda: sadržaji, usluge, aktivnosti i proizvodi na kojima se bazira turizam u općinama u skladu sa potencijalima područja i potrebama turista
Na osnovu procjene postojećih resursa, vizije i strategije projekta, ovaj rezultat će sadržavati početno, okvirno planiranje turističke ponude, koja je bazirana na različitim sadržajima koji će se moći planski i adekvatno ponuditi turistima. Za ovaj segment projekta od velikog su značaja privatne inicijative, i nevladin sektor. Cilj je pružiti jedinstvenu ponudu koja će ovu regiju učiniti privlačnom i pojačati njenu konkurentnost u odnosu na druge lokacije sa sličnim sadržajima.

4. Uključeni elementi marketinga i tržišnog pristupa razvoju turizma
Ovaj segment projekta obuhvata moderne tržišne pristupe (sa posebnim naglaskom na marketing – brending, promociju, odnose sa javnošću, i kontinuirano istraživanje i modeliranje turističke ponude na osnovu želje i potreba posjetilaca). Zajedno sa prethodnim rezultatom, ovakav pristup treba ponuditi jaku bazu za razvoj poduzetništva u sektoru turizma.

5. Ojačana participacija i osjećaj vlasništva lokalnih zajednica, udruženja i privatnih poduzetnika nad projektom
S obzirom da je jedan od jako bitnih segmenata ovog projekta ekonomski razvoj na području općina i ekonomska korist za lokalno stanovništvo kroz turističke aktivnosti, uključenost i osjećaj vlasništva relevantnih interesnih grupa je od velike važnosti za dugoročnu održivost projekta i za stvarne pozitivne rezultate na terenu. Realno je za očekivati da će upravo ovi subjekti biti glavni nosioci budućih aktivnosti, ako su isti dovoljno upućeni, motivirani i mogu očekivati koristi od razvoja turizma i zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa na kome je baziran turizam.

6. Proveden program promocije kulturno-historijskog naslijeđa i turističke ponude
Kao dodatak na rezultat 4, projekt će osigurati adekvatnu promociju cjelokupne turističke ponude, te kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, kako bi se stvorio osnov za sve buduće aktivnosti na promociji područja, uključujući i povezivanje sa turističkim inicijativama na državnom i međunarodnom nivou. Projekt će ponuditi detaljan plan promotivnih aktivnosti i strategiju komunikacije sa potencijalnim posjetiocima.

7. Proveden poseban program promocije Bobovca
Sa obzirom da je Bobovac jedna od najvećih kulturno-historijskih vrijednosti i potencijalno najveća turistička atrakcija za obje općine, stavit će se poseban naglasak na promociju Bobovca i povećanje njegove atraktivnosti, za sve građane BiH i van zemlje.

8. Kulturno-historijski spomenici su zaštićeni u skladu sa njihovim značajem i potrebama, te su provedeni programi restauracije, obnove i konzervacije spomenika koji nisu bili adekvatno tretirani
Trenutno stanje lokaliteta grada Bobovca nije na zadovoljavajućem nivou. Sa obzirom na višestruki značaj Bobovca, projekt će ponuditi posebne aktivnosti na revitalizaciji, održavanju i pripremi dodatne infrastrukture i sadržaja za ovaj lokalitet. Ovaj rezultat također uzima u obzir radove na zaštiti, sanaciji i revitalizaciji ostalih kulturno-historijskih spomenika.

9. Povećan broj zaštićenih područja i kapaciteti za njihovo uključivanje u turističku ponudu
Zaštita prirode je bitan faktor ne samo za opće dobrostanje područja nego i za upotpunjavanje turističke ponude. Trenutno je broj zaštićenih područja jako mali, te će stoga projekt svojim aktivnostima podržati osnivanje novih zaštićenih područja, kao i adekvatan tretman postojećih. Zaštićena područja će biti uključena u turističku ponudu sa svim mjerama sigurnosti i zaštite koje ovakva područja zahtijevaju.

10. Projekt razmjenjuje informacije i ima uspostavljenu saradnju sa ostalim inicijativama razvoja turizma i relevantnim sektorima na lokalnom, regionalnom i državnom nivou
Kako bi se razvila komunikacija sa ostalim sektorima, te ostvarila moguća sinergija sa sličnim inicijativama razvoja turizma na lokalnom, regionalnom i državnom nivou, projekt je uključio posebne mjere jačanja ovog segmenta.

7.2. Praćenje uspjeha realizacije projektnih ciljeva/rezultata

Kako bi se mogao pratiti uspjeh postizanja zacrtanih rezultata pripremljen je set objektivno mjerljivih indikatora, kao i izvori verificiranja za svaki indikator. Ovakav pristup omogućava praćenje odgovornosti za implementaciju, ali je također i pouzdan izvor provjere kako bi planirane aktivnosti zaista doprinijele dostizanju rezultata. Set indikatora i izvora verificiranja (pogledati Poglavlje 8.) predstavljaju pouzdanu alatku pri monitoringu i evaluaciji projekta.

Projekt se smatra uspješnim ako je postigao svoju svrhu (pogledati 8.1. Logframe), odnosno ako su dostignuti svi planirani rezultati projekta.

7.3. Opseg i trajanje projekta

Kao što je prethodno navedeno, projekt se odnosi na područje općina Vareš i Kakanj, odnosno na jačanje turizma i očuvanje kulturnih, historijskih i prirodnih vrijednosti ovog kraja. U dogovoru sa zainteresiranim stranama, prije svega sa potpisnicima protokola, odlučeno je da će projekt trajati 7 godina, te je na osnovu toga i planirana dinamika izvođenja projektnih aktivnosti i izvršeno je budžetiranje projekta.

8. Logframe, planirane projektne aktivnosti i dinamika provođenja aktivnosti

8.1. Logframe

LOGFRAME **Projekt:** Master plan razvoja turizma, očuvanja prirodnih vrijednosti i kulturno-historijskih spomenika na području općina Vareš i Kakanj sa posebnim osvrtom na stavljanje Kraljevskog grada Bobovca i Kraljeve Sutjeske u kontekst turističke ponude			**Datum:** 14. august 2008. **Verzija:** finalna
Krovni cilj	**Indikatori**	**Izvori verificiranja**	
▪ Doprinijeti održivom razvoju na području općina i ZDK	▪ Povećanje GDP ▪ Povećanje učešća tercijarnih djelatnosti u prihodima općina	▪ Statistike	
Svrha projekta	**Indikatori**	**Izvori verificiranja**	**Pretpostavke (ako je potrebno)**
Općine Vareš i Kakanj imaju vodeću poziciju u ponudi turističkih sadržaja kulturno-historijskog i seoskog turizma u BiH, gdje su kulturno historijski spomenici i prirodne vrijednosti zaštićene i očuvane.	Prihodi od turističke ponude na području općina	✓ Finansijski izvještaji ✓ Statistički izvještaji ✓ Porezi plaćeni od strane turističkih i uslužnih djelatnika	Postoji volja i mogućnost za finansiranje programa i aktivnosti od strane organa vlasti, te potencijalnih investitora i donatora kako bi se izvršila odgovarajuća zaštita kulturno-historijskih spomenika i prirodne baštine i izgradila konkurentna turistička ponuda bazirana na postojećim potencijalima
	Ocjena stanja kulturno-historijskih spomenika	✓ Stručni izvještaji o stanju kulturno-historijskih spomenika	
	Broj i površina novoosnovanih zaštićenih područja	✓ Odluke o proglašenju ✓ Programi upravljanja i zaštite	
Rezultati	**Indikatori**	**Izvori verificiranja**	**Pretpostavke**
1. Razvijena osnovna infrastruktura i objekti za nesmetano odvijanje turističkih aktivnosti i razvoj turističke ponude	Broj kilometara izgrađenog puta u općinama koji vode do turističkih atrakcija	✓ Projektna dokumentacija i izvještaji o izgradnji puteva	Vlada Federacije BiH i Kantonalne vlasti su spremne izdvojiti sredstva za kapitalna ulaganja u infrastrukturu općina
	Broj saniranih i novootvorenih smještajnih i ugostiteljskih objekata u Kraljevoj Sutjesci, Kaknju i Varešu	✓ Statistički podaci o broju obnovljenih i novootvorenih smještajnih i ugostiteljskih objekata	
	Zadovoljstvo posjetilaca pristupačnošću turističkih atrakcija, ponuđenim smještajem i ugostiteljskim objektima	✓ Ankete i upitnici sprovedeni nad posjetiocima o zadovoljstvu sa turističkom ponudom	

2. Pripremljeni i usvojeni strateški dokumenti i programi za razvoj turizma, zaštitu kulturno-historijskih spomenika i zaštitu prirode na području općina	Ukupan broj pripremljenih i usvojenih strateških dokumenata i programa koji su predviđeni projektom	✓ Projektni zadaci pripremljeni od strane ministarstava ✓ Tenderska dokumentacija ✓ Odluke kantonalnih i federalnih organa vlasti o usvajanju dokumenata	Postoji politička volja za izradom i implementiranjem strateških dokumenata i programa kako bi se zaštitilo kulturno-historijsko naslijeđe i razvio turizam na području općina
	Dokumenti i programi se implementiraju na području općina	✓ Izvještaji o implementaciji ✓ Razgovori sa predstavnicima organa vlasti, turističkom zajednicom, lokalnom zajednicom i nevladinim organizacijama	
3. Osmišljena (i implementirana) ponuda: sadržaji, usluge, aktivnosti i proizvodi na kojima se bazira turizam u općinama u skladu sa potencijalima područja i potrebama turista	Brojnost, raznovrsnost i adekvatnost* sadržaja i aktivnosti koji su uvršteni u turističku ponudu *ponuda je bazirana na kulturnim vrijednostima, eko, ruralnom i vjerskom turizmu	✓ Brošure, web stranica i ostali informativni materijali koji govore o turističkoj ponudi u općinama ✓ Razgovori sa turističkim poduzetnicima i turističkom zajednicom	
	Kvalitet ponuđenih sadržaja i zadovoljstvo posjetilaca sa ponuđenim sadržajima i uslugom	✓ Ankete i upitnici sprovedeni nad posjetiocima o zadovoljstvu sa turističkom ponudom	
	Adekvatan tretman kulturno-historijskih spomenika i prirodnih vrijednosti koji su uključeni u turističku ponudu npr. primjereno održavanje, uvedene mjere opreznosti kako se ne bi oštetili spomenici ili ugrozile prirodne vrijednosti	✓ Pravilnici i mjere sigurnosti sprovedene za zaštitu spomenika i prirodnih vrijednosti prilikom odvijanja turističkih aktivnosti ✓ Razgovori sa predstavnicima Zavoda za zaštitu kulturnih spomenika, organima vlasti i nevladinim organizacijama	
4. Uključeni elementi marketinga i tržišnog pristupa razvoju turizma	▪ Postoji razvijen marketing plan za područje ▪ Ostvaren profit privatnih poduzetnika od turističkih djelatnosti i ugostiteljstva	✓ Marketing plan ✓ Statistički podaci ✓ Izvještaji o plaćenim porezima	Već postoji dovoljan broj razvijenih privatnih inicijativa koje su spremne izgraditi konkurentnost i poslovati po tržišnim principima
5. Ojačana participacija i osjećaj vlasništva lokalnih zajednica, udruženja i privatnih poduzetnika nad projektom	Broj uključenih lokalnih zajednica, udruženja i privatnih poduzetnika u implementaciju projekta (nadzor, provođenje aktivnosti, korisnici)	✓ Ugovori sa spomenutim subjektima ✓ Dokumentacija o provedenim aktivnostima projekta	Organi i institucije vlasti shvataju važnost uključivanja interesnih grupa u implementaciju projekta kako bi se izgradio dugoročni razvoj i održivost ideje projekta i nakon implementacije projektnih aktivnosti
	Predstavnici spomenutih subjekata su uključeni u donošenje odluka vezanih za projekt	✓ Zapisnici sa sastanaka ✓ Razgovori sa predstavnicima lokalnih zajednica, udruženjima i privatnim poduzetnicima	

	Najmanje 30% finansijskih sredstava za implementaciju projekta povjereno je na upravljanje lokalnim zajednicama, udruženjima i privatnim poduzetnicima ili su spomenuti subjekti direktni korisnici provedenih projektnih aktivnosti	✓ Dokumentacija o provedenim aktivnostima projekta ✓ Budžet i finansijski izvještaji implementacije projekta	
6. Proveden program promocije kulturno-historijskog nasljeđa i turističke ponude	Građani BiH su upoznati sa važnošću kulturno-historijskog nasljeđa koje se nalazi na području općina	✓ Izvještaji o provedenoj promotivnoj kampanji	
	Potencijalni lokalni turisti (iz BiH) su upoznati sa turističkom ponudom u općinama	✓ Izvještaji o provedenoj promotivnoj kampanji	
	Turistički subjekti npr. turističke zajednice i agencije u BiH su upoznate sa turističkom ponudom područja	✓ Razgovori sa turističkim zajednicama ✓ Zastupljenost općina u turističkim aranžmanima turističkih agencija	
	Zastupljenost općina i njihove turističke ponude u turističkim aranžmanima koje nude turističke agencije	✓ Turistički aranžmani agencija	
	Potencijalni turisti (lokalni i strani) mogu na jednostavan način doći do informacija o kulturno-historijskoj baštini i turističkoj ponudi područja	✓ Postojeći kanali informiranja: promotivni materijali, njihova distribucija i sadržaj	
	Znatno povećan broj turista koji posjećuju područje (lokalni i strani) 50% više turista nakon treće godine implementacije projekta 150% više turista nakon posljednje godine implementacije projekta	✓ Statistike o broju posjetilaca	
7. Proveden poseban program promocije Bobovca	Isto kao za prethodni rezultat, uz naglasak na Bobovac	✓ Isto kao za prethodno, uz naglasak na Bobovac	
8. Kulturno-historijski spomenici su zaštićeni u skladu sa njihovim značajem i potrebama, te su	Spomenici od nacionalnog značaja su adekvatno zaštićeni	✓ Odluke Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika ✓ Izvještaji o provođenju programa zaštite	

provedeni programi restauracije, obnove i konzervacije spomenika koji nisu bili adekvatno tretirani	Spomenici od nacionalnog značaja su u dobrom stanju, adekvatno su konzervirani i restaurirani	✓ Izvještaji o provođenju programa zaštite i finansijski izvještaji ✓ Stručno mišljenje eksperata za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa	
	Spomenici od lokanog značaja su adekvatno zaštićeni i većina njih je dovedena u stanje u kojem im ne prijeti degradacija i propadanje	✓ Izvještaji o provođenju programa zaštite ✓ Stručno mišljenje eksperata za zaštitu spomenika	
	Za održavanje spomenika su osigurana dugoročna finansijska sredstva	✓ Budžeti nadležnih institucija	
9. Povećan broj zaštićenih područja i kapaciteti za njihovo uključivanje u turističku ponudu	Površina pod zaštitom je povećana za 10% na području općina	✓ Studije i odluke o proglašenju zaštićenih područja	Ne postoje ozbiljni konflikti za proglašenje i uspostavljanje zaštićenih područja na teritoriji općina
	Osigurana su sredstva za dugoročno finansiranje/ sufinansiranje upravljanja zaštićenim područjima	✓ Budžet nadležnih institucija	
	Prihodi od turizma u zaštićenim područjima osiguravaju najmanje 20% sredstava za finansiranje njihovog upravljanja	✓ Finansijski izvještaji organizacija zaduženih za upravljanje zaštićenim područjima	
10. Projekt razmjenjuje informacije i ima uspostavljenu saradnju sa ostalim inicijativama razvoja turizma i relevantnim sektorima na lokalnom, regionalnom i državnom nivou	Broj ostalih inicijativa za razvoj turizma sa kojima projekt ima razvijenu saradnju	✓ Spisak organizacija sa kojima je uspostavljena saradnja ✓ Razgovor sa menadžmentom projekta	
	Obim i kvalitet saradnje	✓ Razgovor sa menadžmentom projekta ✓ Razgovor sa ostalim inicijativama	
	Usklađenost i nepostojanje znatnog preklapanja projektnih aktivnosti sa projektima i aktivnostima ostalih inicijativa	✓ Razgovor sa menadžmentom projekta ✓ Razgovor sa ostalim inicijativama ✓ Izvještaj o provedenim projektnim aktivnostima	
	Nepostojanje ozbiljnih konflikata između turističkih aktivnosti i zaštite kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa i ostalih sektora u općinama	✓ Razgovor sa menadžmentom projekta ✓ Razgovor sa ostalim zainteresiranim stranama	
	Sinergijom sa ostalim inicijativama i sektorima osigurano je najmanje 10% sredstava za implementaciju projektnih aktivnosti	✓ Dokazi o planiranim projektnim aktivnostima koje su implementirale druge organizacije i projekti	

8.2. Projektne aktivnosti

Rezultat 1: Razvijena osnovna infrastruktura i objekti za nesmetano odvijanje turističkih aktivnosti i razvoj turističke ponude				
Aktivnosti	**Sredstva**	**Troškovi**	**Prioritet**	**Pretpostavke**
R1.1. Izgradnja putne infrastrukture Kraljeve Sutjeska - Bobovac	*Detaljan troškovnik dat u *Studiji procjene troškova za poboljšanje primarne komunikacione infra-strukture za razvoj turizma na općinama Vareš i Kakanj* (studija priložena kao dodatak projektnom dokumentu)	1.749.043,40	**1**	Finansijska sredstva za izgradnju putne infrastrukture moguće je osigurati od naplate GSM licence
R1.2. Sanacija i proširenje regionalnog puta Vareš – Bobovac, i izgradnja asfaltnog puta Pogari - Luke	*Detaljan troškovnik dat u *Studiji procjene troškova za poboljšanje primarne komunikacione infra-strukture za razvoj turizma na općinama Vareš i Kakanj* (studija priložena kao dodatak projektnom dokumentu)	4.690.929,70	**1**	Finansijska sredstva za izgradnju putne infrastrukture moguće je osigurati od naplate GSM licence
R1.3. Izgradnja i uređenje velikog parkinga sa prostorom za odmor na lokalnom putu u blizini Bobovca Napomena: Predlaže se izgradnja restorana u javnom vlasništvu dok upravljanje restoranom može biti dato na koncesiju. Prihodi od restorana trebaju biti uloženi u održavanje Bobovca.	▪ Okvirna suma (400.000 KM)	400.000,00	**1**	
R1.4. Postavljanje kućica za prodaju autohtonih suvenira i proizvoda izvan zidina Bobovca, u Kraljevoj Sutjesci, Varešu i Kaknju - Projektovanje izgleda kućica*. - Izgradnja 8 kućica (po dvije na svakoj od spomenutih lokacija). - Stavljanje kućica na raspolaganje lokalnim proizvođačima. *Projekt će se moći iskoristiti i za izgradnju svih kućica slične namjene predviđenih u drugim aktivnostima projekta.	▪ Projektni tim ▪ Arhitekt (7 radnih dana, 300KM) ▪ Građevinski materijal (5.000 KM po kućici) ▪ Radnici (40 radnih dana, 50KM) ▪ Godišnji troškovi održavanja (okvirna suma 2.000 KM/god)	 2.100,00 40.000,00 2.000,00 14.000,00	**1**	
R1.5. Izrada ukupne turističke signalizacije na području općina - Procjena potrebne turističke signalizacije. - Osmišljavanje sadržaja i standardiziranog izgleda signalizacije. - Izrada i postavljanje signalizacije (uključujući i koridor 5C).	▪ Projektni tim ▪ Stručnjak za komunikacije (7 radnih dana, 300 KM/dan) ▪ Stručnjak za turizam (5 radnih dana, 300 KM/dan) ▪ Grafički dizajner (5 radnih dana, 300KM) ▪ Materijal i radnici (okvirna suma 30.000 KM)	 2.100,00 1.500,00 1.500,00 30.000,00	**1**	Moguća je saradnja sa sličnim inici-jativama na postavljanju signalizacije na području općina

R1.6. Postavljanje urbanog mobilijara u Varešu, Kaknju i Kraljevoj Sutjesci - Procjena potrebnog urbanog mobilijara i definiranje lokacija postavljanja istog. - Definiranje standardiziranog izgleda urbanog mobilijara (u skladu sa postojećim projektima i općinskim odredbama po ovom pitanju). - Izrada i postavljanje urbanog mobilijara.	▪ Projektni tim ▪ Arhitekt (5 radnih dana, 300 KM/dan) ▪ Konsultant (7 radnih dana, 300 KM/dan) ▪ Materijal i radnici na izradi i postavljanju mobilijara (okvirna suma 50.000 KM)	1.500,00 2.100,00 50.000,00	**2**	
R1.7. Postavljanje mobilijara na izletištima, u okolini Bobovca i ostalim lokacijama u prirodi za koje se pokaže da imaju potrebu za istim - Izrada plana koja će definirati potrebe i lokacije za postavljanje mobilijara* za spomenuta mjesta (lokacije trebaju biti definirane na osnovu značaja pojedinih lokacija i frekventnosti posjeta). - Definiranje standardiziranog izgleda mobilijara koji treba biti u skladu sa namjenom prostora i napravljen od prirodnih materijala (npr. drvo), usklađen za izgledom već postojećeg mobilijara na ovim lokacijama. - Izrada i postavljanje mobilijara. *Pod mobilijarom se podrazumijevaju (korpe za otpatke, klupe sa nadstrešnicama).	▪ Projektni tim ▪ Arhitekt (5 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Stručnjak za turizam, ekoturizam, i turističke rute (7 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Dizajner (5 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Materijal i radnici za izradu i postavljanje mobilijara (20.000KM)	1.500,00 2.100,00 1.500,00 20.000,00	**2**	
R1.8. Građenje i uređenje pješačkih i biciklističkih staza u prirodi na području općina - Izrada plana pješačkih i biciklističkih staza na području općina uključujući i pripremu izvedbenog plana. - Izvođenje radova. Napomena: Ova aktivnost zahtjeva harmonizaciju sa određenim brojem aktivnosti predloženim u projektnom dokumentu, posebno postavljanjem turističke signalizacije i mobilijara u prirodi (Rezultat 1) i aktivnostima na razvoju turističke ponude (iz Rezultata 3). Pri planiranju ruta i materijala za izradu staza trebaju se uzeti u obzir principi nenarušavanja prirodnih vrijednosti područja i cilja razvoja eko/ruralnog turizma.	▪ Projektni tim ▪ Stručni tim za izradu plana: ekspert za planiranje pješačkih i biciklističkih staza, stručnjak za zaštitu prirode, predstavnicima biciklističkih klubova, planinarskih društava, općina, šumarskog preduzeća (okvirna suma 30.000KM) ▪ Troškovi izvođenja radova trebaju biti detaljno procijenjeni pri izradi plana (okvirna suma za implementaciju plana: 50.000KM)	30.000,00 50.000,00	**1**	Moguće je ostvariti sinergiju sa sličnim inicijativama na području
R1.9. Pružanje podsticaja za sanaciju postojećih i otvaranje novih ugostiteljskih objekata u Kraljevoj Sutjesci - Priprema programa podsticaja koji uključuje definiranje kriterija za sufinansiranje sanacije i podrške otvaranju novih ugostiteljskih objekata, obaveze primatelja podsticaja, te definiranje partnera projekta na finansiranju ove aktivnosti. - Otvaranje programa za apliciranje i dodjela finansijskih sredstava (podsticaji 3.000 – 10.000KM).	▪ Projektni tim ▪ Kantonalni i općinski timovi ▪ Podsticaji (okvirna suma 20.000KM)	20.000,00	**2**	Finansijska sredstva za podsticaje moguće je osigurati iz kantonalnog i općinskih budžeta

R1.10. Obnova devastiranog doma u mjestu Ponikve kod Vareša koji može biti opremljen u svrhe organiziranja škola u prirodi - procjena potrebnih radova na sanaciji i troškova. - izvođenje radova na sanaciji.	▪ Projektni tim ▪ Inženjer građevinarstva (15 radnih dana, 300KM) ▪ Troškovi sanacije će biti procijenjeni (okvirna suma 60.000KM)	4.500,00 60.000,00	**2**	
R1.11. Otvaranje staračkog doma u Kraljevoj Sutjesci (devastirani objekt u blizini samostana)	▪ Troškovi sanacije (okvirna suma 350.000KM)	350.000,00	**3**	
R1.12. Izgradnja welness centra u Varešu ▪ Izrada studije izvodljivosti za izgradnju welness centra (potražnja za ovom vrstom sadržaja, finansijska isplativost, potrebne investicije i zainteresiranost investitora). ▪ U slučaju da studija izvodljivosti da pozitivnu ocjenu, podržati aktivnosti na pronalaženju investitora za ovaj objekt.	▪ Izrada studije izvodljivosti (50.000KM)	50.000,00	**3**	Općina je u stanju da kao svoje učešće ponudi lokaciju i potrebne dozvole kako bi privukla investitore.
	Ukupno:	**7.576.373,10**		

Rezultat 2: Pripremljeni i usvojeni strateški dokumenti i programi za razvoj turizma, zaštitu kulturno-historijskih spomenika i zaštitu prirode na području općina

Aktivnosti	Sredstva	Troškovi	Prioritet	Pretpostavke
R2.1. Usklađivanje općinskih planova razvoja i drugih relevantnih općinskih dokumenata u segmentu turizma, zaštite kulturno-historijskog naslijeđa i prirodnih vrijednosti sa projektom - Priprema dodataka ili izmjena u navedenim dokumentima. - Usvajanje izmjena od strane općinskih vijeća.	▪ Projektni tim ▪ Stručni tim imenovan za usklađivanje navedenih dokumenata (okvirna suma 15.000KM)	15.000,00	**1**	Općina je spremna uskladiti spomenute dokumente
R2.2. Priprema plana upravljanja zajedničkim površinama i objektima koje se koriste u svrhu turizma za obje općine - Podrška projekta pripremi tendera za izradu općinskih planova upravljanja zajedničkim površinama i objektima koji se koriste u svrhu turizma (kantonalni ili općinski organi vlasti odgovorni za raspisivanje tendera). - Učestvovanje u izradi planova upravljanja.	▪ Projektni tim ▪ Konsultantska agencija ili drugo tijelo koje će voditi pripremu općinskih planova upravljanja uz učešće svih zainteresiranih strana (okvirna suma 40.000KM)	40.000,00	**1**	
R2.3. Priprema plana upravljanja kulturno-historijskim lokalitetima za obje općine (10 godina) - Podrška projekta pripremi tendera za izradu planova upravljanja kulturno-historijskim lokalitetima (kantonalni ili općinski organi vlasti odgovorni za raspisivanje tendera). - Učestvovanje u izradi planova upravljanja.	▪ Projektni tim ▪ Konsultantska agencija ili drugo tijelo koje će voditi pripremu plana upravljanja kulturno-historijskim lokalitetima uz učešće svih zainteresiranih strana (okvirna suma 100.000)	100.000,00	**1**	
R2.4. Definiranje prostornog izgleda u pogledu uniformisanja	▪ Projektni tim	20.000,00	**1**	Postoji značajna posvećenost

građenja i arhitekture pojedinačno za općine u skladu sa postojećom građevinama i tradicionalnim stilom građenja za pojedine lokalitete, te usvajanje takvog dokumenta kao zakonski vezujućeg - Pripremiti procjenu koja će predložiti poželjne stilove građenja u skladu sa prostornim planovima, te namjeni i značaju pojedinačnih lokaliteta (posebno za objekte koji su u blizini kulturno-historijskih spomenika). Također identificirati građevine koje znatno narušavaju estetiku i tradicionalni stil gradnje. - Pripremiti program mjera za vraćanje ili dovođenje u poželjno stanje objekata koji znatno narušavaju estetiku ili prisutne tradicionalne stilove građenja, posebno za one koje se nalaze u blizini turističkih lokaliteta i kulturno-historijskih objekata. - Priprema zakonski vezujućih odredbi o uniformisanju građenja i arhitekture u skladu sa postojećim građevinama i tradicionalnim stilom građenja koje trebaju biti jedan od kriterija dodjele građevinske dozvole. - Pripremiti nekoliko arhitektonskih/građevinskih planova stambenih objekata koji su u skladu sa rezultatima mini-studije koji će se besplatno dodjeljivati pojedincima uz izdavanje građevinske dozvole. - Predvidjeti visoke kazne za one koji se ne pridržavaju ovakvih odredbi.	▪ Finansiranje mini studije (okvirna suma 20.000KM) ▪ Sufinansiranje programa mjera za vraćanje ili dovođenje u poželjno stanje pojedinih objekata u općinama (okvirna suma 50.000KM) ▪ Sufinansiranje pripreme zakonskih odredbi (5.000KM) ▪ Arhitekt (15 radnih dana, 300KM)	50.000,00 5.000,00 4.500,00		kantonalnih i općinskih organa vlasti rješavanju ovog problema
R2.5. Subvencioniranje obnavljanja oštećenih ili neadekvatno obnovljenih objekata koji imaju odlike tradicionalnog stila građenja (npr. krov od šindre) - U skladu sa postignutim odredbama iz prethodne aktivnosti, pripremiti i provesti program subvencioniranja vraćanja pojedinih elemenata tradicionalnog stila građenja na području općina, posebno Varešu i selima u okolini Vareša (subvencije u iznosu 500 – 2.000KM).	▪ Projektni tim ▪ Stručnjak za bosanske tradicionalne arhitektonske stilove (5 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Stručnjak za eko i ruralni turizam (5 radnih dana, 300KM) ▪ Subvencije (okvirna suma za program 50.000KM)	1.500,00 1.500,00 50.000,00	**2**	
R2.6. Otkup ili iznajmljivanje devastiranih ili napuštenih/ nekorištenih stambenih objekata (npr. tradicionalne bosanske kuće) koji su značajni za očuvanje tradicije i kulture od strane države i njihovo stavljanje u funkciju edukacije i upotpunjavanja turističke ponude - Izraditi listu ovakvih objekata na području općina i prikupiti podatke o vlasništvu. - U saradnji sa kantonalnim i općinskim vlastima podržati otkup ili iznajmljivanje ovih objekata, te njihovo stavljanje u funkciju edukacije i kulturne ponude.	▪ Projektni tim ▪ Finansijska sredstva za otkup i iznajmljivanje ove vrste objekata ili njihovo dovođenje u svrhu edukativne i kulturne ponude (okvirna suma 200.000KM)	200.000,00	**2**	

R2.7. Smanjivanje sive ekonomije u turističkoj djelatnosti pružanjem podsticja* za registraciju ugostiteljskih smještajnih objekata i drugih turističkih djelatnosti, te pojednostavljenje procesa registracije od strane nadležnog ministarstva - Pružanje pomoći kantonalnim organima vlasti u pripremi programa podsticaja (program treba sadržavati pojednostavljenje procesa registracije, značajno smanjenje troškova registracije za fizička lica, posebno ona koja nude smještaj u privatnim objektima u ruralnim područjima, poželjno bi bilo da je registracija besplatna barem određeni period, pružanje dodatnih koristi od registracije). - Pružanje tehničke podrške lokalnom stanovništvu u pripremi dokumentacije za registracije i samom procesu registriranja. *Subvencioniranje i pružanje dodatnih koristi od registracije.	▪ Projektni tim ▪ Partnerske lokalne nevladine organizacije i volonteri (200 radnih dana, 50 KM) ▪ Ekonomista (5 radnih dana, 300KM) ▪ Pravnik (5 radnih dana, 300KM)	10.000,00 1.500,00 1.500,00	**1**	Kantonalni i općinski organi su spremni poduzeti predložene mjere kako bi se smanjio broj neregistriranih objekata.
		500.500,00		

Rezultat 3: Osmišljena i implementirana ponuda: sadržaji, usluge, aktivnosti i proizvodi na kojima se bazira turizam u općinama u skladu sa potencijalima područja i potrebama turista

Aktivnosti	Sredstva	Troškovi (KM)	Prioritet	Pretpostavke
R3.1. Program podizanja svijesti o projektu, turističkim potencijalima, koristima razvoja turističke ponude, načinu učestvovanja u projektnim aktivnostima i koristima od uključivanja u razvoj turizma - Osmišljavanje programa i priprema promotivnog materijala. - Organiziranje prezentacija projekta, javnih sastanaka i radionica u Kaknju, Kraljevoj Sutjesci i Varešu. - Priprema izvještaja o provedenim aktivnostima i ocjena pokazane zainteresiranosti lokalnog stanovništva za projekt.	▪ Stručnjak iz oblasti komunikacija i odnosa sa javnošću (5 radnih dana) ▪ Projektni tim ▪ Volonteri i članovi lokalne partnerske nevladine organizacije (5.000 KM) ▪ Iznajmljivanje prostora (500KM prostorija/dan; 3 prezentacije i 3 radionice) ▪ Printanje materijala (700KM) ▪ Ostali troškovi (1.000KM)	1.500,00 5.000,00 3.000,00 700,00 1.000,00	**1**	-
R3.2. Priprema plana integralne ponude seoskog/ekoturizma za općine u skladu sa strateškim načelima projekta, uz participaciju lokalnog stanovništva, privatnih poduzetnika i organizacija - Organiziranje radne grupe na pripremi plana i unajmljivanje eksperata iz oblasti eko/seoskog turizma. - Uvodna predavanja o tome šta je eko/seoski turizam, koji su mehanizmi funkcioniranja ovog vida ponude, koja su unaprjeđenja potrebna da bi se stvorila ekoturistička ponuda za sve	▪ Eksperti iz oblasti eko i ruralnog turizma (30 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Strani ekspert (1.000KM, 3 dana) ▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam (plaćanje dijela usluga organiziranja i vođenja aktivnosti na pripremi i implementaciji plana, i pripremi turističkih aranžmana 2 godine -20.000KM)	9.000,0 3.000,00 20.000,00	**1**	Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam će biti osnovane i imat će dovoljno kapaciteta da vode ovu projektnu aktivnost Obje asocijacije, iz Vareša i iz Kaknja imaju dobru saradnju i razmjenjuju iskustava i informacija

učesnike i zainteresirane strane na području općina. - Priprema plana koji će definirati prostornu distribuciju turističkih sadržaja ekoturizma, mehanizme harmonizacije ponude i načine stalnog komuniciranja između turističkih djelatnika na području općine Vareš i zainteresiranih za ekoturizam sa područja općine Kakanj, načine uključivanja osnovnih principa ekoturizma u turističke aktivnosti (dio prihoda od turizma odvaja se za zaštitu okoliša, lokalne zajednice, koristi se transport koji minimalno zagađuje okoliš i sl.) kao i mehanizme planiranja komunikacije sa potencijalnim posjetiocima (u skladu sa promocijom područja koja će biti sprovedena u sklopu projekta). - Priprema akcionog plana za provođenje aktivnosti koji će osigurati stvorenu ekoturističku ponudu nakon provedene obuke. - Implementacija akcionog plana. - Priprema integriranih turističkih aranžmana za lokalne i strane turiste.	▪ Organiziranje sastanaka i radionica (10.000 KM) ▪ Printanje materijala (1.000 KM) ▪ Eksperti iz oblasti promocije i odnosa sa javnošću (15 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Implementacija akcionog plana (okvirna suma 100.000 KM)	11.000,00 4.500,00 100.000,00		
R3.3. Priprema plana integralne ponude kulturnog turizma za općine u skladu sa strateškim principima projekta, uz participaciju lokalnog stanovništva, privatnih poduzetnika i organizacija - Organiziranje radne grupe na pripremi plana i unajmljivanje eksperata iz oblasti kulturnog turizma. - Uvodna predavanja o tome šta je kulturni turizam, koji su mehanizmi funkcioniranja ovog vida ponude, koja su unapređenja potrebna da bi se stvorila turistička ponuda bazirana na kulturno-historijskim vrijednostima za sve učesnike i zainteresirane strane na području općina. - Priprema plana koji će definirati prostornu distribuciju turističkih sadržaja kulturnog turizma, mehanizme harmonizacije ponude i načine stalnog komuniciranja između turističkih djelatnika na području općine Kakanj i zainteresiranih za kulturni turizam sa područja općine Vareš, načine uključivanja osnovnih principa kulturnog turizma u turističke aktivnosti (glavne atrakcije su Bobovac, lokacije stećaka i Samostan u Kraljevoj Sutjesci, kao i mehanizme planiranja komunikacije sa potencijalnim posjetiocima (u skladu sa promocijom područja koja će biti sprovedena u sklopu projekta). - Priprema akcionog plana za provođenje aktivnosti koji će osigurati stvorenu kulturnu turističku ponudu. - Implementacija akcionog plana.	▪ Eksperti iz oblasti eko i ruralnog turizma (30 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam (plaćanje dijela usluga organiziranja i vođenja aktivnosti na pripremi i implementaciji plana, i pripremi turističkih aranžmana 2 godine -20.000KM) ▪ Organiziranje sastanaka i radionica (10.000 KM) ▪ Printanje materijala (1.000 KM) ▪ Eksperti iz oblasti promocije i odnosa sa javnošću (15 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Implementacija akcionog plana (okvirna suma 100.000 KM)	9.000,0 20.000,00 11.000,00 4.500,00 100.000,00	**1**	Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam će biti osnovane i imat će dovoljno kapaciteta da vode ovu projektnu aktivnost Obje asocijacije, iz Vareša i iz Kaknja imaju dobru saradnju i razmjenjuju iskustva i informacije

- Priprema integriranih turističkih aranžmana za lokalne i strane turiste.			
R3.4. Provođenje programa poboljšanja ugostiteljskih i smještajnih usluga - Razviti kriterije koje ugostiteljski i smještajni objekti trebaju ispunjavati (izgled, sadržaji i kvalitet usluge) kako bi bili uvršteni u turističku ponudu područja (za eko/seoski i kulturni turizam) baziranu na brendu, razvijenu za područje u sklopu ovog projekta (npr. Kraljevski pečat). - Pripremiti manual koji pojašnjava na koji način individue ili grupe mogu poboljšati smještajne i ugostiteljske usluge da bi bile uključene u turističku ponudu i podržane projektom. Manual također treba sadržavati objašnjenje procedure za uključenje u ponudu, kao i objašnjene prednosti i povlastice usvajanja ovog pristupa organiziranja ugostiteljske i smještajne ponude. - Oformiti nezavisnu komisiju koja će na osnovu provjere smještajnih i ugostiteljskih kapaciteta utvrditi da li se ispunjavaju postavljeni kriteriji. - Provesti program jednokratne pomoći/subvencioniranja pojedinaca ili grupa koji žele pokrenuti ili poboljšati postojeći ugostiteljski i smještajni biznis (500 - 3.000KM).	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Arhitekt -uređenje interijera i eksterijera (10 dana, 300KM/dan) ▪ Stručnjak za lokalnu tradicionalnu gastronomsku ponudu (5 dana, 300KM) ▪ Ekspert za osiguravanje kvaliteta i certificiranje (5 radnih dana, 300 KM/dan) ▪ Grafički dizajner (7 dana, 150 KM/dan) ▪ Printanje i distribucija materijala (okvirna suma: 2.000KM) ▪ Dnevnice za komisiju (okvirna suma 15.000 KM) ▪ Subvencije (okvirna suma 50.000)	3.000,00 1.500,00 1.500,00 1.050,00 2.000,00 15.000,00 50.000,00	**1**
R3.5. Jačanje kapaciteta lokalnog stanovništva i tradicije u oblasti turizma - Serije obuka o načinu organiziranja turističkih usluga za lokalno stanovništvo (posebno za sela u okolini Vareša, Kakanja i Kraljeve Sutjeske). - Priprema i distribucija promotivnih materijala i brošura o značaju razvoja turizma za lokalnu ekonomiju, zapošljavanje i sl. - Sponzoriranje emisija na lokalnim TV stanicama o značaju razvoja turizma i uputama kako stanovništvo može doprinijeti razvoju istog.	▪ Predavači (40 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Organizacija obuka (prostorije: okvirna suma 3.000KM, edukativni materijali 5.000 KM, printani materijali 2.000, ostali troškovi 3.000 KM) ▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Priprema i printanje materijala (okvirna suma: 5.000KM) ▪ Distribucija materijala (okvirna suma:1.000KM) ▪ Sponzorstvo nad TV emisijama (15.000 KM)	12.000,00 13.000,00 5.000,00 1.000,00 15.000,00	**2**
R3.6. Provođenje programa očuvanja tradicionalnih vrijednosti, starih zanata i djelatnosti kraja - priprema procjene koja ima za cilj da identificira, locira i opiše tradicionalne zanate i djelatnosti koji su bitni za očuvanje kulturno-historijskog nasljeđa i tradicije. - priprema akcionog plana za očuvanje starih zanata i djelatnosti kraja (plan uključuje i obuke za bavljenje starim zanatima. - tehnička pomoć za osobe ili grupe koje žele očuvati ili se bave	▪ Projektni tim ▪ Stručnjak za stare zanate i tradiciju na području općina Kakanj i Vareš ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Dnevnice za volontere lokalne partnerske nevladine organizacije (okvirna suma: 3.000KM) ▪ Jednokratna pomoć i subvencioniranje (20.000KM)	3.000,00 20.000,00	**2**

starim zanatima i tradicionalnim djelatnostima identificiranim u studiji. - jednokratna pomoć i subvencije za očuvanje starih zanata (300 – 1000 KM). - podrška projekta pronalaženju kupaca za tradicionalne proizvode. - uključivanje starih zanata i tradicionalnih djelatnosti u turističku ponudu.			
R3.7. Jačanje domaće gastronomske ponude: Program podrške organske poljoprivredne proizvodnje, tradicije pripreme starih prehrambenih proizvoda (npr. hljeb Kraljice Katarine, domaće hrane i lokanih specijaliteta i brendiranje spomenutih proizvoda, te njihovo uključivanje u turističku ponudu - Uvodne prezentacije o značaju i beneficijama uvođenja organske poljoprivredne proizvodnje i pripreme tradicionalnih prehrambenih proizvoda. - Obuke o bavljenju organskom proizvodnjom za zainteresirane osobe ili grupe. - Obuke o pripremi starih prehrambenih proizvoda. - Tehnička pomoć za primjenu standarda organske proizvodnje hrane i certificiranju ove vrste proizvodnje. - Subvencioniranje certificiranja organske proizvodnje. - Tehnička pomoć pri organizaciji sajmova organske proizvodnje koji mogu biti uvršteni u turističku ponudu. - Pružiti mogućnost korištenja brenda razvijenog u projektnim aktivnostima za certificirane organske poljoprivredne proizvode, tradicionalne prehrambene proizvode i domaću hranu. - Subvencioniranje izgradnje punktova za prodaju organskih i tradicionalnih prehrambenih proizvoda koji koriste brand projekta. - Povezivanje ponude i prodaje ovih proizvoda sa organiziranjem tradicionalnih manifestacija. *Spomenuti proizvodi će biti uključeni u promociju provedenu od strane projekta, kao i u promotivne aktivnosti Asocijacije turističkih poduzetnika ili općinskih agencija za razvoj turizma.	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Predavači (30 radnih dana, 300KM) ▪ Organizacija prezentacija i treninga (okvirna suma 6.000KM) ▪ Printani materijali (500KM) ▪ Stručnjak za organsku proizvodnju (20 radnih dana, 300KM) ▪ Subvencije za certificiranje organske proizvodnje (okvirna suma 10.000KM) ▪ Subvencije za izgradnju punktova (3.000KM)	9.000,00 6.000,00 500,00 6.000,00 10.000,00 3.000,00	**2**
R3.8. Program podrške korištenju sekundarnih šumskih proizvoda (npr. gljive, bobičasto šumsko voće i ljekovito bilje), brendiranje i uključivanje ovih proizvoda u turističku ponudu - Uvodne prezentacije o mogućnostima i koristima od sakupljanja i plasmana sekundarnih šumskih proizvoda, načinima prerade (prodaja svježih proizvoda, sušenje itd.).	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Predavači (5 radnih dana, 300KM) ▪ Printani materijali i literatura (1.000KM) ▪ Stručnjak za sekundarne šumske proizvode (5	1.500,00 1.000,00 1.500,00	**2**

- Pružiti mogućnost korištenja brenda razvijenog kroz projektne aktivnosti za ovu vrstu proizvoda (uz standardnu ambalažu). - Osmisliti sadržaje za turiste za sakupljanje sekundarnih proizvoda u šumi (npr. izleti u šumu sa vodičima koji ih mogu odvesti na lokacije za prikupljanje, priprema brošure sa načinima i sezoni prikupljanja, dozvoljenim količinama). - Povezivanje ponude i prodaje ove vrste proizvoda sa organiziranjem tradicionalnih kulturnih manifestacija.. - Tehnička pomoć od strane projekta za dobivanje licenci od šumarskih preduzeća za sakupljanje sekundarnih šumskih proizvoda. - Provesti program jednokratne pomoći pri pokretanju biznisa za preradu i pakovanje sekundarnih šumskih proizvoda (500 KM).	radnih dana, 300KM) ▪ Priprema i printanje brošura i ostalog promotivnog materijala (1.000KM) ▪ Jednokratna pomoć (2.000KM)	1.000,00 2.000,00		
R3.9. Program podrške tradicionalnim manifestacijama na području općina i njihovo uključivanje u turističku ponudu - Provesti program promoviranja tradicionalnih manifestacija. - Uključiti tradicionalne manifestacije u turističku ponudu kao jednu od turističkih atrakcija.	▪ Provođenje promotivnog programa (okvirna suma 20.000 KM)	20.000,00	**3**	
R3.10. Organiziranje škola u prirodi na području Vareša i Kaknja - Osmisliti programe i sadržaje škola u prirodi. - Identificirati i osposobiti lokacije xx za smještaj učenika*. - Pripremiti materijale o programu i kapacitetima škola u prirodi i distribuirati materijale osnovnim školama. - Održati međuškolski natječaj na temu „Kraljevski grad Bobovac i Vareš eko-grad, Tajan – spomenik prirode"(Dobitnici prve 3 nagrade će dobiti besplatan boravak u školi u prirodi. Ostale ponude će biti bazirane na komercijalnoj osnovi ili uz subvencioniranje nadležnih ministarstava). *Preporučuje se korištenje već postojećih objekata npr. napušteni domovi, stare škole ili drugi postojeći objekti koji mogu poslužiti ovoj svrsi. Finansijska sredstva za obnovu objekta predviđena u Rezultatu 1.	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Stručno osoblje (15 radnih dana, 300KM) ▪ Priprema, printanje i distribucija materijala (3.000KM) ▪ Osposobljavanje objekta (okvirna suma 20.000KM) ▪ Organiziranje natječaja (500 KM)	4.500,00 3.000,00 20.000,00 500,00	**2**	Nadležna ministarstva za obrazovanje i kulturu su spremna da izdvoje dio sredstava za finansiranje posjeta za osnovne škole. Međuškolski natječaj se može provesti u saradnji sa postojećim programom „Moja domovina, moje nasljeđe".
R3.11. Obučavanje turističkih vodiča i osoba zaposlenih na info-punktovima - stipendiranje obuke za 10 osoba (6 turističkih vodiča i 4 zaposlenika na info punktovima), koje ispunjavaju potrebne kvalifikacije (npr. poznavanje stranih jezika, zadovoljavajuće komunikacione vještine, poznavanje područja i sl.).	▪ Plaćanje obuke (1.000 KM po osobi)	10.000,00	**1**	Program obuke turističkih vodiča moguće je povezati sa trenutnim aktivnostima Fondacije Mozaik, u sklopu projekta „Tragovima Bosanskog Kraljevstva".

R3.12. Organiziranje turističke rute osmišljene u pripremi projekta (opis rute priložen u projektnom dokumentu) - Obilazak terena koji obuhvata ruta u cilju jasnog definiranja ponude na ruti. - Dogovori sa muzejima i samostanom o organiziranim posjetima. - Angažiranje turističkih vodiča za vođenje ove rute. - Dogovori sa lokalnim poduzetnicima o uslugama koje oni mogu osigurati npr. priprema ručka, domaća hrana, suveniri, lokalni zanatski proizvodi. - Iznajmljivanje autobusa ili dogovor sa zainteresiranom turističkom agencijom o prijevozu turista sa više destinacija (Sarajevo, Zenica, Mostar, Međugorje)na ovu rutu. - Promocija turističke rute u turističkim agencijama i info biroima u BiH, Hrvatskoj, Sloveniji, Italiji i Austriji, kao i putem interneta.	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Turistički vodiči ▪ Troškovi za promotivne aktivnosti (okvirna suma 20.000KM)	20.000,00	**1**	
		Ukupno:	**563.750,0**0	

Rezultat 4: Uključeni elementi marketinga i tržišnog pristupa razvoju turizma

Napomena: Tržišni principi razvoju turizma, kao i marketing pristup uzeti su u obzir prilikom dizajniranja aktivnosti za Rezultat 3.

Aktivnosti	Sredstva	Troškovi	Prioritet	Pretpostavke
R4.1. Priprema marketing plana za turističku ponudu područja	▪ Konsultantska agencija ili drugo tijelo koje će voditi pripremu marketing plana uz učešće svih zainteresiranih strana (okvirna suma za izradu master plana (50.000KM)	50.000,00	**1**	Moguća je sinergija sa sličnim incijativama, kao što je „Kraljevski pečat“ projekt razvijanja brenda na području ZDK.
R4.2. Razvijanje brenda za cijelo područje, po principu teritorijalnog marketinga Napomena: Teritorijalni marketing podrazumijeva građenje imidža pojedinih proizvoda i usluga koje nisu dovoljno atraktivne da uspiju same na tržištu na osnovu drugog proizvoda koji ima veliku atraktivnost, ili grupisanje proizvoda i usluga i drugih sadržaja (npr. manifestacija) na određenoj teritoriji/regiji. Ovaj princip ima odličnu primjenu u ruralnom turizmu.	▪ Konsultantska agencija ili drugo tijelo koje će voditi razvoj brenda uz učešće svih zainteresiranih strana (okvirna suma za izradu master plana (50.000KM) ▪ Provođenje aktivnosti brendiranja i promocije brenda (okvirna suma 100.000KM)	50.000,00 100.000,00	**1**	Moguća je sinergija sa sličnim inicijativama, kao što je „Kraljevski pečat“ projekt razvijanja brenda na području ZDK.
R4.3. Uvođenje naplate za obilaske i posjete kulturno- historijskim spomenicima koji za to ispunjavaju potrebne uvjete, uključujući i naplatu za Bobovac - Identifikacija objekata na području općina koji mogu imati sistem naplate posjeta. - Tehnička pomoć pri uvođenju sistema naplate i ulaska,	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Troškovi uvođenja sistema naplate (3.000KM) ▪ Priprema ulaznica za štampanje i štampanje (2.000KM)	3.000,00 2.000,00	**1**	

određivanju cijena i štampanju ulaznica. Napomena: Novac od naplate treba služiti za održavanje objekata. Napomena: Ulaznice mogu nositi logo područja osmišljen u sklopu programa brendiranja.			
R4.4. Uključivanje turističke ponude Vareša i Kakanja u ponude agencija i tour operatera u Sarajevu, Zenici, Mostaru i Međugorju - Dogovori sa turističkim agencijama o mogućim aranžmanima. - Distribucija promotivnog materijala turističkim agencijama.	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Troškovi distribucije promotivnih materijala	1.000,00	**2**
R4.5. Inventarizacija turističko-ugostiteljskih kapaciteta	▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Lokalne partnerske nevladine organizacije, volonteri (50 radnih dana, 50 KM) ▪ Turistička zajednica ZDK	2.500,00	**2**
R4.6. Razvoj sistema komunikacija sa turistima i potencijalnim posjetiocima, uključujući i prikupljanje informacija o njihovim preferencijama i zadovoljstvo ponudom - Formiranje info-centra* koji će pružati informacije o postojećim uslugama i turističkim aranžmanima, načinima transporta do željenih destinacija, cijenama, te čiji su uposlenici u mogućnosti da kreiraju turističke aranžmane na osnovu iskazanih želja posjetioca (putem telefona ili elektronskom poštom). - Definirati mehanizme finansiranja info-centra (opcija 1 i 2*). - Treniranje osoblja** u info-centru o komunikaciji sa turistima i korištenju postojećih softvera za ovu vrstu posla. - Izrada i postavljanje web stranice/portala (dvojezičnog) na kojoj je na kvalitetan način prezentirana turistička ponuda i ponuđene mogućnosti online rezervacija i plaćanja. Web stranica je održavana od strane info-centra, koji također obrađuju online rezervacije i naplatu. - Uvezivanje web strance/portala sa http://www.bhtourism.ba, te poznatim međunarodnim web portalima za ponude turizma i ekoturizma (npr. www.resposnibletravel.com, www.interpidtravel.com). - Uspostavljanje sistematičnog anketiranja (i drugih načina prikupljanja mišljenja) turista, koje uključuje osmišljavanje upitnika, obradu prikupljenih podataka i pripremu izvještaja svake godine. Ova aktivnost također treba biti u nadležnosti info-centra**. *Info-centar može biti u sastavu asocijacije turističkih poduzetnika ili može biti novoosnovano nezavisno tijelo koje nudi navedene	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Finansiranje formiranja info-centra opcija 1: osiguranje prostora i opreme (okvirna suma 50.000KM), plate za radnike u prvoj godini (50,000KM); opcija 2: subvencioniranje otvaranja info-centra od strane privatnog lica (okvirna suma 50.000KM), koje će biti dužno implementirati spomenute aktivnosti info-centra i koji će spomenutu sumu „otplatiti" pružanjem usluga općinama i turističkim poduzetnicima za dati iznos na početku ▪ Treninzi (okvirna suma 20.000KM) ▪ Izrada i postavljanje web stranice/portala (5.000KM)	100.000,00 20.000,00 5.000,00	**1**

usluge općinama i turističkim poduzetnicima, te je za to plaćeno na komercijalnoj osnovi. **Osoblje info-centra mora biti visoko motivirano, imati odlične vještine komuniciranja, poznavati strane jezike i biti u potpunosti upoznato sa razvijenom turističkom ponudom.			
R4.7. Financiranje održavanja kulturno-historijskih i prirodnih lokaliteta koji se koriste u svrhu razvoja turističke ponude od dijela zarade turističkih djelatnika u području - Dogovori sa turističkim poduzetnicima o prihvatljivom iznosu koji će se godišnje izdvajati za održavanje spomenutih lokaliteta. - Organiziranje sistema plaćanja i izvještavanja o načinu potrošnje sredstava prikupljenih na ovaj način.	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Troškovi organiziranja sastanaka sa turističkim poduzetnicima (500KM) ▪ Operativni troškovi (500KM)	500,00 500,00	**2**
R4.8. Jačanje privatnog poduzetništva, te malog i srednjeg biznisa u oblasti turizma - Provođenje programa obuka o malom i srednjem biznisu u oblasti turizma.	▪ Stručnjak za mali i srednji biznis (5 radnih dana, 300KM) ▪ Iznajmljivanje prostora, printanje materijala (1.500KM)	1.500,00 1.500,00	**1**
R4.9. Iskoristiti atraktivnost lokacija stećaka, te tradicije i predanja o Bogumilima za stvaranje jedinstvene i originalne turističke ponude koja ima elemente kulturnog i eko turizma (s obzirom da su stećci jedinstveni za prostor BiH, i da se za Bogumile smatra da su živjeli u skladu sa prirodom, npr. „srednjovjekovni ekološki osviješteni narod", „poruke iz prošlosti"). - Priprema i implementacija marketing plana/strategije.	▪ Stručnjak za kulturno-historijskog nasljeđe, specijal. stećci (7 radnih dana, 300 KM/dan) ▪ Stručnjak za kulturni turizam (7 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Stručnjak za marketing (10 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Troškovi implementacije marketing plana/strategije (okvirna suma 50.000KM)	2.100,00 2.100,00 3.000,00 50.000,00	**2**
	Ukupno:	**394.700,00**	

Rezultat 5 : Ojačana participacija i osjećaj vlasništva lokalnih zajednica, udruženja i privatnih poduzetnika nad projektom

Aktivnosti	Sredstva	Troškovi	Prioritet	Pretpostavke
R5.1. Fascilitacija i podrška osnivanju asocijacije turističkih poduzetnika* sa područja općina, koja će biti u stanju da u budućnosti na sebe preuzme planiranje, implementaciju i kontinuirano poboljšanje turističke ponude - Organiziranje uvodnih sastanaka sa privatnim poduzetnicima i lokalnim stanovništvom na kojim će biti prezentirane prednosti udruživanja, načini organizacije, mogući načini organizacije i obaveze članova. - Identificiranje „lidera" – grupa ili pojedinaca koji će biti ak-	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Partnerske nevladine organizacije (2.000KM), volonteri (50 radnih dana, 50KM) ▪ Predavači za obuke (10 radnih dana, 300KM). ▪ Sala za predavanja, printani materijali i literatura (5.000KM) ▪ Sufinansiranje (20.000KM)	2.000,00 2.500,00 3.000,00 5.000,00 20.000,00	**1**	

tivno uključeni u organiziranje asocijacije. - Tehnička pomoć od strane projekta osnivanju i registriranju asocijacije. - Jačanje kapaciteta asocijacije za aktivno učešće u implementaciji projekta, razvoju turističke ponude i stvaranja mehanizama dugoročnog funkcioniranja asocijacije kroz pružanje treninga i sufinansiranje nabavke opreme (50%) i fascilitaciju lokalnog stanovništva za učestvovanje u radu asocijacije. *Predlaže se osnivanje jedne asocijacije na području općina sa dvije sekcije: jedna sekcija se odnosi na kulturni turizam, te u tom smislu jača svoje kapacitete, druga sekcija je zadužena za eko/ruralni turizam. Članovi asocijacije plaćaju članarinu.			
R5.2. Uključivanje lokanih zajednica u planiranje i provedbu aktivnosti planiranih u projektu, te procese odlučivanja u projektu - Istraživanje među stanovništvom Kaknja i Vareša u cilju sticanja uvida o mišljenju i stavovima lokalnog stanovništva o značajnim turističkim, kulturno-historijskim i prirodnim lokalitetima, proizvodima i sl. koji mogu biti najefikasnije valorizovani. Ovo istraživanje također treba ponuditi odgovore o najefikasnijim kanalima komuniciranja sa stanovništvom, te spremnosti stanovništva da se uključi u relevantne aktivnosti. - Organiziranje konsultativnih sastanaka sa lokalnim zajednicama, nevladinim organizacijama i privatnim poduzetnicima 2 puta godišnje. - Uključivanje predstavnika lokalnih zajednica u upravni odbor projekta. - Priprema procedure o načinu učešća lokanih zajednica u projektnim aktivnostima i njihovo informiranje o proceduri.	▪ Projektni tim ▪ Specijalizirana agencija za društvena istraživanja (okvirna suma 6.000 KM, 3 puta tokom trajanja projekta) ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Sala, printani materijali (okvirna suma 8.000KM) ▪ Partnerska nevladina organizacija, volonteri (20 radnih dana, 50KM)	18.000,00 8.000,00 1.000,00	**1**
R5.3. Uključivanje sela Dragovići i Mijakovići u aktivnostima na očuvanju Bobovca, razvijanju turističke ponude u okolini Bobovca (čuvarska služba, prodaja lokalnih tradicionalnih proizvoda, ponuda smještaja i sl.) - Ispitivanje mišljenja i stavova predstavnika stručnih fokus grupa i drugih zainteresiranih strana kroz metodu fokus grupa. - Identifikacija potrebnih aktivnosti na očuvanju Bobovca i odabir osoba za ovu vrstu poslova, u konsultaciji sa predstavnicima sela. - Sufinansiranje poslova na čuvanju Bobovca.	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Partnerske lokalne nevladine organizacije, volonteri (20 dana, 50KM) ▪ Specijalizirana agencija za društvena istraživanja (okvirna suma 12.000 KM, 3 puta tokom trajanja projekta) ▪ Organizacija konsultativnih sastanaka (2.000KM) ▪ Sufinansiranje (okvirna suma 20.000KM)	1.000,00 36.000,00 2.000,00 20.000,00	**1**

- Identifikacija turističkih proizvoda i usluga koje mogu biti pružene od strane mještana, te uključivanje te ponude u turističku ponudu područja. - Jačanje kapaciteta mještana u pružanju turističkih proizvoda i usluga (problematika obrađena u Rezultatu 3).			
R5.4. Podizanje svijesti kod lokalnog stanovništva o značaju spomenika za očuvanje kulture i tradicije, te njihovoj ulozi u razvoju lokalne ekonomije - Priprema informativnog materijala. - Promocija na konsultativnim sastancima. - Uključivanje ove vrste promocije u druge i slične promotivne aktivnosti planirane projektom (Rezultat 3, Rezultat6).	▪ Priprema i printanje materijala (2.000KM) ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam	2.000,00	**2**
R5.5. Uključivanje lokalnih nevladinih organizacija u implementaciju projektnih aktivnosti - Uključivanje nevladinih organizacija kroz građenje partnerstava sa projektom, povjeravanje implementacije pojedinih aktivnosti nevladinim organizacijama i ostali vidovi saradnje.	▪ Operativni troškovi (5.000KM)	5.000,00	**1**
R5.6. Provođenje programa jačanja lokanih zajednica, nevladinih organizacija i privatnih poduzetnika za učešće u procesima odlučivanja koji se odnose na turizam i zaštitu kulturnog naslijeđa ▪ Priprema programa za predavanja na temu učesničkog planiranja, zastupanja interesa i lobiranja (prilagođeno lokalnom stanovništvu). ▪ Organiziranje predavanja o metodama učesničkog planiranja, zastupanju interesa i lobiranju (prilagođeno lokalnom stanovništvu).	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Stručnjak za učesničko planiranje (10 radnih dana, 300KM) ▪ Sala, printani materijali i literatura (3.000KM)	 3.000,00 3.000,00	**2**
R5.7. Organizacija studijskog putovanja na područje koje veći ima razvijen seoski/ekoturizam (za 15 osoba)	▪ Projektni tim ▪ Partnerska lokalna nevladina organizacija organizacija ▪ Troškovi puta (1000 KM/osobi, 3 puta u toku trajanja projekta)	 45.000,00	
R5.8. Priprema i objavljivanje 4-mjesečnog biltena sa novostima o razvoju turizma i kulturno-historijskim i prirodnim vrijednostima u području	▪ Projektni tim ▪ Dizajner (400 KM/bilten) ▪ Štampanje materijala (800KM/bilten)	 8.400,00 16.800,00	
	Ukupno:	**201.700,00**	

Rezultat 6: Proveden program promocije kulturno-historijskog naslijeđa i turističke ponude

Aktivnosti	Sredstva	Troškovi	Prioritet	Pretpostavke
R6.1. Provođenje promotivnog plana kulturno-historijskog naslijeđa, prirodnih vrijednosti i turističke ponude područja u BiH - Izrada i implementacija plana promocije (izrada plana uključuje sekundarno istraživanje, odnosno prikupljanje postojećih relevantnih informacija i ranije provedenih istraživanja u svrhu kreiranja strategije i korištenja materijala u promotivne svrhe). - Plaćeno oglašavanje/emitiranje poruka na TV, radiju i štampi. Napomena: Članovi projektnog tima trebaju usko sarađivati sa marketinškom agencijom tokom pripreme plana.	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Marketinška agencija za pripremu plana promocije (30.000KM) ▪ Implementacija plana (okvirna suma 100.000KM) ▪ Troškovi oglašavanja u medijima (okvirna suma 80.000 KM)	30.000,00 100.000,00 80.000,00	**1**	Projekt će ispitati spremnost medija na području Kaknja i Vareša da učestvuju u projektu kao partneri, čime bi se poboljšala efikasnost oglašavanja i smanjio potreban budžet.
R6.2. Označavanje kulturno-historijskih spomenika, i lokaliteta sa značajnim prirodnim vrijednostima na kartama, koje će biti postavljene na vidnim mjestima i distribuirane za potrebe turista u području (uz označavanje turističke rute na spomenutim mapama) - Izrada karata u konsultaciji sa projektnim timom. - Štampanje karata velikog formata za postavljanje na lokalitetima u Varešu, Kaknju, Kraljevoj Sutjesci i polazištu turističke rute (8 velikih panoa). - Štampanje karata u formi brošura i distribucija za turističke info-punktove, info-centar i turističke agencije.	▪ Projektni tim ▪ Izrada karata (3.000KM) ▪ Izrada i postavljanje velikih panoa sa kartama (8 panoa, 2.000KM/pano) ▪ Štampanje brošura-karata i distribucija (5.000KM)	3.000,00 16.000,00 5.000,00	**2**	
R6.3. Prezentacija kulturnog i prirodnog naslijeđa u vidu informativnih panoa na pogodnim lokacijama - Osmisliti originalan način prezentacije kroz panoe. - Postavljanje panoa sa opisom karakteristične flore i faune na lokalitetima sa značajnim prirodnim vrijednostima. - Postavljanje panoa sa objašnjenjima o tradicionalnom graditeljstvu i zanatima na lokacijama značajnim po ovim vrijednostima. - Postavljanje panoa sa pregledom historijskih dešavanja na lokalitetu Bobovca (moguće i organiziranje verbalne prezentacije sa historijskim faktima, legendama i pričama koju će održati osobe sa područja upućene u ovu tematiku).	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinske agencije za turizam ▪ Stručnjak za turizam i ekoturizam (7 radnih dana, 300KM) ▪ Dizajner (10 radnih dana, 300KM) ▪ Izrada i postavljanje panoa (okvirna suma 40.000KM)	2.100,00 3.000,00 40.000,00	**1**	
R6.4. Upućivanje lokalnog stanovništva, nevladinih organizacija i privatnih poduzetnika o tome kako se mogu uključiti u promotivne aktivnosti (kako bi i oni lično doprinijeli afirmaciji područja) - Priprema pisanog materijala i brošura o načinima uključivanja u promotivne aktivnosti, te šta stanovništvo može samo po-	▪ Projektni tim ▪ Priprema i printanje materijala (700KM) ▪ Partnerska nevladina organizacija (2000KM), volonteri (20 radnih dana, 50KM)	700,00 2.000,00 1.000,00	**2**	

duzeti na boljoj promociji. - Posjeta lokalnom stanovništvu, te prezentacije i podjela informativnog materijala od strane volontera partnerskih nevladinih organizacija.				
R6.5. Podizanje svijesti javnih institucija i nevladinih organizacija na području općina o mogućnostima finansiranja zaštite i obnove kulturno historijskih spomenika, načinima prijavljivanja za odobravanje sredstava u ovu svrhu ▪ Organiziranje serije prezentacija za nevladine organizacije o postojećim mogućnostima finansiranja zaštite i obnove kulturno-historijskih spomenika i procedura. ▪ Priprema mini-manuala na ovu temu.	▪ Projektni tim ▪ Predstavnik Zavoda za zaštitu spomenika ▪ Organiziranje prezentacija (2.000KM) ▪ Priprema i štampanje mini manuala (2.000KM)	2.000,00 2.000,00	**2**	
R6.6. Izrada printanog promotivnog materijala i njegova pravovremena distribucija na lokacije koje obećavaju najveći broj korisnika spomenutog materijala - Izrada promotivnog materijala za osnovne i srednje škole i njegova distribucija. - Izrada promotivnog materijala za javne institucije, konzulate i sl. i njegova distribucija. - Izrada promotivnog materijala za firme i poduzetnike i njegova distribucija. Napomena: Sadržaj promotivnog materijala treba biti u skladu sa interesovanjima spomenute tri ciljane grupe.	▪ Projektni tim ▪ Asocijacija turističkih poduzetnika ili općinskih agencija za turizam ▪ Priprema promotivnog materijala, štampanje i distribucija (okvirna suma 20.000KM)	20.000,00	**1**	
R6.7. Prikupljanje priča i legendi kraja koje će biti publikovane od strane projekta - Kontaktirati zainteresirane istraživače u ovoj oblasti. - Finansirati istraživanje i publikaciju rada.	▪ Istraživački projekt (20.000KM) ▪ Publikacija (20.000KM)	40.000,00	**3**	
	Ukupno:	**346.800,00**		

Rezultat 7: Proveden poseban program promocije Bobovca

Aktivnosti	Sredstva	Troškovi	Prioritet	Pretpostavke
R7.1. Provođenje medijske kampanje promocije kulturnog i historijskog značaja Bobovca za BiH (na teritoriju BiH) - Provođenje istraživanja među bh stanovništvom sa ciljem utvrđivanja nivoa informacija koje posjeduju o historijsko-kulturnom značaju Bobovca i drugih značajnih lokacija na području. - Priprema programa medijske kampanje za promociju	▪ Projektni tim ▪ Specijalizirana agencija za društvena istraživanja (cca 5 pitanja, 400KM/pitanje, 2 puta tokom trajanja projekta ▪ Stručnjak za promociju i odnose sa javnošću (7 radnih dana, 300KM) ▪ Stručnjak za turizam i kulturni turizam (7 radnih	4.000,00 2.100,00 2.100,00	**1**	Moguće je naći partnere za implementaciju programa medijske promocije Bobovca.

Bobovca. - Podrška implementaciji programa od strane projekta.	dana 300KM) ▪ Zavod za zaštitu spomenika ▪ Finansiranje implementacije programa (okvirna suma 25.000KM)	25.000,00		
R7.2. Postavljanje turističke signalizacije i informativnih panoa na lokalitetu Bobovca (aktivnosti planirane u sklopu Rezultata 1 i Rezultata 6 –R6.3.) - Dodatno finansiranje izrade i postavljanja turističke signalizacije i panoa na lokalitetu Bobovca.	▪ Izrada i postavljanje signalizacije i panoa za Bobovac (okvirna suma10.000KM)	10.000,00	**1**	
R7.3. Provođenje programa promocije Bobovca u edukativne svrhe - Održavanje prezentacija o kulturnom i historijskom značaju Bobovca u školama u BiH. - Održavanje jednog časa historije na Bobovcu za osnovne i srednje škole u dogovoru sa Federalnim ministarstvom obrazovanja, nauke i kulture – tehnička pomoć organiziranju časa historije od strane projekta, te sufinansiranje (osvježenje za učenike, podjela promotivnog materijala). - Osmišljavanje, organiziranje i sponzoriranje natječaja literarnih i likovnih radova na temu Bobovac za učenike osnovnih i srednjih škola u BiH.	▪ Projektni tim ▪ Partnerske nevladine organizacije, volonteri (30 radnih dana, 50KM) ▪ Predavači (50 radnih dana, 100KM) ▪ Sufinansiranje časa historije (30.000KM) ▪ Organizacija natječaja (5.0000) ▪ Nagrade za učesnike natječaja (10.000KM)	1.500,00 5.000,00 30.000,00 5.000,00 10.000,00	**2**	Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture spremno je finansirati održavanje časa historije na Bobovcu.
R7.4. Održavanje manifestacije „Dani srednjovjekovne Bosne" na lokalitetu Bobovac sa tendencijom da manifestacija postane tradicija - Osmišljavanje programa, kontaktiranje i dogovori sa učesnicima manifestacije. - Implementacija programa.	▪ Projektni tim ▪ Partnerske nevladine organizacije (podrška organizaciji, 5.000KM/godišnje, 7 godina) ▪ Budžet za manifestaciju (30.000KM/godišnje, 7 godina)	35.000,00 210.000,00	**2**	
R7.5. Podrška organiziranju drugih kulturnih manifestacija na lokaciji Bobovca (npr. izložbe, predstave, folklorne igre...) - Tehnička pomoć organiziranju ovakvih manifestacija od strane projekta. - Sufinansiranje manifestacija (do 10.000KM po manifestaciji).	▪ Projektni tim ▪ Partnerske nevladine organizacije ▪ Sufinansiranje (100.000KM, 7 godina)	100.000,00	**3**	
R7.6. Izrada i distribucija printanih i elektronskih promotivnih materijala koji su fokusirani isključivo na Bobovac	▪ Projektni tim ▪ Partnerska nevladina organizacija ▪ Troškovi pripreme, printanja i distribucije promotivnih materijala (10.000KM)	10.000,00	**3**	
R7.7. Priprema i postavljanje banera o Bobovcu na najposjećenijim internet stranicama u BiH	▪ Projektni tim ▪ Grafički dizajner (100 KM/dan, 3 dana) ▪ Plaćen prostor na stranicama (1000KM/internet stranica, 10 internet stranica)	300,00 10.000,00		
R7.8. Organizacija studijske posjete za predstavnike	▪ Projektni tim			

međunarodnih relevantnih organizacija	▪ Troškovi posjete (2.000 KM/osobi, 5 osoba, tri puta u toku trajanja projekta)	30.000,00		
R7.9. Organizacija konkursa za najbolju novinarsku reportažu o Bobovcu i njegovoj historiji - Priprema konkursa. - Odabir žirija za ocjenu najbolje reportaže. - Oglašavanje konkursa u medijima. - Organiziranje ceremonije za proglašenje najboljih reportaža i priprema certifikata.	▪ Projektni tim ▪ Saradnik za pripremu konkursa (200 KM/dan, 3 dana) ▪ Stručni žiri za odabir najbolje reportaže (5 članova, 200KM/član) ▪ Troškovi objavljivanja konkursa u medijima (okvirna suma 3.000 KM) ▪ Troškovi organiziranja ceremonije (okvirna suma 3.000 KM)	600,00 1.000,00 3.000,00 3.000,00		
R7.10. Priprema TV spota u cilju promoviranja"priče" o Bobovcu - Priprema i produkcija spota. - Emitiranje spota u trajanju od 3 mjeseca.	▪ Projektni tim ▪ Troškovi pripreme i produkcije spota (17.000KM) ▪ Troškovi emitiranja spota (okvirna suma 33.000KM)	17.000,00 33.000,00		
R7.11. Promocija Bobovca u Sarajevu, kao centra sa najvećim brojem potencijalnih posjetilaca Bobovca - Priprema i dizajn vizualnog materijala. - Iznajmljivanje prostora za oglašavanje (npr. autobus, tramvaj i sl.).	▪ Projektni tim ▪ Troškovi pripreme i dizajna vizualnog materijala (okvirna suma 1.000 KM) ▪ Troškovi prostora za oglašavanje (3.000 KM/god, 7 godina)	1.000,00 21.000,00		
	Ukupno:	**569.600,00**		

Rezultat 8: Kulturno-historijski spomenici su zaštićeni u skladu sa njihovim značajem i potrebama, te su provedeni programi restauracije, obnove i konzervacije spomenika koji nisu bili adekvatno tretirani

Aktivnosti	Sredstva	Troškovi	Prioritet	Pretpostavke
R8.1. Izrada stručne podloge/programa za procjenu radova i potrebnih sredstava za revitalizaciju Bobovca, u dogovoru sa Zavodom za zaštitu spomenika - Finansiranje osnovnih radova na revitalizaciji Bobovca, koji će spriječiti dalje propadanje spomenika i stvoriti sigurnost za posjetioce, te ugodnost posjete (uklanjanje nepotrebnog raslinja i korova, postavljanje zaštitnih ograda, hortikulturno uređenje prostora).	▪ Zavod za zaštitu spomenika ▪ Agencija unajmljena za izradu studije ili investicionog programa (okvirna suma 100.000KM) ▪ Osnovni radovi na revitalizaciji (okvirna suma 300.000KM)	100.000,00 300.000,00	**1**	Moguće je naći izvore finansiranja za implementaciju investicionog plana.
R8.2. Vraćanje grobne kapele na Bobovcu u prvobitni izgled - Izrada plana obnove kapele u saradnji sa stručnjacima iz Zavoda za zaštitu spomenika, Zemaljskog muzeja u Sarajevu, te drugim stručnim licima. - Izvođenje radova na obnovi kapele.	▪ Zavod za zaštitu spomenika ▪ Zemaljski muzej u Sarajevu ▪ Finansiranje izrade plana obnove kapele (30.000KM) ▪ Obnova kapele (okvirna suma 300.000KM)	30.000,00 300.000,00	**1**	

- Izrada replika nadgrobnih ploča koje su se nalazile u kapeli, te njihovo postavljanje. Komentar: Prilikom obilaska terena na Bobovcu utvrđeno je da je kapela nestručno obnovljena, da sadrži elemente koje ne pripadaju tom dobu i stilu građenja. Takva obnova značajno smanjuje potencijalnu vrijednost same kapele, kako za očuvanje kulture i tradicije tako i za razvoj turizma. Stoga je predložena ova projektna aktivnost.	▪ Izrada i postavljanje replika (10.000)	10.000,00		
R8.3. Pokretanje inicijative proglašavanja Bobovca UNESCO-vim spomenikom - Održavanje sastanka na ovu temu za zainteresiranim stranama (Zavod za zaštitu spomenika, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika i drugi) kako bi se donijela odluka o podnošenju zahtjeva za kandidaturu. - Tehnička pomoć projekta pri prikupljanju potrebne dokumentacije i praćenja procedure za nominaciju. - U sklopu inicijative za proglašenje pripremiti procjenu potreba i izvodljivosti rekonstrukcije Bobovca radi njegovog vraćanja u prvobitno stanje - pojedinih dijelova (npr. jedna od kula, zidina i sl.) ili cijelog Bobovca.	▪ Projektni tim ▪ Zavod za zaštitu spomenika ▪ Partnerske nevladine organizacije ▪ Troškovi pripreme dokumentacije za nominaciju (100.000KM) ▪ Troškovi izrade procjene potreba i izvodljivosti rekonstrukcije Bobovca (okvirna suma 100.000KM)	100.000,00 100.000,00	**1**	
R8.4. Izrada dvije poučne staze do Bobovca (staza od parkinga u Dragovićima do tvrđave i staza Kraljeva Sutjeska - Bobovac) - Izrada projekta za stazu (definiranje rute, dodatnih sadržaja staze, izvedbeni projekt, procjena sredstava i troškova. - Uključiti lokalno stanovništvo u planiranje rute, izvedbu radova i kasnije održavanje staza. - Provedba projekta.	▪ Projektni tim ▪ Partnerske nevladine organizacije ▪ Stručnjak za turističke rute i staze (10 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Stručnjak, poznavalac lokaliteta, značaja i historije Bobovca (10 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Finansiranje provedbe projekta (okvirna suma 60.000KM)	3.000,00 3.000,00 60.000,00	**2**	Moguće je ostvariti sinergiju sa postojećim inicijativama (npr. Fondacija Mozaik)
R8.5. Priprema programa sanacije, konzervacije i restauracije objekata kulturne baštine od nacionalnog značaja (izuzev Bobovca) na području općina, te određivanje zona zaštite	▪ Projektni tim ▪ Zavod za zaštitu spomenika ▪ Agencija/firma unajmljena za pripremu programa (100.000KM)	100.000,00	**1**	
R8.6. Provesti osnovne radove na održavanju prostora za Budoželj, uključujući postavljanje turističke signalizacije i panoa sa objašnjenjima - Priprema plana za izvođenje radova (kako se ne bi narušila ambijentalna vrijednost i kulturne vrijednosti, plan treba biti odobren od strane Zavoda za zaštitu spomenika). - Izvedba plana (unajmljivanje radnika ili firme koja će izvesti projektne radove). - Uključivanje lokaliteta u turističku ponudu. Napomena: aktivnosti i troškovi za postavljanje turističke signali-	▪ Projektni tim ▪ Partnerske nevladine organizacije ▪ Zavod za zaštitu spomenika ▪ Priprema plana (okvirna suma 10.000KM) ▪ Izvedba plana (okvirna suma 30.000KM)	10.000,00 30.000,00	**2**	

zacije i panoa sa objašnjenjima planirani u Rezultatu 1 i Rezultatu 6 –R6.3.			
R8.7. Vraćanje starog izgleda jednolučnom starom mostu u Varešu - Priprema projektne dokumentacije za restauraciju starog mosta (uklanjanje gornjeg dijela asfalta, čišćenje raslinja u neposrednoj blizini mosta, osvjetljavanje mosta) koja mora biti odobrena od strane Zavoda za zaštitu spomenika. - Izvođenje projekta (unajmljivanje radnika ili firme koja će izvesti projektne radove). - Postavljanje panoa sa osnovnim informacijama o mostu. - Uključivanje objekta u turističku ponudu. Napomena: aktivnosti i troškovi za postavljanje turističke signalizacije i panoa sa objašnjenjima planirani u Rezultatu 1 i Rezultatu 6 –R6.3.	▪ Projektni tim ▪ Partnerske nevladine organizacije ▪ Zavod za zaštitu spomenika ▪ Priprema projektne dokumentacije (okvirna suma 10.000KM) ▪ Izvedba projekta (okvirna suma 20.000KM)	10.000,00 20.000,00	**2**
R8.8. Prevođenje namjene spomenika „Kuća Ive Duspera“ u edukativne svrhe (muzej) - Dogovori o namjeni prostora sa nadležnim organima. - Priprema projekta muzeja (uključujući definiranje postavke muzeja, potrebne radove na sanaciji, opremanje muzeja, upravljanje muzejom, finansiranje održavanja i uvođenje sistema naplate posjeta). - Izvođenje projekta uspostave muzeja. - Uvođenje sistema naplate posjeta u muzej. - Uključivanje muzeja u turističku ponudu. Komentar: Savjetuju se minimalne, i samo neophodne intervencije na objektu koje ne smiju narušiti autentičnost i tradicionalnu arhitekturu objekta.	▪ Projektni tim ▪ Partnerska nevladina organizacija ▪ Zavod za zaštitu spomenika ▪ Priprema projekta muzeja (okvirna suma 20.000KM) ▪ Izvedba projekta (okvirna suma 50.000KM) ▪ Operativni troškovi na uspostavi sistema upravljanja i održavanja muzeja (5.000KM)	20.000,00 50.000,00 5.000,00	**1**
R8.9. Podrška pripremi peticije za proglašenje neolitskog naselja Obre kod Ćatića nacionalnim spomenikom i uređenju lokaliteta - Fascilitacija procesa od strane projekta, pružanjem tehničke pomoći za pripremu peticije, neophodne dokumentacije za lokalitet i sl. - Priprema projekta uređenja lokaliteta nakon proglašenja, te implementacija projekta. - Postavljanje turističke signalizacije i panoa. - Uključivanje lokaliteta u turističku ponudu. Komentar: Arheološko područje – prahistorijsko naselje u Butmiru, općina Ilidža, koje je također arheološko nalazište iz tog perioda po kome je cijela kultura dobila ime, je proglašeno nacionalnim spomenikom.	▪ Projektni tim ▪ Partnerska nevladina organizacija ▪ Zavod za zaštitu spomenika ▪ Operativni troškovi (5.000KM) ▪ Projekt uređenja lokaliteta (okvirna suma 10.000KM) ▪ Finansiranje izvedbe projekta (okvirna suma 20.000KM)	5.000,00 10.000,00 20.000,00	**1**

R8.10. Uređenje lokaliteta Donja Zgošća kod Kakanja - Priprema projekta uređenja lokaliteta (uključujući i sanaciju pojedinih stećaka, izradu replika poznatih zgošćanskih stećaka i sl.). - Izvedba projekata. - Postavljanje turističke signalizacije i panoa sa informacijama o lokalitetu, te prezentaciji sadržaja stećaka). - Osmišljavanje i organiziranje dodatnih sadržaja na ovoj lokaciji (npr. predstave i performansi na temu stećaka, bogumila i srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva).	▪ Projektni tim ▪ Partnerska nevladina organizacija ▪ Zavod za zaštitu spomenika ▪ Projekt uređenja lokaliteta (okvirna suma 30.000KM) ▪ Finansiranje izvedbe projekta (100.000KM) ▪ Sufinansiranje dodatnih sadržaja (30.000KM)	30.000,00 100.000,00 30.000,00	**1**	
		Ukupno:	**1.451.000,00**	

Rezultat 9: Povećan broj zaštićenih područja i kapaciteti za njihovo uključivanje u turističku ponudu

Aktivnosti	Sredstva	Troškovi	Prioritet	Pretpostavke
R9.1. Izrada studije za zaštićena područja na području općina, kako bi se identificirali dodatni lokaliteti i prirodne vrijednosti koje se trebaju zaštiti	▪ Agencija unajmljena od strane projekta za izradu studije (okvirna suma 50.000KM)	50.000,00	**1**	
R9.2. Proglašavanje zaštićenim područjima onih lokaliteta za koje se ustanovi da za to ispunjavaju potrebne uvjete (na osnovu rezultata studije, i zakonskih propisa FBiH) - Pokretanje inicijativa za proglašenje zaštićenim područjima lokaliteta na osnovu rezultata studije. - Tehnička pomoć od strane projekta za pripremu potrebne dokumentacije i elaborata za proglašavanje.	▪ Projektni tim ▪ Partnerska nevladina organizacija ▪ Operativni troškovi (10.000KM)	10.000,00	**2**	
R9.3. Poboljšanje trenutnog stanja i zaštite već proglašenih zaštićenih prirodnih područja ili objekata u općinama - Utvrđivanje trenutnog stanja postojećih prirodnih zaštićenih područja ili objekata na području, u cilju definiranja potrebnih intervencija. - Izrada akcionog plana poboljšanja stanja zaštićenih prirodnih područja ili objekt na osnovu rezultata procjene postojećeg stanja. - Podrška implementaciji akcionog plana od strane projekta.	▪ Projektni tim ▪ Partnerska nevladina organizacija, volonteri (20 radnih dana, 50KM) ▪ Stručnjak za zaštitu prirode (10 radnih dana, 300KM/dan) ▪ Troškovi implementacije akcionog plana (okvirna suma 50.000KM)	1.000,00 3.000,00 50.000,00	**1**	
R9.4. Proglašavanje prašumskog područja Trstionica (Gornja Bukovica) zaštićenim područjem (prvi stepen zaštite) - Konsultacije za odgovornim osobama i institucijama za zaštitu prirode. - Podrška izradi elaborata za proglašenje i prikupljanje pot-	▪ Projektni tim ▪ Partnerska nevladina organizacija, volonteri (20 radnih dana, 50KM) ▪ Operativni troškovi (3.000KM)	1.000,00 3.000,00	**1**	

rebne dokumentacije. Komentar: Na osnovu Zakona o zaštiti prirode FBiH, nadležnost za proglašenje područja pod prvim stepenom zaštite je na federalnom nivou.			
R9.5. Izrada integralnog plana upravljanja svim zaštićenim područjima na području općina (uključujući i planiranje sigurnosnih zaštitnih mjera od turističkih aktivnosti)	▪ Agencija za izradu integralnog plana upravljanja, unajmljena od strane projekta (okvirna suma 50.000KM)	50.000,00	**2**
R9.6. Promocija prirodnih vrijednosti područja u kontekstu turizma - Postavljanje turističke signalizacije i informativnih panoa za zaštićena područja ili objekte (u sklopu planiranih aktivnosti u Rezultatu 1 i Rezultata 6 –R6.3.). - Izrada promotivnih i turističkih brošura o prirodnim vrijednostima područja. - Podrška projekta osmišljavanju i organiziranju seminara, radionica i manifestacija na temu zaštite prirode i očuvanja okoliša.	▪ Projektni tim ▪ Partnerska nevladina organizacija ▪ Troškovi pripreme, štampanja i distribucije promotivnog materijala (15.000KM) ▪ Finansiranje i sufinansiranje seminara, radionica ili manifestacija na temu zaštite prirode i očuvanja okoliša (okvirna suma 70.000KM)	15.000,00 70.000,00	**1**
R9.7. Podržavanje istraživačkih projekata koje imaju za cilj poboljšanje stanja prirodnih vrijednosti - Priprema i objavljivanje konkursa za finansiranje istraživačkih radova koji imaju za cilj poboljšanje stanja prirodnih vrijednosti na području općina. - Odabir najboljih istraživačkih projekata.	▪ Projektni tim ▪ Partnerska nevladina organizacija ▪ Stručnjak za zaštitu prirode ▪ Operativni troškovi (700KM) ▪ Finansiranje istraživačkih projekata (okvirna suma 50.000KM)	 700,00 50.000,00	**3**
	Ukupno:	**303.700,00**	

Rezultat 10: Projekt razmjenjuje informacije i ima uspostavljenu saradnju sa ostalim inicijativama razvoja turizma i relevantnim sektorima na lokalnom, regionalnom i državnom nivou

Aktivnosti	Sredstva	Troškovi	Prioritet	Pretpostavke
R10.1. Izrada i postavljanje dinamične web stranice projekta u cilju informiranja i komuniciranja sa svim zainteresiranim stranama Napomena: Web stranica treba sadržavati aktualne informacije o projektnim aktivnostima, planovima, kao i načinima učešća i mogućnostima podržavanja projekta. Web stranica može sadržavati novosti o turizmu i kulturnim dešavanjima na području općina. Ona također trebaju osigurati kanale komuniciranja sa zainteresiranim pojedincima ili organizacijama, u vidu ostavljanja komentara	▪ Projektni tim ▪ Priprema i održavanje web stranice (15.000KM za 7 godina)	15.000,00	**1**	

i sugestija, forumi i sl.				
R10.2. Podrška od strane projekta fascilitaciji diskusije, građenju povjerenja i partnerstva između prestavnika različitih sektora na području općina i kantona sa naglaskom na razvoj turizma - Organiziranje „međusektorskog foruma", godišnjih ili polugodišnjih sastanaka za zvaničnike na općinskom i kantonalnom nivou – predstavnike različitih sektora na kome će se diskutirati o razvoju turizma u općinama. - Fascilitacija provođenja odluka donesenih na ovim sastancima.	▪ Projektni tim ▪ Troškovi organiziranja godišnjih sastanaka (3.000KM/godišnje)	21.000,00	**1**	
R10.3. Uspostavljanje kontakata i saradnje između uspješnih inicijativa za razvoj turizma u BiH Napomena: prioritetno je uspostavljanje saradnje sa USAID CCA za turizam.	▪ Projektni tim ▪ Operativni troškovi (okvirna suma 5.000KM)	5.000,00	**1**	Postoji spremnost na saradnju od strane drugih inicijativa za razvoj turizma u BiH
R10.4. Uspostavljanje saradnje sa projektima turizma na području ZDK i BiH	▪ Projektni tim ▪ Operativni troškovi (okvirna suma 5.000KM)	5.000,00	**1**	Postoji spremnost na saradnju od strane drugih projekata razvoja turizma u ZDK i BiH
	Ukupno:	**46.000,00**		

8.3. Dinamika provođenja aktivnosti

Rezultat1	Godina 1				Godina 2				Godina 3				Godina 4				Godina 5				Godina6				Godina7			
Kvartali	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
R1.1.																												
R1.2.																												
R1.3.																												
R1.4.																												
R1.5.																												
R1.6.																												
R1.7.																												
R1.8.																												
R1.9.																												
R1.10.																												
R1.11.																												
R1.12.																												

Rezultat2	Godina 1				Godina 2				Godina 3				Godina 4				Godina 5				Godina6				Godina7			
Kvartali	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
R2.1.																												
R2.2.																												
R2.3.																												
R2.4.																												
R2.5.																												
R2.6.																												
R2.7.																												

Rezultat3	Godina 1				Godina 2				Godina 3				Godina 4				Godina 5				Godina6				Godina7			
Kvartali	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
R3.1.																												
R3.2.																												
R3.3.																												
R3.4.																												
R3.5.																												
R3.6.																												
R3.7.																												
R3.8.																												
R3.9.																												
R3.10.																												
R3.11.																												
R3.12.																												

Rezultat4	Godina 1				Godina 2				Godina 3				Godina 4				Godina 5				Godina6				Godina7			
Kvartali	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
R4.1.																												
R4.2.																												
R4.3.																												
R4.4.																												
R4.5.																												
R4.6.																												
R4.7.																												
R4.8																												
R4.9.																												

Rezultat5	Godina 1				Godina 2				Godina 3				Godina 4				Godina 5				Godina6				Godina7			
Kvartali	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
R5.1.																												
R5.2.																												
R5.3.																												
R5.4.																												
R5.5.																												
R5.6.																												
R5.Z.																												
R5.8.																												

Rezultat6	Godina 1				Godina 2				Godina 3				Godina 4				Godina 5				Godina6				Godina7			
Kvartali	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
R6.1.																												
R6.2.																												
R6.3.																												
R6.4.																												
R6.5.																												
R6.6.																												
R6.7																												

Rezultat7	Godina 1				Godina 2				Godina 3				Godina 4				Godina 5				Godina6				Godina7			
Kvartali	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
R7.1.																												
R7.2.																												
R7.3.																												
R7.4.																												
R7.5.																												
R7.6.																												
R7.7.																												
R7.8																												
R7.9																												
R7.10																												
R7.11																												

Rezultat8	Godina 1				Godina 2				Godina 3				Godina 4				Godina 5				Godina6				Godina7			
Kvartali	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
R8.1.																												
R8.2.																												
R8.3.																												
R8.4.																												
R8.5.																												
R8.6.																												
R8.7.																												
R8.8.																												
R8.9																												
R8.10																												

Rezultat9	Godina 1				Godina 2				Godina 3				Godina 4				Godina 5				Godina6				Godina7			
Kvartali	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
R9.1.																												
R9.2.																												
R9.3.																												
R9.4.																												
R9.5.																												
R9.6.																												
R9.7.																												

Rezultat10	Godina 1				Godina 2				Godina 3				Godina 4				Godina 5				Godina6				Godina7			
Kvartali	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
R10.1.																												
R10.2.																												
R10.3.																												
R10.4.																												

9. Budžet

U narednim tabelama su prikazani troškovi implementacije projekta po vrstama troškova, godinama, rezultatima i aktivnostima, kao i mogući izvori finansiranja. Ukupni budžet projekta iznosi 12.411.223,10 KM.

***Tabela** 33* . Zbirna tabela po vrstama troškova

Vrste troškova		**Vrijednost troškova (KM)**
Operativni troškovi	Troškovi izgradnje infrastrukture	8.589.973,10
	Honorari	205.250,00
	Troškovi organiziranja sastanaka, radionica	90.000,00
	Dnevnice (volonteri)	44.500,00
	Troškovi štampanja edukativnog, informativnog i promotivnog materijala	89.700,00
	Podsticaji i subvencije	555.000,00
	Povjereno na implementaciju ugovorom	1.177.000,00
	Finansiranje istraživačkih radova	90.000,00
	Troškovi aktivnosti direktno vezanih za promociju	571.000,00
	Ostali troškovi	538.700,00
Admin.	Troškovi upravljanja projektom	630.000,00
	Oprema i uredski pribor	50.000,00
	Troškovi transporta	140.000,00
Ukupno:		**12.771.123,10**

***Tabela** 34.* Zbirna tabela troškova po godinama i rezultatima

Troškovi po rezultatima i godinama								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	**Ukupno**
Rezultat1	2.541.898,27	3.372.046,01	1.262.428,82	175.000,00	175.000,00	25.000,00	25.000,00	7.576.373,10
Rezultat2	57.350,00	212.616,67	212.866,67	17.666,67	0,00	0,00	0,00	500.500,00
Rezultat3	143.216,67	275.933,33	126.600,00	20.000,00	0,00	0,00	0,00	565.750,00
Rezultat4	149.200,00	145.500,00	100.000,00	0,00	0,00	0,00	0,00	394.700,00
Rezultat5	60.559,52	80.226,19	7.142,86	7.142,86	7.142,86	7.142,86	7.142,86	201.700,00
Rezultat6	70.000,00	85.700,00	137.100,00	14.000,00	8.000,00	16.000,00	16.000,00	346.800,00
Rezultat7	82.464,29	162.947,62	76.264,29	68.550,18	59.791,21	59.791,21	59.791,21	569.600,00
Rezultat8	283.333,33	509.333,33	338.333,33	212.500,00	90.000,00	12.500,00	0,00	1.451.000,00
Rezultat9	52.000,00	25.000,00	94.250,00	60.500,00	46.600,00	25.350,00	0,00	303.700,00
Rezultat10	5.142,86	6.809,52	6.809,52	6.809,52	6.809,52	6.809,52	6.809,52	46.000,00
Administ.	117.142,86	117.142,86	117.142,86	117.142,86	117.142,86	117.142,86	117.142,86	820.000,00
Ukupno	3.562.307,79	4.993.255,53	2.478.938,35	699.312,09	510.486,45	269.736,45	231.886,45	12.771.123,10

***Tabela** 35.* Mogući izvori finansiranja

Izvori sredstava za finansiranje projekta							
Predviđeni troškovi	Godina 1 3.500.783,98	Godina 2 4.823.848,39	Godina 3 2.431.931,20	Godina 4 684.121,61	Godina 5 496.629,30	Godina 6 255.879,30	Godina 7 218.029,30
Federalno ministarstvo turizma i okoliša							
Kantonalno ministarstvo privrede							
Kantonalno ministarstvo prostornog uređenja							
Općine							
Međunarodne razvojne organizacije							
Međunarodne donatorske organizacije							
Evropska komisija							
Ambasade							
Ostali donatori							
Osigurano							
Osigurano %							

ZAVRŠENA TABELA 35. ĆE BITI PRILOŽENA U FINALNOM DOKUMENTU, NAKON KONSULTACIJE SA NAVEDENIM INSTITUCIJAMA.

***Tabela** 36.* Vrste troškova po rezultatima

Vrste troškova	**R1**	**R2**	**R3**	**R4**	**R5**	**R6**	**R7**	**R8**	**R9**	**R10**	**Adm**
Troškovi izgradnje infrastrukture	7.453.973,10	200.000,00	20.000,00	0,00	0,00	56.000,00	10.000,00	850.000,00	0,00	0,00	0,00
Honorari	52.400,00	30.500,00	73.050,00	8.700,00	14.400,00	5.100,00	12.100,00	6.000,00	3.000,00	0,000	0,00
Troškovi organiziranja sastanaka, radionica	0,00	0,00	44.000,00	2000,00	18.000,00	2.000,00	3.000,00	0,00	0,00	21.000,00	0,00
Dnevnice (volonteri)	0,00	10.000,00	23.000,00	2.500,00	4.500,00	1.000,00	1.500,00	0,00	2.000,00	0,00	0,00
Troškovi štampanja edukativnog, informativnog i promotivnog materijala	0,00	0,00	13200,00	2.000,00	18.800,00	30.700,00	10.000,00	0,00	15.000,00	0,00	0,00
Podsticaji i subvencije	20.000,00	100.000,00	95.000,00	100.000,00	40.000,00	0,00	130.000,00	0,00	70.000,00	0,00	0,00
Povjereno na implementaciju ugovorom	50.000,00	160.000,00	80.000,00	220.000,00	56.000,00	32.000,00	39.000,00	440.000,00	100.000,00	0,00	0,00
Finansiranje istraživačkih radova	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	40.000,00	0,00	0,00	50.000,00	0,00	0,00
Troškovi aktivnosti direktno vezanih za promociju	0,00	0,00	0,00	0,00	45.000,00	180.000,00	346.000,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Troškovi transporta	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	140.000,00
Troškovi upravljanja projektom	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	630.000,00
Oprema i uredski pribor	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	50.000,00
Ostali troškovi	0,00	0,00	217.500,00	59.500,00	5.000,00	0,00	18.000,00	150.000,00	63.700,00	25.000,00	0,00
Ukupno	**7.576.373,1**	**500.500,00**	**565.750,00**	**394.700,00**	**201.700,00**	**346.800,00**	**569.600,00**	**1.451.000,0**	**303.700,00**	**46.000,00**	**820.000,00**
Budžet projekta ukupno:											**12.771.123,10 KM**

***Tabela** 37.* Troškovi po godinama i aktivnostima za Rezultat 1.

Rezultat 1								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	Ukupno
R1.1	874.521,70	874.521,70						1.749.043,40
R1.2	1.563.643,23	2.084.857,64	1.042.428,82					4.690.929,70
R1.3		266.666,67	133.333,33					400.000,00
R1.4		58.100,00						58.100,00
R1.5	35.100,00							35.100,00
R1.6	53.600,00							53.600,00
R1.7	8.366,67	16.733,33						25.100,00
R1.8			80.000,00					80.000,00
R1.9	6.666,67	6.666,67	6.666,67					20.000,00
R1.10		64.500,00						64.500,00
R1.11				175.000,00	175.000,00			350.000,00
R1.12						25.000,00	25.000,00	50.000,00
Ukupno	2.541.898,27	3.372.046,01	1.262.428,82	175.000,00	175.000,00	25.000,00	25.000,00	**7.576.373,10**

***Tabela** 38.* Troškovi po godinama i aktivnostima za Rezultat 2.

Rezultat 2								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	Ukupno
R2.1	15.000,00							15.000,00
R2.2			40.000,00					40.000,00
R2.3		50.000,00	50.000,00					100.000,00
R2.4	39.750,00	39.750,00						79.500,00
R2.5		17.666,67	17.666,67	17.666,67				53.000,00
R2.6		100.000,00	100.000,00					200.000,00
R2.7	2.600,00	5.200,00	5.200,00					13.000,00
Ukupno	57.350,00	212.616,67	212.866,67	17.666,67	0,00	0,00	0,00	**500.500,00**

***Tabela** 39.* Troškovi po godinama i aktivnostima za Rezultat 3.

Rezultat 3								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	Ukupno
R3.1	11.200,00							11.200,00
R3.2	49.166,67	98.333,33						147.500,00
R3.3	48.166,67	96.333,33						144.500,00
R3.4	24.683,33	24.683,33	24.683,33					74.050,00
R3.5		15.333,33	30.666,67					46.000,00
R3.6			23.000,00					23.000,00
R3.7		17.250,00	17.250,00					34.500,00
R3.8			7.000,00					7.000,00
R3.9				20.000,00				20.000,00
R3.10		14.000,00	14.000,00					28.000,00
R3.11	10.000,00							10.000,00
R3.12		10.000,00	10.000,00					20.000,00
Ukupno	143.216,67	275.933,33	126.600,00	20.000,00	0,00	0,00	0,00	**565.750,00**

***Tabela** 40.* Troškovi po godinama i aktivnostima za Rezultat 4.

Rezultat 4								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	Ukupno
R4.1	50.000,00							50.000,00
R4.2	37.500,00	75.000,00	37.500,00					150.000,00
R4.3		5.000,00						5.000,00
R4.4	1.000,00							1.000,00
R4.5	2.500,00							2.500,00
R4.6		62.500,00	62.500,00					125.000,00
R4.7	1.000,00							1.000,00
R4.8		3.000,00						3.000,00
R4.9	57.200,00							57.200,00
Ukupno	149.200,00	145.500,00	100.000,00	0,00	0,00	0,00	0,00	394.700,00

***Tabela** 41.* Troškovi po godinama i aktivnostima za Rezultat 5.

Rezultat 5								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	Ukupno
R5.1	16.250,00	16.250,00						32.500,00
R5.2	13.500,00	13.500,00						27.000,00
R5.3	19.666,67	39.333,33						59.000,00
R5.4	2.000,00							2.000,00
R5.5	714,29	714,29	714,29	714,29	714,29	714,29	714,29	5.000,00
R5.6	2.000,00	4.000,00						6.000,00
R5.7	6.428,57	6.428,57	6.428,57	6.428,57	6.428,57	6.428,57	6.428,57	45.000,00
R5.8	3.600,00	3.600,00	3.600,00	3.600,00	3.600,00	3.600,00	3.600,00	25.200,00
Ukupno	60.559,52	80.226,19	7.124,86	7.142,86	7.142,86	7.142,86	7.142,86	**201.700,00**

***Tabela** 42.* Troškovi po godinama i aktivnostima za Rezultat 6.

Rezultat 6								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	Ukupno
R6.1	70.000,00	70.000,00	70.000,00					210.000,00
R6.2		12.000,00	12.000,00					24.000,00
R6.3			45.100,00					45.100,00
R6.4		3.700,00						3.700,00
R6.5				4.000,00				4.000,00
R6.6			10.000,00	10.000,00				20.000,00
R6.7					8.000,00	16.000,00	16.000,00	40.000,00
Ukupno	70.000,00	85.700,00	137.100,00	14.000,00	8.000,00	16.000,00	16.000,00	**346.800,00**

***Tabela** 43.* Troškovi po godinama i aktivnostima za Rezultat 7.

Rezultat 7								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	Ukupno
R7.1		11.066,67	11.066,67	11.066,67				33.200,00
R7.2		6.666,67	3.333,33					10.000,00
R7.3	25.750,00	25.750,00						51.500,00
R7.4	35.000,00	35.000,00	35.000,00	35.000,00	35.000,00	35.000,00	35.000,00	245.000,00
R7.5	14.285,71	14.285,71	14.285,71	14.285,71	14.285,71	14.285,71	14.285,71	100.000,00
R7.6				769,23	3.076,92	3.076,92	3.076,92	10.000,00
R7.7		5.150,00	5.150,00					10.300,00
R7.8	4.285,71	4.285,71	4.285,71	4.285,71	4.285,71	4.285,71	4.285,71	30.000,00
R7.9		7.600,00						7.600,00
R7.10		50.000,00						50.000,00
R7.11	3.142,86	3.142,86	3.142,86	3.142,86	3.142,86	3.142,86	3.142,86	22.000,00
Ukupno	82.464,29	162.947,62	76.264,29	68.550,18	59.791,21	59.791,21	59.791,21	**569.600,00**

***Tabela** 44.* Troškovi po godinama i aktivnostima za Rezultat 8.

Rezultat 8								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	Ukupno
R8.1	133.333,33	133.333,33	133.333,33					400.000,00
R8.2			170.000,00	170.000,00				340.000,00
R8.3	100.000,00	100.000,00						200.000,00
R8.4		66.000,00						66.000,00
R8.5	50.000,00	50.000,00						100.000,00
R8.6					40.000,00			40.000,00
R8.7				30.000,00				30.000,00
R8.8				12.500,00	50.000,00	12.500,00		75.000,00
R8.9			35.000,00					35.000,00
R8.10		160.000,00						160.000,00
Ukupno	283.333,33	477.533,33	338.333,33	212.500,00	90.000,00	12.500,00	0,00	**1.414.200,00**

***Tabela** 45.* Troškovi po godinama i aktivnostima za Rezultat 9.

Rezultat 9								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	Ukupno
R9.1	50.000,00							50.000,00
R9.2		5.000,00	5.000,00					10.000,00
R9.3		18.000,00	18.000,00	18.000,00				54.000,00
R9.4	2.000,00	2.000,00						4.000,00
R9.5			50.000,00					50.000,00
R9.6			21.250,00	42.500,00	21.250,00			85.000,00
R9.7					25.350,00	25.350,00		50.700,00
Ukupno	52.000,00	25.000,00	94.250,00	60.500,00	46.600,00	25.350,00	0,00	**303.700,00**

***Tabela** 46.* Troškovi po godinama i aktivnostima za Rezultat 10.

Rezultat 10								
	Godina 1	Godina 2	Godina 3	Godina 4	Godina 5	Godina 6	Godina 7	Ukupno
R10.1	2.142,86	2.142,86	2.142,86	2.142,86	2.142,86	2.142,86	2.142,86	15.000,00
R10.2	3.000,00	3.000,00	3.000,00	3.000,00	3.000,00	3.000,00	3.000,00	21.000,00
R10.3		833,33	833,33	833,33	833,33	833,33	833,33	5.000,00
R10.4		833,33	833,33	833,33	833,33	833,33	833,33	5.000,00
Ukupno	5.142,86	6.809,52	6.809,52	6.809,52	6.809,52	6.809,52	6.809,52	**46.000,00**

10. Rizici i pretpostavke

Rizici i pretpostavke

Kako bi se smanjili mogući rizici i povećala održivost projekta, planirane projektne aktivnosti su ocijenjene na osnovu prethodno definirane grupe pitanja koja se odnose na: finansijske i ekonomske faktore, institucionalne faktore, socijalne i kulturne faktore, okolišne faktore i korištene tehnologije, bitne za uspjeh projekta.

Tabela 47. Procjena rizika i održivosti projekta

Finansijski i ekonomski faktori	
Koliki su troškovi dugoročnog funkcioniranja i održavanja onoga što je postignuto projektom, nakon završetka projekta?	▪ Nakon implementacije projektnih aktivnosti mogu se očekivati relativno mali troškovi održavanja infrastrukture ili sistema uspostavljenih projektom.
Da li postoji mogućnost stvaranja prihoda?	▪ Projekt ima veliku mogućnost stvaranja prihoda iz oblasti turizma i može se očekivati da će nastali prihodi biti dovoljni za održavanje i kontinuirano poboljšanje turističke ponude i očuvanje kulturnih i prirodnih vrijednosti tokom i nakon završetka projekta.
Da li je projekt osjetljiv na promjene cijena na tržištu?	▪ Projekt bi mogao biti djelomično osjetljiv na promjene cijena na tržištu, u skladu sa generalnim budućim trendovima i zbog mogućeg razvoja konkurentnih ponuda sličnog sadržaja.
Institucionalni faktori	
Da li su uloge i odgovornosti interesnih grupa jasno definirane (u toku implementacije projekta i nakon implementacije)?	▪ Projekt je pripremljen uz učešće i konsultacije sa interesnim grupama. Također, implementacija projektnih aktivnosti će biti provedena uz značajno (direktno i indirektno učešće) svih zainteresiranih strana za projekt, posebno lokalnih zajednica i nevladinih organizacija. Projektne aktivnosti su osmišljene na način da podrže naročito one interesne grupe, koje će biti u mogućnosti i imaju veliki interes za dalje održavanje i poboljšanje rezultata dostignutih projektom.
Da li je osigurana predanost interesnih grupa prema projektu?	▪ Sa obzirom da postoji velika zainteresiranost većine interesnih grupa za projekt, te da su iste grupe aktivno uključene u pripremu i implementaciju projekta, može se zaključiti da je predanost projektu osigurana.
Da li je strategija projekta u skladu sa kapacitetima i mogućnostima interesnih grupa?	▪ Da
Da li institucionalni okvir pruža dovoljnu podršku projektu (u toku i nakon implementacije projekta)?	▪ Institucionalni okvir u određenoj mjeri nije adekvatan za dostizanje ciljeva zacrtanih projektom. Stoga je dizajniran niz aktivnosti i mjera kako bi se propusti i moguće poteškoće u ovom segmentu uspješno riješile. Sa obzirom da je identificirana velika zainteresiranost lokalnih, kantonalnih i federalnih nivoa vlasti za projekt, može se očekivati poboljšanje onih segmenata institucionalnog okvira koji nisu adekvatni.

Socijalni i kulturni faktori	
Da li interesne grupe odobravaju planirane aktivnosti i pristup planiranju?	▪ Tokom konsultacija sa interesnim grupama na pripremi projekta identificirane su pozitivne reakcije interesnih grupa na pristup planiranju i planirane aktivnosti.
Da li su pristupi korišteni u projektu u skladu sa kulturom područja?	▪ Neki od pristupa, kao što je učešće interesnih grupa, donekle nisu u skladu sa kulturom područja, sa obzirom da ovakav način planiranja ranije nije bio prakticiran. Ali poučeni iskustvom na ovom projektu, kao i prethodnim sličnim projektima provedenim u sličnim okolnostima, ustanovljeno je da ovakav pristup planiranju ima veliki uspjeh i lahko je prihvaćen od strane interesnih grupa.
Da li su korišteni izrazi, koncepti i ostalo razumljivi krajnjim korisnicima projekta?	▪ Projekt je nastojao da u velikoj mjeri koristi koncepte koji su razumljivi svim interesnim grupama. Za nove koncepte koji su uvedeni projektom nastojalo se ponuditi adekvatno i razumljivo objašnjenje.
U kojim oblastima uloga različitih spolova može imati utjecaj? Da li su pristupi korišteni u projektu prihvatljivi u ovom pogledu?	▪ Nije primjenjivo.
Okolišni faktori	
Da li su okolišni utjecaji projekta prihvatljivi (tokom implementacije projekta i dugoročni utjecaji)? Da li su uključene prihvatljive mjere zaštite u ovom aspektu?	▪ Projekt ima pozitivan utjecaj na okoliš, posebno na zaštitu prirode.
Da li se očekuju promjene stanja okoliša (npr. izgradnja novih objekata) koje mogu utjecati na održivost rezultata projekta?	▪ Projektom se namjerava podržati izgradnja samo osnovne infrastrukture koja će omogućiti nesmetano odvijanje i razvoj turizma, stoga se ne očekuje negativan efekt na okoliš uzrokovan izgradnjom infrastrukture.
Da li se očekuju konflikti vezano za okoliš?	▪ Ne očekuju se konflikti vezano za okoliš, ali ukoliko dođe do takvih, oni će se rješavati u okviru razvijenog sistema učešća interesnih grupa u projektu.

11. Organizacija i upravljanje projektom; monitoring, evaluacija i izvještavanje

11.1 Organizacija i upravljanje projektom

Projektom će se upravljati prema PRINCE2 metodologiji, koja podrazumijeva rad na principu projektnog odbora. Donosioci odluka (Radna grupa) će formirati Projektni odbor, koji će izabrati projekt menadžera i njegove saradnike. Projektni odbor je odgovoran za sveukupnu implementaciju i uspjeh projekta, a Projekt menadžer, koji podnosi izvještaje Projektnom odboru, snosi odgovornost za implementaciju i upravljanje detaljnim aktivostima projekta. Projekt menadžer priprema detaljan plan aktivnosti sa obrazloženjima, vremenskim okvirom, procjenom troškova, risk analizom i sl za svaku aktivnost i podnosi ga na usvajanje projektnom odboru. Projekt menadžer i njegovi saradnici moraju osigurati da se sve aktivnosti odvijaju u skladu sa odobrenim planom, vremenskim okvirom i budžetom.

Zbog obimnosti projekta, potrebno je podijeliti ga u manje projekte, a za svaki definisati plan i okvir sa procjenjenim rizicima. Uspjeh svakog pojedinačnog projekta će se mjeriti uz pomoć za to definisanih indikatora i verifikatora navedenih u Logframe-u za svaku pojedinačnu aktivnost. Na kraju projekta se priprema izvještaj od strane projekt menadžera i vrši se evaluacija rezultata cjelokupnog projekta. Na ovaj način će se obezbjediti kontrola i upravljanje projektom od strane Radne grupe, te će se vrlo efikasno moći pratiti implementacija i ostvarenje rezultata i ciljeva.

Budući da se radi o velikom projektu koji treba da traje 5 godina i da ima velik spektar aktivnosti smatramo da se odnosi radne grupe, projektnog odbora i projektnog tima trebaju urediti određenim dokumentom (komunikacijskom strategijom, pravilnikom ili slično), jer se ti odnosi u ovako velikoj grupi učesnika i na ovakom velikom projektu ne mogu uređivati na konvencionalni način tj. kroz projektne aktivnosti.

11.2 Monitoring, evaluacija i izvještavanje

Projektni odbor će pratiti kako projekt napreduje i kako se troše sredstva, kako napreduje implementacija aktivnosti i postizanje rezultata uz uvažavanje potencijalnih rizika. Efikasan rezultat se postiže kroz monitoring, tj. sistematsko i kontinuirano prikupljanje, analizu i korištenje upravljačkih informacija koje podržavaju uspješno donošenje odluka. Monitoring je interna odgovornost menadžmenta, mada može biti dopunjen eksternim inputima.

Lekcije naučene iz uspješnih projekata redovno naglašavaju monitoring i efikasno izvještavanje kao najvažnije elemente procesa upravljanja projektom. Monitoring projekta i izvještavanje su bazirani na proaktivnoj identifikaciji problema, njihovom praćenju i rješavanju. Cilj izvještavanja jeste da se informiraju interesne grupe o napredovanju projekta, eventualnim problemima i rješavanju istih; da se zvanično dokumentira postignuto unutar perioda izvještavanja kako bi se olakšale buduće evaluacije; da se dokumentiraju promjene planova i budžeta, te da se promovira transparentnost i odgovornost. Najvažniji aspekt izvještaja je da sadrži informacije koje su relevantne za onoga kome je izvještaj namijenjen, da se ocijeni napredak u odnosu na planirano i da su informacije jasno i koncizno predstavljene.

Kako bi se doprinijelo uspjehu projekta, poseban naglasak će se staviti na nezvanično izvještavanje, kao dodatak na ispunjavanje zvaničnih obaveza koje se odnose na izvještavanje. Efikasna komunikacija sa interesnim grupama će biti razvijena, i implementacija projekta će biti otvorena za preispitivanje kako bi se stekao kredibilitet i povjerenje. Izvještaji monitoringa dobrog kvaliteta su osnovni input za evaluaciju. Evaluacija projekta će biti izvršena u sredini vremenskog perioda trajanja projekta kako bi se provjerilo napredovanje i predložila poboljšanja ukoliko su otkriveni neki problemi. Konačna evaluacija će na kraju ocijeniti ukupan uspjeh projekta i osigurati lekcije za buduće slične inicijative.

12. Promocija i vizualizacija

12. 1 Uvod

Promocija i uspostavljanje sistematskog i redovnog načina razmjene informacija je integralni dio strateškog razvojnog procesa koji se temelji na pažljivom istraživanju i vještom, objektivnom analiziranju. Redovna razmjena informacija između organizacije i svih zainteresiranih strana je preduvjet za uspješno provođenje svake aktivnosti. Samo kontinuiranim informiranjem šire javnosti i posebnih ciljnih grupa postiže se transparentnost u provođenju aktivnosti, vidljivost projekta i njegovih ciljeva, osjećaj uključenosti svih zainteresiranih strana kao i veća mogućnost za sinergiju sličnih inicijativa.

S obzirom da su obje općine, Kakanj i Vareš, potpuno nepoznate kao (potencijalne) turističke lokacije, i domaće stanovništvo nema potrebno iskustvo i znanje u ovoj oblasti, projektom je predviđena priprema posebne komunikacione strategije. Svrha provođenja komunikacionih aktivnosti nije samo objavljivanje informacija o projektu i njegovim aktivnostima ili promocija određenih elemenata projekta. Cilj provođenja komunikacione strategije je pridobijanje aktivnog učešća ili, u najmanjoj mjeri, saglasnosti svih zainteresiranih strana sa ciljevima projekta. Strategija će identificirati ciljeve, poruke, potrebne resurse kao i komunikacione kanale za provođenje marketinških i PR aktivnosti u toku trajanja projekta. Cilj marketinških aktivnosti je da se osigura dostupnost informacija o konkretnim turističkim programima i ponudama koje će se razviti tokom trajanja projekta zainteresiranim i unaprijed identificiranim ciljnim grupama. Cilj PR aktivnosti je da se promijene postojeća negativna ili neutralna mišljenja i kreiraju pozitivna u široj javnosti i posebnim ciljnim grupama o samom projektu, njegovim ciljevima i svim njegovim elementima. Krajnji cilj i marketinških i PR aktivnosti je podsticanje prodaje programa i disiminacije tačnih i pozitivnih informacija o turističkim lokacijama i pratećim sadržajima. Strategijom će se predvidjeti i utvrđivanje polaznih parametara u cilju lakšeg praćenja provođenja PR i marketinških aktivnosti, vršenja neophodnih modifikacija aktivnosti, te tačne ocjene efikasnosti i efektivnosti preduzetih koraka. Samo na ovaj način je moguće i precizno prezentirati rezultate projekta, odnosno opravdati sredstva uložena u projekt.

12.2 Komunikaciona strategija

Zasebna komunikaciona strategija osigurava:

a) da svi nepotrebni elementi budu isključeni u cilju fokusiranja aktivnosti. Ovo omogućuje efikasan i efektivan rad na odabranim prioritetima;
b) efektivnosti – i vrijeme i finansijska sredstva se ne rasipaju na nepotrebna pitanja i aktivnosti;
c) postojanje dugoročne vizije koja omogućava praćenje ispunjenja zacrtanih ciljeva;
d) mogućnost demonstracije uspješno ispunjenih ciljeva, što pruža mogućnost prezentacije vrijednosti dobijene za uložena sredstva;
e) minimiziranje pogrešnih poteza, pažljivo planiranje osigurava nesmetan tok svakodnevnog obavljanja aktivnosti;
f) prostor za iznalaženje rješenja potencijalnom konfliktu interesa različitih strana uključenih u projekt;
g) proaktivnost.

Priprema strategije obuhvata:

Pregled trenutne situacije

a) **sekundarno istraživanje** u cilju prikupljanja svih postojećih informacija, kao što je već urađeno istraživanje stava koje turističke agencije iz zemalja u okruženju imaju prema BiH turističkoj ponudi uopće (npr. Ekonomski fakultet u Sarajevu je radio nekoliko takvih istraživanja); razgovor sa bosansko-hercegovačkim turističkim agencijama koje u svojoj ponudi već imaju jednodnevne izlete u Bobovac kako bi se prikupile povratne informacije koje mogu poslužiti za definiranje buduće strategije; prikupljanje postojeće literature o kulturnom i historijskom nasljeđu ovog područja, o postojećim proizvodima koji mogu postati fokus buduće ponude; priprema liste stranih agencija koje već imaju u svojoj ponudi obilazak Sarajeva, Mostara i Hercegovine; priprema kontakt liste svih medija na području, a posebno dopisnika većih medijskih kuća; liste relevantnih međunarodnih organizacija koje rade u oblastima koje su fokus projekta; liste postojećih sajmova i stručnih događaja koji mogu biti kvalitetna platforma za promociju projektnih ciljeva i sl.

b) **primarno istraživanje** s ciljem utvrđivanja:

b.1- nivoa informacija koje bh stanovništvo posjeduje o kulturno-historijskom nasljeđu ovog područja. Rezultati ovog istraživanja omogućavaju definiranje postojećeg nivoa informiranosti anketiranih, kreiranje odgovarajućih poruka koje će biti usmjerene na bh stanovništvo kao i praćenje uspješnosti same aktivnosti tokom i na kraju projekta.
b.2 - stava domaćeg stanovništva Kaknja i Vareša o potencijalima i mogućnostima razvoja turističke djelatnosti na ovom prostoru. Istraživanje se provodi na reprezentativnom uzorku stanovništva Vareša i Kaknja s ciljem sticanja uvida o mišljenju i stavovima samog stanovništva o lokacijama, proizvodima i dr. koji mogu biti najefikasnije valorizovani; definiranje najefikasnijih kanala komunikacije sa stanovništvom, te spremnost stanovništva da se uključi u relevantne aktivnosti. Rezultati istraživanja služe za definiranje strategije kao i za praćenje uspješnosti aktivnosti.
b.3 – mišljenja i stava predstavnika stručnih fokus grupa i drugih zainteresiranih strana. Fokus grupe se organiziraju sa 12 – 15 pažljivo odabranih pojedinaca koje omogućavaju dobijanja detaljnih informacija tako što odgovor jednog pojedinca prouzrokuje reakcije drugih, što se na kraju razvije u veoma konstruktivnu diskusiju o određenim pitanjima. Fokus grupe na ova dva područja treba uraditi sa predstavnicima organizacija koje imaju interes za razvoj turizma kao i onih koje imaju stručne i poslovne kontakte sa organizacijama van ovih općina. Najpoželjnije je da ih provede specijalizirana agencija. Rezultati fokus grupe se koriste za definiranje strategije komunikacionog programa, definiranje kanala komunikacije sa ovim segmentom zajednice, njihova spremnost za učešće u određenim aktivnostima i dr.

Primarna istraživanja se provode na početku, tokom i na kraju projekta kako bi se pravilno definirala strategija, kanali komunikacije, kreirale odgovarajuće poruke i pratila uspješnosti čitave aktivnosti. Minimalan broj istraživanja je dva: na početku i na kraju projekta. Provođenje istraživanja je od ključne važnosti jer samo se na taj način mogu pravilno postaviti realni ciljevi koje je moguće postići u datom roku i sa raspoloživim resursima. Pored toga, istraživanja omogućavaju objektivan uvid u mišljenje i stavove šire javnosti kao i relevantnih zainteresiranih strana što osigurava i postojanje preciznih parametara za pražnjenje uspješnosti aktivnosti i demonstraciju rezultata.

R 6.1 Provođenje sekundarnog istraživanja - prikupljanje postojećih informacija i ranije provedenih istraživanja u svrhu kreiranja strategije i korištenja materijala u promotivne svrhe	• Angažman kvalificiranih stručnjaka (60 ljudi/dana x 200 KM)	12.000		Angažman osoba koje su već radile na sličnim poslovima (historičar, istraživač, i sl.)
R 7.1. Istraživanje među stanovništvom u cilju utvrđivanja nivoa informacija koje posjeduju o historijsko-kulturnom značaju područja	• Angažman specijalizirane agencije za društvena istraživanja, cca 5 pitanja x 400 KM x 2 puta tokom trajanja projekta	4.000		
R 5.2. Istraživanje među stanovništvom Kaknja i Vareša s ciljem sticanja uvida o mišljenju i stavovima samog stanovništva o lokacijama, proizvodima i dr. koji mogu biti najefikasnije valorizovani, definiranje najefikasnijih kanala komunikacije sa stanovništvom, te spremnost stanovništva da se uključi u aktivnosti	• Angažman specijalizirane agencije za društvena istraživanja, istraživanje 6000 KM x 3 puta tokom trajanja projekta	18.000		
R 5.3. Ispitivanje mišljenja i stava predstavnika stručnih fokus grupa i drugih zainteresiranih strana kroz fokus grupe	Angažman specijalizirane agencije za društvena istraživanja, 12.000 x 3 puta tokom trajanja projekta	36.000		

Odabir odgovarajuće strategije, poruka i ciljnih grupa

Tek nakon analize provedenih istraživanja i prikupljenih informacija se može pristupiti definiranju ciljeva, jasnom definiranju ciljnih grupa, kreiranju osnovnih poruka koje će se konzistentno koristiti prema tim ciljnim grupama. Pravilno kreiranje poruka je od izuzetnog značaja u bilo kojem vidu komunikacija. Naime, poznato je da način na koji će onaj kome je poruka namijenjena tu poruku primiti ne zavisi od toga šta organizacija koja poruku šalje želi reći. To prvenstveno zavisi od stavova i mišljenja koje su ciljne grupe već ranije formirale prema datoj temi. U ovom dijelu strategije se, pomoću rezultata prethodno provedenih istraživanja, kreiraju poruke koje će se koristiti konzistentno u svim vidovima komunikacije projekta sa ciljnim grupama bez obzira da li se radi o internet stranici, reklami, brošuri, biltenu ili običnoj redovnoj korespondenciji sa zainteresiranim stranama i širom javnosti.

Identifikacija komunikacionih taktika i potrebnih ljudskih i drugih resursa

U okviru strategije će se precizno utvrditi kanali komunikacije prema ciljnim grupama, tehnike koje će biti korištene kao i potrebni ljudski resursi/vještine i finansijska sredstva. Razlika između strategije i taktika je ta što se strategijom postavlja generalni pristup projekta odnosno odgovor na pitanje kako će se ostvariti ciljevi projekta, tema odnosno princip koji se proteže kroz sve segmente. Taktike utvrđuju precizne tehnike kojima će se postići zadati ciljevi tj. odgovara na pitanje šta će tačno biti urađeno. Tako npr. internet stranica neće biti prioritet za komunikaciju sa stanovništvom ako je to većinom ruralno stanovništvo koje nema pristup internetu.

Jedan od ciljeva projekta će biti **podizanje svijesti stanovništva o značaju turizma** u okviru projektnog cilja **#**6 „Program promocije kulturno-historijskog naslijeđa i turističke ponude". Pri kreiranju ove kampanje najefektnije je poći od kampanje koju je već 2006. godine kreirala Svjetska turistička organizacija koja je dala smjernice svim zainteresiranim stranama za prilagođavanje njihovih nacionalnih, ili, kao u ovom slučaju, čak i lokalnih kampanja. Kampanja podizanja svijesti stanovništva za cilj ima da domaće stanovništvo upozna sa prednostima koje razvoj turizma kreira u ekonomskoj i društvenoj sferi.

Cilj kampanje će biti:

a) Stvaranje razumijevanja o značaju turizma uopće

b) Stvaranje razumijevanja o određenim segmentima turizma koji će se razvijati na ovom području kao i njihovoj međusobnoj povezanosti sa mnogim pratećim djelatnostima što, u stvari, donosi indirektnu korist većem broju ljudi

c) Kreiranje pozitivne atmosfere među stanovništvom kroz jasne poruke o ekonomskom, društvenom i kulturnom aspektu razvoja turizma korištenjem primjera iz neposrednog okruženja, odnosno primjerima sa kojima se stanovništvo Kaknja i Vareša može identificirati;

d) Intenziviranje komunikacije o turizmu kao ozbiljnoj industriji među svim relevantnim subjektima.

Zavisno od prethodno provedenog istraživanja definirat će se kanali komunikacije, a tek na osnovu toga vrsta komunikacionih tehnika (odabir između TV reklamiranja ili reportaža; radio letci, bilbordi i sl.). U našoj zemlji su tradicionalni elementi oglašivačkog dijela kampanje, a najefektniji su TV, radio i štampa jer ne postoje drugi kao što su specijalizirani časopisi; internet stranice, kino dvorane i sl. Aktivnosti će obuhvatiti angažiranje produkcijske kuće sa iskustvom u kreiranju vizualnog identiteta; proizvodnju TV i radio spotova i ostalog promotivnog materijala. Projektni tim će imenovati osobu koja će biti zadužena da usko sarađuje sa angažiranom kućom kako bi se osigurali materijali koji će u potpunosti reflektovati definirane poruke i ciljeve.

Promotivni materijali će biti pripremljeni tako da odražavaju poruke o višestrukom značaju turizma i to o turizmu uopće, zatim o kulturno-historijskom turizmu i posebno ekoturizmu i to

na takav način da se domaće stanovništvo može identificirati sa porukama, odnosno prepoznati svoj interes u promjeni ponašanja. Projekt će uspostaviti blisku saradnju sa svim medijima na području ove dvije općine kako bi, čineći medije dijelom projekta, u određenoj mjeri i smanjio potreban budžet. Da bi kampanja bila uspješna neophodno je vizualno prisustvo u medijima najmanje 3 mjeseca u kontinuitetu.

Aktivnost	Sredstva	Troškovi	Prioritet	Pretpostavke
R 6.2. Priprema i dizajn kampanje podizanja svijesti javnosti Kaknja i Vareša o višestrukom značaju turizma	• Projektni tim • Općinske turističke organizacije • Marketinška agencija, produkcija materijala, 70.000 KM	70.000		
R 6.3. Provođenje kampanje	• Projektni tim • Plaćeno oglašavanje-emitiranje poruka na TV, radiju, štampi, 3 mjeseca, 80.000 KM • Plasman bilborda, postera i letaka, 20.000 KM	100.000		Projekt će ispitati spremnost medija na području Kaknja i Vareša da u projektu učestvuju kao partneri čime bi se poboljšala efikasnost oglašavanja i smanjio potreban budžet

U okviru projektnog cilja #5 „Ojačana participacija i osjećaj vlasništva lokalnih zajednica, udruženja i privatnih poduzetnika nad projektom" predviđeno je nekoliko aktivnosti, a nakon provedenih istraživanja, bit će definirane i dodatne aktivnosti koje doprinose ispunjenoj ovog cilja.

U cilju pridobijanja domaćeg stanovništva za projekt, organizirat će se do 3 studijska putovanja na područje koje već ima razvijen seoski, odnosno eko turizam. Na putovanje će biti pozvani unaprijed odabrani stanovnici koji imaju mogućnost i koji izraze želju da se bave eko ili seoskim turizmom. Ova vrsta putovanja omogućava zainteresiranim da na licu mjesta vide kako to funkcionira, te da postave konkretna pitanja i uspostave kontakte sa domaćinima, što im može mnogo koristiti u budućnosti. Pored toga što se samim učesnicima nudi mogućnost upoznavanja sa relevantnim aktivnostima, oni služe i kao „prijenosnik" informacije jer će u svojoj svakodnevnoj komunikaciji sa komšijama, rođacima i dr. biti najbolji promotor razvoja turizma i projekta. Promocija „od usta do usta" je i zvanično priznata kao najefikasnija jer ljudi više vjeruju svojim poznanicima nego npr. TV reklami.

Pored rada sa domaćim stanovništvom, projektom je predviđena i redovna razmjena informacija sa ostalim zainteresiranim stranama i organizacijama koje rade u istoj oblasti. Razmjena informacija će se vršiti kroz pripremu i objavljivanje četveromjesečnog biltena. Bilten će redovno objavljivati informacije o ključnim događajima, rezultatima istraživanja, kao i ostale relevantne informacije. Pored elektronskog izdanja štampat će se i određen broj kopija za one koji još uvijek ne koriste redovno internet.

R 5.7. Organizacija studijskog putovanja za 15 osoba, posjeta području koje već ima razvijen eko - seoski turizam	• Projektni tim • Partnerska organizacija • 1 osoba / 5 dana/ 1000 KM, 15 osoba x 3 puta u toku trajanja projekta	45.000 KM		
R 5.8. Priprema i objavljivanje 4-mjesečnog biltena	• Projektni tim • Dizajner, 400 KM x 1 bilten; 1.200 KM godišnje • Štamparija, 500 primjeraka / 800 KM x 3; 2.400 KM godišnje	25.200 KM		

12.3 Promocija Kraljevskog grada Bobovca

Drugi ključni cilj je promocija Kraljevskog grada Bobovca koji se trenutno nalazi u ponudi dvije do najviše tri agencije kao jednodnevni izlet. S obzirom na historijsko-kulturni značaj Bobovca u razvoju Bosne i Hercegovine, priprema i disiminacija informacija o ovoj lokaciji i njenoj okolini zahtijeva posebnu pažnju. U tom pravcu projekt predviđa:

a) Sistematizaciju svih postojećih legendi i faktografskih činjenica o ovoj lokaciji i njenim stanovnicima kako bi se to kasnije moglo iskoristiti za proizvodnju animirane priče ili čak igrice koja se može distribuirati promotivno ili u komercijalne svrhe i to svim ciljnim grupama od učenika, preko domaćih do stranih posjetilaca. Stručnjaci angažirani u fazi sekundarnog istraživanja će imati zadatak da posebnu pažnju obrate na prikupljanje svih raspoloživih informacija o Bobovcu.
b) Distribuciju informacija i fotografija Bobovca svim organizacijama koje nude turističke informacije na svojim internet stranicama ili brošurama kako bi uvrstili i Bobovac. Ovo ne zahtijeva finansijska sredstva, ali zahtijeva osobu koja će na tome raditi (može biti i neko iz Udruženja Bobovac ili neko iz Općine).
c) Plaćeni oglas u vidu banera na najposjećenijim bh internet stranicama.
d) Kontaktiranje sa relevantnim međunarodnim organizacijama i organizacija njihove posjete. Ovo je vjerovatno i najefektniji vid međunarodne promocije za Bobovac u ovom momentu. Npr. World Monuments Fund iz Engleske je organizacija posvećena provođenju projekata restauracije i zaštite spomenika (radili su restauraciju Dioklecijanove palate u Splitu). Rezultat njihove posjete (naravno, u saradnji sa Komisijom/Povjerenstvom za zaštitu nacionalnih spomenika) je upoznavanje sa ovom lokacijom, njihove preporuke za dalje korake, njihovo eventualno angažiranje i pomoć pri dobijanju dodatnih sredstava iz međunarodnih fondova kao i promocija u bh medijima koji bi izvještavali o posjeti.
e) Konkurs za najbolju novinarsku reportažu o temi vezanoj za Bobovac. Ovo je izuzetno efikasna tehnika jer, pored promotivne vrijednosti, ona služi i za poticanje domaćih medija da pišu o ovoj temi. Obično se daje 5 – 10 tema vezanih za lokaciju i novinarima se da određen rok do kojeg mogu predati svoje radove koji bi trebali već da budu objavljeni-emitirani. Ova aktivnost zahtijeva osobu koja će pripremiti tekst i uvjete konkursa; identificirati žiri za odabir reportaže, te objavljivanje oglasa u nekoliko medija i organizaciju proglašenja pobjednika.
f) Volonterski namjenski kampovi postaju sve više popularni jer osobama profesionalno zainteresiranim za historiju ili arheologiju omogućavaju pristup lokacijama i informacijama, to također mogu biti studenti čiji je interes srednjovjekovna građevina i sl. Projekt će, u saradnji sa partnerima, organizirati kamp za volontere/arheologe iz Evrope – smještaj može biti organiziran u kućama domaćeg stanovništva, a budžet ovakve aktivnosti zahtijeva dodatne provjere i kontakt sa organizacijama koje se bave volonterskim putovanjima.
g) Priprema internet stranice (ili dopuna postojeće) i promotivnih materijala.
h) Zavisno od rezultata gore spomenutog „primarnog istraživanja“ među bh stanovništvom, pripremiti TV spot koji bi promovirao priču o Bobovcu.
i) S obzirom da je stanovništvo Sarajeva jedna od ciljnih grupa, može se iznajmiti tramvaj ili autobus na kojem bi bila stavljena reklama Bobovca sa porukom kao što je npr. „sat vožnje – 600 godina historije“ i sl. Poruka se definira nakon provedenih istraživanja.

R 7.7. Priprema i postavljanje bannera o Bobovcu na najposjećenijim internet stranicama u BiH	• Grafički dizajner, 3 dana x 300 KM • Plaćen prostor na stranicama 1000 KM x 10 stranica	10.300 KM		
R 7.8. Organizacija studijske posjete za predstavnike međunarodnih organizacija	• Projektni tim • Posjeta 5 predstavnika, 3 puta u toku trajanja projekta, 2.000/osoba/5 dana	30.000 KM		Ova posjeta će se organizirati u saradnji sa Zavodom za zaštitu nacionalnih spomenika BiH
R 7.9. Konkurs za najbolju novinarsku reportažu o Bobovcu i njegovoj historiji	• Projektni tim • Saradnik za pripremu konkursa / 3 x 200 KM, 600 KM • Stručni žiri za odabir najbolje reportaže, 5 članova X 200 KM honorar, 1000 KM • Objavljivanje konkursa u medijima, 3.000 KM • Ceremonija proglašenja najboljih reportaža i priprema certifikata, 3.000 KM	7.600 KM		
R 7.10 Priprema TV spota u cilju promoviranja „priče" o Bobovcu	• Projektni tim i specijalizirana agencija • Priprema i produkcija spota, 17.000 KM • Emitiranje spota, 3 mjeseca, 33.000 KM	50.000 KM		
R 7.11 Promocija Bobovca u Sarajevu kao gradu u kojem živi veliki broj potencijalnih posjetilaca	• Projektni tim • Priprema / dizajn vizualnog materijala, 1.000 KM • Plaćeni prostor za oglašavanje (autobus, tramvaj), 3.000 KM x 7 godina	21.000		

12.4 Odnosi sa medijima

Projekt je predvidio redovno održavanje odnosa sa medijima, što uključuje konstantno praćenje dešavanja na projektu i pravilno i pravovremeno izvještavanje medija o tome. Ovo je jedna od izuzetno efikasnih tehnika te će u projektnom timu jedna osoba imati odgovornosti koje se isključivo tiču ovog dijela projekta. Ista osoba će voditi i nadgledati i sve ostale aktivnosti usmjerene na promociju, uspostavljanje komunikacije i usku saradnju sa marketinškim i drugim specijaliziranim agencijama i pojedincima koji će biti angažirani na projektu u određenim periodima.

U cilju osiguranja tačnih i pravovremenih informacija široj javnosti i svim zainteresiranim stranama, projektom je, pored redovnih kontakata sa predstavnicima medija, predviđeno i redovno održavanje konferencija za štampu. Na konferencijama će, pored predstavnika projekta, učestvovati i predstavnici partnera u projektu, koji će ove prilike koristiti za objavljivanje informacija o uspjesima projekta, problemima na koje nailaze, te na taj način u medijima stvoriti atmosferu u kojoj će sami mediji početi više pažnje obraćati na projekt i razvoj turizma u općini Kakanj i Vareš uopće.

Ovo su samo neke od aktivnosti koje će biti dio komunikacione strategije za promociju turističkih potencijala, proizvoda kao i aktivnosti projekta na području Kaknja i Vareša. Kao što je na početku i navedeno, priprema detaljnog plana aktivnosti sa precizno razrađenim dinamičkim planom, potrebnim ljudskim i finansijskim resursima će biti finalizirana tek nakon prikupljenih informacija i provedenih istraživanja. Rezultati istraživanja omogućuju pripremu preciznog plana aktivnosti sa tačno naznačenim odgovornostima i rokovima što osigurava redovno praćenje izvršenja ciljeva koji, opet, vode do jasne demonstracije dobijene vrijednosti za uloženi novac.

Detaljno planirane i pažljivo provedene aktivnosti marketinga i odnosa sa javnošću/komunikacije će osigurati stvaranje pozitivnog odnosa projekta sa svim zainteresiranim stranama, ciljnim grupama i širom javnosti. S obzirom da uspješnost projekta zavisi od stepena saglasnosti koji će se postići sa navedenim ključnim publikama, potpuno je jasno zbog čega je od ključne važnosti pravilno uspostaviti i voditi marketinške i aktivnosti odnosa sa javnošću.